Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

596

ԽՈՐՀՈՒՐԴՔ ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՑ

20
Մ-33

מחיר

[illegible]

Арм.
2-2166а
2-2166а
20
Ս-33

ԽՈՐՀՈՒՐԴՔ

ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՅ

ԳՐԵԱՑ

ՅԱԿՈԲ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

معارف عموميه نظارت جليله‌سنك رخصتنامه‌سيله طبع اولنمشدر

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ
(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1886

Инв. №20655

H4532-ուն.

ՀՍՍՀ-Арм ССР

им. А. М

29592-63

ՆՈՒԷՐ ՍՒՐՈՅ

ԶՈՐ ՄԱՏՈՒՑԱՆԷ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ԴՍՏԵՐ ԻՒՐՈՑ

ՊԱՅԾԱՌԻ

ԾՆԵԼՈՅ

Ի 14 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1856

ՎԱԽՃԱՆԵԼՈՅ

Ի 27 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1877

Կոստանդնուպոլիս
1886

Սրտառուչ Հայրն
Յ. Մ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Խորին ցաւ ընդ տարաժամ մահ դստեր մերոյ Պայծառի՝ ես մեզ ձեռնարկել յայս գործ, զոր եւ նուիրեմք ի յիշատակ նորա, իբրեւ «խորհուրդ» յորս ընկղմի հաւատացեալն յառանձին ժամս իւր դէմ յանդիման այսպիսի անհարթութեանց:

Նիւթս զոր ընտրեցաք՝ կարեւոր է յոյժ եւ արժանի խորհրդոց առն հաւատացելոյ, մինչեւ տալ զբաղել բազմաց եւ նշանաւորագունից իսկ. որոց խորհուրդներուն գրեթէ համառօտ բովանդակութիւնն է մատեանս:

Հայերէնն, մանաւանդ հինն, ունի ապաքէն բաւականութիւն մեծ ի յայտնել այսպիսի խորհուրդս, հարկաւոր էր սակայն քաջ հմտութիւն լեզուին որ, պարտիմք խոստովանել, պակասէր առ մեզ, բայց ոչ սակաւ նպաստ եղեն մեզ յայսմ բարեկամք:

Գործոյս սկիզբը դրուած է մեր ի Տէր հանգուցեալ օրիորդ դստեր կենդանագիրը լուսանկարէ առնուած, ինչպէս նաեւ երգ մի հանդերձ եղանակաւ, թարգմանութիւն Անգղիերէնէ ի ձեռն Գերապատիւ Խորէն Արքեպիսկոպոսի Նար-պէյ: Այս երգն էր զոր հանգուցեալ օրիորդն ընտրեց, երբ իւր ընկերակցաց

ակումբէն հարցուեցաւ երգի մի ընտրութեան համար նորա կամքը ։ Այս ընտրութեան յաջորդ օրն էր Ամենափրկչէն սահմանեալ օրն յորում պիտի կնքէր մեր սիրելին իւր սակաւամեայ երկրաւոր կեանքը ։ Յետ մահուան նորա յիշատակ երգոյն մնաց անմոռաց ի միտս բարեկամաց նորա, իբրեւ անբարբառ կրկնող նորա եռանաւէտ ողջունին առ նոսա ։ Զկնի երգոյն կու գայ դամբանականն բարեյիշատակ Պատ. Սիմոնի Իւթիւճեան, նորա հոգեւոր առաջնորդին ։ Յետոյ կու գայ հանգուցելոյն կենսագրութիւնը մինչեւ ի վայրկեան մահուն ստորագրելոյս կողմանէ ։

ՅԱԿՈԲ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ՀՐԵՇՏԱԿԱՑ ՈՂՋՈՅՆԸ

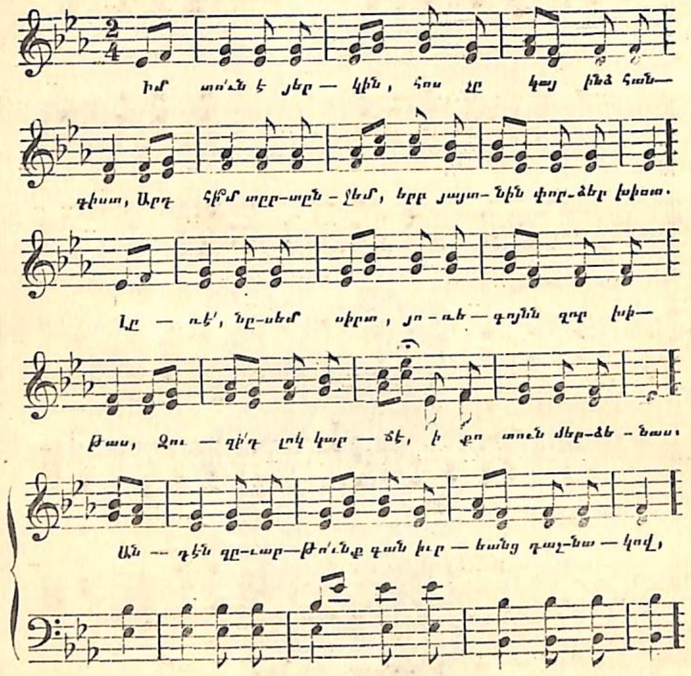

Իմ տո՛ւն է յերկի՜ն, հոս չըկայ ինձ հանգիստ,
Արդ հ՞մ տըրտընջեմ, երբ յայտնին փորձեր խիստ.
Լըու՛, նըսեմ սիրտ, յուեգոյնն զոր խիթաս,
Ջուզի՛դ լոկ կարծէ, ի քո տուն մերձենաս ։

Անդէ՛ն գըւարթունք գան իւրեանց դաշնակով,
Բարեա՛ւ գաս, կ՛երգեն քաղցրալուր ձայներով.
Կանգնեա՛լ ի բիւրեղ դուռ՝ ոգիք լուսավառ
Նուագե՛ն ինձ ողջոյն յիւրեանց վեհ բնագաւառ ։

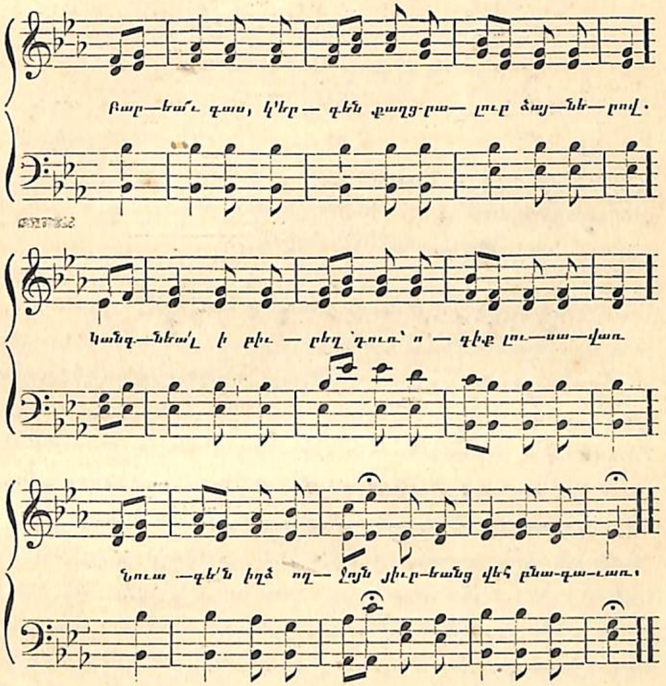

Ինծի՛ համար չէ իմ բարիքս որոնել
Յայսպէս մի աշխարհ, ՚ուչ յոյսերս աստ կերտել,
Քաղաք՝ զայն դիտեմ զոր ձեռք ոչ է հիմներ,
Երկրի՛ փափաքիմ զոր մեղք ո՛չ է պղծեր,
  Անդէն, եւ այն
Փուշե՛ր տատասկներ թող աճին շուրջ զինեւ,
Հակի՛լ չեմ կամիր ես վարդից աստ վերեւ.
Ես ո՛չ զիմ բաժին, ՚ուչ հանգիստ կը խընդրեմ
Մինչեւ որ յաւէտ Փըրկչին գիրկ զայն գըտնեմ։
  Անդէն, եւայլն ։

Թարգմ.

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊ. ՆԱՐ–ՊԷՅ

ՄԱՀԱԳՈՅԺ

« Թող իմ անձս արդարներուն մահովը մեռնի, եւ իմ վախճանս անոնց վախճանին պես ըլլայ։ »

Բերայի Հայ Աւետարանական եկեղեցին մեծ կորուստ մը ունեցաւ այս օրերս։ Անոր ապագայ յոյսերը երաշխաւորող պայծառ աստղ մը որ հորիզոնէն բարձրանալով դէպ օգտակարութեան զենիթը կ՚ընթանար, յանկարծապէս սլացաւ դէպ ի յաւիտենականութեան սահմանները։

Բողոքական ժողովրդեան ընդհանուր ազգապետ Վսեմաշուք Յակոբ Էֆէնտիի դուստր, օրիորդ Պայծառ Յ. Մատթէոսեան, որ ժամանակէ մը ի վեր դաժան եւ աննուաճելի հիւանդութեան մը ճանկը ինկած էր, վերջին երեք շաբաթները գրեթէ գիշեր եւ ցերեկ ամենադառն տագնապ եւ նեղութիւն կրելէ ետքը, Նախորդ ամսոյ 15/27ին երջանիկ ու ցանկալի մահուամբ աւանդեց իւր հոգին 21ամեայ ծաղիկ հասակին մէջ։

Մահը ինքնին դառն է ի բնէ, սակայն երբեմն պարագաներն աւելի կը դառնացնեն զայն։ Այս ծաղկահասակ օրիորդը ծնողական համբերատար անձկութեանց պտուղն ու երախայրիքն էր. նա անոնց բոլոր ակնկալութիւններն արդեամբ լրացուցած էր։ Իր շահածուկ, մայրախնամ եւ հմուկ բնաւորութեամբը տանը մէջ իբրեւ երկրորդ մայր կը նկատուէր, մինչեւ իսկ իր մէկ օրուան բացակայութիւ-

նը մեծ պզտիկ ամենուն զգալի կ'ըլլար՝ որպէս թէ մէկ քովերնին պակսած էր։ Ան տնին եւ տունէն դուրս ամենուն սիրելի էր իր հեզահոգի, քաղցրաբարոյ եւ աննենգ բնաւորութեամբն։ Իր դէմքին վրայ անկեղծութիւնը կը փայլէր, եւ կրնանք ըսել թէ իր վարուցը մէջ չինծու եւ արուեստական ձեւեր երբէք տեսնուած բան չէ։ Անոր պարզ եւ բընական շարժմունքներն ալ աւելի հաճելի կ'ընէին իր ընկերական բարեկիրթ կենցաղավարութիւնը։ Ինծի անանկ կ'երեւայ թէ՝ կռիւն ու ատելութիւնը այս երանելի օրիորդին համար նշանակութիւն չունեցող օտար գաղափարներ էին։ Իբրեւ իր հոգեւոր հայրը՝ բնաւ իրեն դէմ գանգատ մը լսած չեմ, եւ ոչ ալ իրմէ ուրիշին դէմ, ամենուն հետ սիրով ու խաղաղութեամբ կը վարուէր։

Իր բնատուր գովելի ձիրքերուն հետ լծորդուած էին Քրիստոնէական նախանձելի առանձնաշնորհութիւններ։ Փութաց դաւանիլ զՔրիստոս հրապարակաւ ներկայ տարւոյս սկիզբը։ Քննութեան ժամանակ տուած պատասխաններուն վրայ զգացած զմայլումս դեռ մտքիս վրայէն ջնջուած չէ։ Իրաւ Աստուծոյ հիանալի շնորհաց մէկ ընտիր ադամանդըն էր՝ գոց տուփի մը մէջ փակեալ։

Իր վերջին հիւանդութեան առենը՝ իր բոլոր բարեմասնութիւնները կարծես թէ կրկին զօրութիւն զգեցան։ Ես չեմ յիշեր իմ գիտցածներուս մէջ հիւանդ մը որ այնքան տագնապներու մէջ ինքզինքը հանդարտ պահէր· բայց այս հիւանդը ամեն բան գիտէր, ամեն բան կը զգար եւ ամէն բան կը մըտածէր։ Ինծի պահ մը անանկ եկաւ թէ՝ հոգին մարմինէն մեկուսացած՝ դուրսէն կայներ կը հսկէ ամէն

բան։ Ինքը զգաց եւ գիտցաւ որ իր վիճակը վտանգաւոր է, բայց չխռովեցաւ։ Մեռնիլ չէր ուզեր· այդ չի կեղծեց· դաւանեցաւ որ կ'ուզէ ապրիլ, սակայն մահուանէ ալ չ'երկնչեցաւ, այլ անվեհեր նայեցաւ անոր վրայ։ «Վախնալու եւ շուարելու բան չկայ», ըսաւ մեռնելէն երկու օր առաջ, «յաւէտ ուրախանալու բան կայ»։

Թէ եւ իր անձը փոթորիկէ բռնուած նաւու մը պէս շարունակ ալեկոծութեան մէջ կը յուզուէր, մանաւանդ շնչառութեան մասին, որ անկարելի կ'ընէր մտադրութիւն տալ կամ խօսիլ, բայց եւ այնպէս կարծես թէ արթուն կը հսկէր, եւ քիչ մը հանդարտութիւն գտածին պէս աղօթք կամ խօսիլ կը խընդրէր։ Մեծ հաճոյք կը զգար երբոր Աստուծոյ խօսքը կը կարդացուէր եւ շատ կը սեղմէր ինքզինքը որ նեղութիւնը նորոգուելով չ'ընդմիջէ։ Վերջին գիշերըն էր, մինչ մարմինը՝ իբր բորբոքեալ հնոցի մը մէջ ձգուած, կ'այրէր կը տոչորէր, դէպ ի ինձ դառնալով նուաղեալ ձայնիւ ըսաւ, «Խօսէ, Պատուելի, խօսէ, նայելու ժամանակ չէ», եւ մօտիկ ըրած ժամանակը գոհ կ'ընէր զքեզ զգացած հաճութեան ցոյցերովը։ Նեղութիւնները շատ եւ ծանր էին, բայց գանգատ եւ տրտունջ բնաւ չի լսուեցաւ իր բերնէն։

Այս անուշիկ զաւկին մահուան պարագաներուն մէջ մէկ ուրիշ կէտ մը կայ որ նորին դառնութիւնները խապառ կը ջնջէ, այն է վերջին յաղթանակը, որոյ մէկ ճշգրիտ պատկերը անհնար է բանիւ նկարագրել։ Վերջին վայրկեանին յանկարծ մահուան մէջ կեանք փայլեցաւ, այն մառախլապատ մութ ձորին մէջ լոյս մը ծագեց։ Յիրաւի պահ մը շփոթեց մեզ այս տեսարանը· չը կրցանք հասկնալ թէ ինչ փո-

փոխութիւն էր սա, ո՜ր անհետացաւ այն մրրկալից փոթորիկը եւ ի՜նչ զօրութիւնով յառաջ եկաւ այն հանդարտութիւնը, սակայն տարակոյսները շուտով փարատեցան, ողբերն ու լացերը խնդութեան եւ ուրախութեան փոխուեցան։ «Այս մահ չէ, այլ մահուանէ ի կեանս փոխուիլ է», կ'աղաղակէր հայրը, «կանչեցէք, թող գան ամէնքը եւ տեսնան»։ Արդարեւ տեսնելու արժան տեսարան մը, շնորհքին մէկ փայլուն յաղթանակն էր ան։ Մահ կայ, չենք կրնար ուրանալ, բայց կեանք ալ կայ, եւ փառք Բարերարին, որ յաղթանակողը կեանքն է։ «Ասոնք գրուեցան, որ հաւատաք թէ Յիսուսը Քրիստոսն է՝ Աստուծոյ Որդին, եւ որ հաւատալով կեանք ունենաք իր անունովը։»

Շնորհէ Տէրը որ օրհնութիւն մը ըլլայ շատերուն՝ յատկապէս իր հասակակիցներուն, այս օրիորդին երջանիկ մահուան նկարագրութիւնը։

Յուղարկաւորութեան սգալի հանդէսը կատարուեցաւ հետեւեալ չորեքշաբթի օրն (օգոստ. 17) Գընալը կղզին, եւ անտի հանգուցելոյն մարմինը փոխադրուեցաւ Բողոքականաց Ֆէրի գիւղի գերեզմանատունն ուր բարեկամաց մեծ բազմութիւն մը շըրջապատած էր օրիորդին տրտմազդեաց դագաղը, եւ անդ կատարուեցաւ վերջին պաշտօնը։

Յակոբ Էֆէնտի յատուկ խնդրած է ինձմէ որ հրապարակաւ յայտնեմ իւր խորին շնորհակալութիւնն իրեն ցաւակցութիւն յայտնող բոլոր բարեկամաց։

ՍԻՄՈՆ ԻՒԹԻՒՃԵԱՆ

Բեռա, Սեպտ. 4, 1877

ԱՊԱԳԱՅ ԿԵԱՆՔԸ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՉԷ, ԱՅԼ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Շնորհակալ եմ որ Աւետաբերի 37 թուոյն մէջ բաւական ընդարձակ տեղ մը տուած էիք մեր դստեր համեստ վարուց եւ խաղաղ մահուան նկարագրութեան զոր Պատ. Սիմոն ի գիր առած էր մարդասիրաբար։ Այժմ կը խնդրեմ որ այս երկտող գըրութեանս եւս անկիւն մը շնորհէք, որոյ գլխաւոր շարժառիթը ոչ թէ սիրելւոյ մը գովեստը հռչակելըն է կամ թէ հրաշք մը պատմել, այլ անմահութիւնը ի լոյս բերող Փրկչին գերահրաշ սէրը եւ գործքը հրատարակել։

Աներկբայ եմ որ մեր դուստրն՝ Պայծառ՝ իւր բոլոր յոյսը Փրկչին վրայ հաստատել սորված էր իւր կենաց մատաղ օրերուն մէջ, սակայն ի բնէ խոհուն ըլլալով, ինչպէս առողջութեան ատենը՝ նոյնպէս հիւանդութեան միջոցին, մինչեւ վերջը, փրկութեան վրայ լըջութեամբ եւ համեստութեամբ կը խորհէր, եւ ի բնէ յարմարութիւն չունէր խանդավառ զգացմանց, կամ եռանդուն երեւակայութեան գրգիռներուն։ Անոր խօսքերը՝ մինչ ցվախճան՝ կը ցուցնէին թէ, թէպէտ իւր փափաքանաց գլխաւոր առարկայն երկինքն ըրած էր, բայց հիւանդութիւնը բոլորովին բաժնած չէր զանի երկրէս եւ անոր առնչութիւններէն, այլ երկրիս վրայ ապրող եւ առողջ Քրիստոնէի մը նման կը խորհէր երկնից վրայ, եւ միտքը բոլորովին յափշտակեալ չէր երկնային տեսա-

րաններով։ Դեռ. կ'ապրէր եւ ապրելու բաղձանք ունէր, անոր սիրտը քաղցր սիրով մը յարած էր իւր ծնողաց։

Երբ մահն իւր ցուրտ ձեռները անոր վրայ դնել սկսաւ, եւ մենք տեսանք որ մեր դուստրը մեզմէ բաժնուելու վրայ էր, ես կը կենայի անոր անկողնոյն մէկ կողմը, եւ Պատ. Սիմոն դիմացը կանգնած աղօթք կ'ընէր, մայրն ալ միւս կողմը երեսը մէկդի դարձուցած կուլար։ Թէպէտ կը դժկամակէի մահուան կատարած գործքը դիտելու, սակայն անկարելի եղաւ ինձ այն վայրկենին աչքերս անկէ հեռացունել, եւ նոյն միջոցին՝ որ կը կարծէի թէ արդէն մահը իւր վերջին գործը լմնցուցած էր, յանկարծ աղջկանս մթագին աչքերը քունէ արթնցածի պէս բացուեցան։Կը թուէր թէ յաւիտենականութեան սեմոց վրայ վայրկեան մը կանգ առաւ։ Անպատում երջանկութիւն մը դէմքին վրայ կը փայլէր, եւ ինք խորին մտադրութեամբ եւ յառեալ աչօք սկսաւ դիտել սենեկին այն կողմն ուր որպէս թէ առարկայ մը կը տեսնէր։ Նոյն հայեցուածքով, սիրելի առարկայի մը հետեւելու պէս, ընկճեալ գլուխը՝ հաստատուն բայց մեղմ շարժմամբ՝ սկսաւ վեր առնել, եւ դարձունելով սկսաւ հաստատուն կերպով նայիլ աղօթող անձին ուսոյ վրայէն անոր ետեւի կողմը։ Այս հայեցուածքը այնպիսի աննկարագրելի երեւոյթ մը ունէր որ յայտնապէս կը ցուցնէր թէ զգալի առարկայ մը կը դիտէր, եւ մինչդեռ քանի մը վայրկեան յառաջ ձեռքն անդամ սակաւ ինչ չէր կըրնար շարժել, այժմ իւր մարմնոյն դիրքը շտկած, գլուխը բարձրացուցած, զուարթ եւ գոհունակ աչքերով, փայլուն եւ սիրալիր դիմօք, հիացմամբ, հըր-

ճուանօք եւ խորին մտադրութեամբ կը նայէր, եւ կը թուէր թէ բոլորովին անակնկալ տեսարան մը կը դիտէր։ Ես այս տարապայման փոփոխութիւնը տեսնելով, եւ այս անբարբառ վկային ցոյց տուած տեսարանէն բոլորովին յափշտակուած, մինչդեռ կը խորհէի մօրը քով երթալ եւ անոր մտադրութիւնը հրաւիրել, տեսայ որ Պատ. Սիմոն աղօթելէն դադրած՝ յապուշ կրթեալ աղջկան դէմքը կը դիտէր։ Մայրը՝ որ իւր զաւկին վերջին վայրկեանները չտեսնելու համար երեսը մէկդի դարձուցած կուլար՝ իմ խնդրանօքս դարձաւ, եւ երբ այն պայծառ դէմքը տեսաւ, վախնալով թէ մի գուցէ իւր լացն աղջկան այն հիացեալ ուշադրութիւնը վրդովէ, յանկարծ լալէն դադրեցաւ, եւ առանց արտասուաց՝ ամենայնիւ յափշտակեալ, եւ ակնածանօք սկսաւ նայիլ այն դէմքին որուն չէր ուզած իր աչքերը դարձունել պահ մը յառաջ։ Դուրս վազեցի որ մարդ գտնեմ եւ բերեմ որ այս երջանիկ տեսարանը տեսնեն, եւ հաւատան այնպիսի իրողութեան մը զոր բանիւ եւ նկարագրութեամբ կարելի չէ հաստատել։ Տեսայ որ քոյրս դուրսը կայնած բարձրաձայն կուլար, ստիպելով ներս ղրկեցի զանի։ Տեսնելու արժանի բան էր. երբ նա ներս մտնելով ապշած եւ յանկարծ լալէ դադրած, լուռ, ուշադրութեամբ սկսաւ դիտել աղջկան դէմքը։ Ես վար գացի որպէս զի տղաքն ու բարեկամները բերեմ։ Երբ կրկին դարձայ, արդէն վերջին շունչը տուած էր։ Մեծ եւ փոքր բոլոր մեր զաւակները եկան, եւ փոխանակ լացի՝ ամենուն դիմաց վրայ խոր հիացում միայն կը տեսնուէր։

Բոլոր անոնք որ հիւանդութեան միջոցին քովը

գտնուած էին՝ միաբան են այս կէտին վրայ թէ, աղջիկը մտաւոր յափշտակութեան վիճակի մը մէջ չէր բնաւ, եւ թէ այս իւր վերջին հայեցուածքն իմացական եւ խորհրդաւոր նայուածք մ'էր, այնպէս որ զանի դիտողները կատարելապէս համոզուած էին որ ջղային ազդեցութեամբ պատին վրայ սեւեռեալ նայուածք մը չէր, այլ կը թուէր թէ մերձակայ առարկայ մը անոր ուշադրութիւնը լիովին գրաւած էր ։ Անոր փայլուն աչքն ու դէմքը, մարմնոյն հանդարտ եւ վսեմ դիրքը, կենդանի բարբառէն առաւել ազդու կերպով կը յայտնէին թէ սենեակին մէջ էակներ կային՝ որոնց ընկերութեան մէջ կը գտնէր զինքն, եւ թէ այս կենաց վարագուրէն անդին մեզ անծանօթ բայց իրական կեանք մը կայ ։ Հոն ներկայ գտնուողները շօշափելի կերպով զգացին որ ապագայ կեանք մը կայ, ուստի թէպէտ մեր զաւկին մեզմէ մեկնիլը մեզ անտանելի ցաւ պատճառեց, բայց մեր ցաւերուն մէջ յուսահատութիւն եւ դառնութիւն չունինք ։ Անոր հիւանդութեան միջոցին՝ կարող չէինք իւր կրած անհնարին տանջանքներն հաշտեցունել Աստուծոյ արդարութեան եւ գթոյն հետ, բայց երբ տեսանք թէ մահուան մէջ իր նեղութիւնները մոռնալով հաշտ զուարթութեամբ հանգչեցաւ, մեր սրտերն ամենայնիւ խաղաղեցան ։

— Նիւթականութիւն դաւանողները ինչ որ կ'ուզեն թող ըսեն, ապագայ վիճակը մեզի համար ոչ թէ ենթադրութիւն այլ իրականութիւն է ։

ՅԱԿՈԲ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Հոկտ 2, 1877

ԽՈՐՀՈՒՐԴՔ ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՑ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌԻԹ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՀԱՒԱՏԱՑԵԼՈՑ ԶՀԱՆԴԵՐՁԵԼՈՅՆ

Առիթ եւ աղբիւր խորհրդոց հաւատացելոյ զհանդերձելոյն են՝ հրահանգիչ ազդեցութիւն վշտաց, ներքին բարոյական զգացմունք, եւ պատշաճութիւն աստեաց լինել օրինակ հանդերձելոյն ։

Հրահանգիչ ազդեցութիւն վշտաց

Մինչ ոմանք ի գիտնոց տեսնելով յաշխարհի չարիս՝ կը պնդեն թէ աշխարհս չէ ընդ տեսչութեամբ ամենախնամ եւ ամենակալ վարչի, փորձ եւ հմուտ Քրիստոնեայն կը նկատէ զամենայն բարերար իմն անտեսութիւն յառաջնորդութիւն բարւոյն ։

Արդարեւ վիշտ եւ տառապանք եւ ինչ որ կը կարծուի չարիք, հարկաւոր են յաշխարհի ի գործել զմարդ քաջ եւ առաքինի ։ Չարիք կարեւոր գործ կը կատարեն ի կրթել զմարդ, եւ տալ ուղղութիւն կենաց նորա ։ Բարեկեաց եւ թուլամորթ մարդիկ կ'ակնկալեն աստուածային բարութենէ հանգիստ եւ խաղաղութիւն՝ զերծ ամենայն նեղութենէ

2952-63

Гос. Библиотека ՀՍՍՀ-Арм. ССР им. А. Мясникяна

եւ անձկութենէ, բայց զի՞նչ լինէր եթէ Արարիչն խնայէր իւր ընտրեալներուն այս կարեւոր միջնորդը։

Զարիք որոց նշաւակ եմք՝ հարուածներ են տուեալք ի ձեռաց Բարձրելոյն տանել զմեզ յայն կատարելութիւն որով փառաւորել է դիտաւորութիւն նորա զմարդկեղէն արարածն, եւ որոյ վասն ածաւ մարդ ի գոյ։ Այսպէս կը կատարուին յաւիտենական խորհուրդք Ամենատեառն եւ ամենագործ Արարչին։ Նոյն իսկ մարդկեղէն ճարտարութեամբ յօրինեալ շինուածք պարտին ընդունել հարուածներ ի ձեռաց ճարտար շինողին, որ կը տաշէ եւ կը յղկէ նոցա մասերն յածել զնոսա ի զարդ եւ ի յարդ, զի այս իսկ է դիտումն ճարտարին։ Բնական աշխարհս ո՞չ ապաքէն պահած է դրոշմը եւ նշաններն այն հարուածոց զորս կրած է ի շրջանս երկրաբանական դարուց, եւ որ փոխած են զնա յայն աստիճան զարգացման, որով ստացաւ կատարեալ պատշաճութիւն լինելոյ բնակութիւն մարդկան։ Միթէ օտարոտի ի՞նչ է ճանաչել մեր ցաւերը եւ վիշտերն իբրեւ դիպողագոյն հնարս որովք Ամենիմաստն յարմարագոյն կը գործէ զմեզ յեւս ազնուագոյն վիճակ առ որ կ՚ընծայեցունէ մարդ ամէն բաւականութիւն։

Յառաջադիմութիւնն պարտական է ազդեցութեան այն մղիչ զօրութեանց զորս մեք չարիս կամ աղէտս կ՚անուանեմք, ինչպէս վատթարութիւն մարդոյ կը ծագի յայնց զորս կ՚անուանեմք վայելս։ Պատմութիւնը կը յիշատակէ մեծամեծ յաջողուածոց յաջորդող մեղկութիւններ որ կարճած են վայելմանց կեանքը։ Խթանն որոյ դէմ կը բողոքէ անկեալ մարդկութիւնն՝ կարեւոր պիտոյ է մար-

դուն կանգնման՝ առ ի զդէմ ունել այն յիմարական միտութեանց որ կործանիչ են ճշմարիտ երջանկութեան։ Ընկերական կարգին բարձր աստիճանները բռնող մարդիկ յառաջադէմ եղան վշտաց եւ տառապանաց խթանաւ, մինչ այլ բազումք անպիտանացան հանգստեան գրկաց մէջ։ Որք մի անգամ չգիտցան օգտել ի վշտաց եւ որք կորուսին զհամ վշտաց՝ սորկացան եւ կորեան։ «Սիրտ իմաստնոց ի տան սգոյ, եւ սիրտ անզգամաց ի տան ուրախութեան։»

Առնին կեանքը կը բովանդակէ երջանկութեան ամէն տարր, որուն կարօտ է մահկանացուն, սակայն ո՞չ ապաքէն անձկութեան վիճակ է եւ նա։ Վշտաց դառնագոյն բաժակներն ո՛չ ուրեք կը թափին այնպէս՝ ինչպէս ընտանեկան յարկին ներքեւ։ Արդարեւ մեր սիրելեաց անկողնոյն քով ծառայել ծանրագոյնն է մեր վշտաց, սակայն կա՞յ արդեօք քան զայն բարձր ազդեցութիւն մեր բարուց զարգացման եւ մեր կենաց ուղղութեան։ Ապաքէն դառնագոյն բաժակն է այս, որ մահկանացուաց բաժին տրուած է քամել մինչեւ ցմրուրն, եւ սակայն այս է որ կը բովանդակէ օրհնութեան լիութիւն, որ թուի լինել բովանդակեալ նախախնամութեան խորհուրդներուն մէջ։

Վիշտք եւ տագնապք որոց պատճառ են բնական չարիք՝ պարտին նպաստ լինել մեր բուսոյ բարուց յօրինման։ Ազդուագոյն են նոքա յայնժամ մանաւանդ յորժամ անզօր են օգնութիւնք ընծայեալք ի մահկանացուաց։ Վշտաց եւ տառապանաց ազդեցութեամբն է որ կը մղուի մեր հոգին լինել յանդիման Ամենակալին, եւ լինել կազմ եւ պատ-

րաստ ընդունել յԱնտեսանելւոյն սփոփանս զոր աշխարհ չէ կարող տալ։ Ցայնժամ մարդ կը գրաւի բարձրագոյն իրաց խորհրդով, կ'ունենայ շարժիչ ազդումներ որ յարմարագոյն են ի պատրաստել զնա գերագոյն կենաց ժառանգութեան։ Թշուառութեան այն դէպք անգամ որք մեր անձէն դուրս կը պատահին եւ զորս բառնալ անզօր է մարդկային գթութիւնն՝ կը պատրաստեն զմեզ դարձունել մեր հայեցուածն առ Այն, որ ո՛չ միայն մեզ նման գթացող է, այլ եւ հզօր օգնել թշուառին։

Ամենայն ինչ զոր չարիս կը կոչեմք՝ կը բովանդակէ յինքեան թագուն զօրութիւն մղելոյ զմեզ ի սահմանս անտեսանելեաց եւ յարդարել զմեզ առնուլ ազդումն ի նոցանէ։ Օրհասի ժամուն յիշատակութիւնը որ կ'ունայնացունէ մեր պայծառագոյն յոյսերն՝ ահաւոր բայց ազդու պատճառ է առնել զմեզ ունկնդիր հանդերձելոյն ազդարարութեան։ Ապաքէն իմաստունք աշխարհի մարդկային ակնկալութեան ունայնութիւնը յիշեցունող հողակոյտներ կ'անուանեն զայն զոր մեք գերեզման կը կոչեմք։ Ո՞ր վշտացեալ ծնող կարէ սակայն կորստեան փոս նկատել գերեզմանն ընդ որ կը նշմարէ զարշալոյսն յաւիտենականութեան։ Մահկանացուաց գլխուն վերայ տարածեալ երկնային ծիածանն նշմարելի է մանաւանդ այնպիսեաց որոց աչաց մէջ վշտաց արտասուք կան։

Եւ երբ մեր իսկ ձեռօք ի հող կ'աւանդեմք մեր սիրելեաց մարմինը, մեր խորհուրդներն կը սլանան անդր քան զգերեզման՝ այն սահմաններն ուր հաւատք կը տանի զմեզ։ Մեր հոգին կը դիմէ բուռն զօրութեամբ յաշխարհն հոգեղինաց, եւ, ինչ մեկ-

նութիւն եւ ջանայ տալ մտաց տեսութիւնն դիպուածոց կարգին, սիրտն երբէք չզիջանիր հաւատալ թէ չիք գոյութիւն յետ թաղման։ Ահա այս հաւատով է որ մարդ կը դիմէ իւր սիրելւոյն վերջին բնակարանը, հաղորդակցել ընդ մեկնեալ հոգւոյն ի մխիթարութիւն իւր վշտակիր սրտին։

Մեր սիրելեաց մահն այնպիսի իմն տպաւորութիւն կ'ընէ մեր մտաց, որ կը տարուբերիմք միմեանց հակառակ խորհրդոց եւ զգացմանց մէջ։ Մահացեալ դիակն պատկեր է ապականութեան, ուստի տեսիլ նորա կը թուի մեզ ահաւոր· բայց երբ ապականելին կ'ամփոփի ի գերեզմանի, չիրիմ նորա լինի մեզ վայր նուիրական։ Այն ինչ ի հող կ'աւանդեմք զհողն, ահա մեկնեալ հոգին կը թուի ընդ առաջ խաղալ մեր հոգւոյն, զերծ յապականութենէ եւ զգեցեալ զանապականութիւն։

Արդարեւ մարդիկ կը ձգին դէպ ի գերեզման սիրելեաց, ոչ որպէս զի մահացելոյն նիւթեղէն տարերաց տեսիլը վայելեն, այլ կը յաճախեն անդր իբրեւ ի դուռն անտեսանելի աշխարհին, ընդ որ մտին սիրելիք իւրեանց յօթեւանս անմահութեան։ Ուստի, մարդկային ազգին համար, գերեզմանք էին եւ են եւ պիտի լինին միշտ միջին վայր, ցորչափ մարդ պանդուխտ է յայսկոյս գերեզմանին։ Գերեզմանն է մուտք ստորերկրեայ փոխուելու այս վաղանցիկ աշխարհէն դէպ յայն երկիր, յորմէ թէեւ «ոչ մի ճանապարհորդ դարձած է յետս,» կը հաւատամք սակայն թէ օթեւանեալ են սիրելիք մեր անդ, եւ թէ անդ է գաւառն յաւերժական ուր պիտի չուեմք մեք եւս։ Վասն այսորիկ կոչել զաստի կեանս «աւուրս պանդխտու-

թեան,» ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ կրկնել մեր ներքին հաւանութեան եւ տենչանաց արձագանքը։

Ահա այս պատճառաւ է որ մարդիկ պահած են միշտ հաղորդութիւն ընդ մեկնեալ հոգւոց, որոց համար կը հաւատան թէ փոխեալ են մահուամբ ի կայս հոգեղինաց։ Թէ՛ բարբարոս եւ թէ՛ կրթեալ հոգեկոչն մարդկային հոգւոյն մէջ կը գտնէ պատրաստութիւն յայն հաւատս, որոյ օժանդակութեամբն կը հպատակէ զմարդիկ։ Մարդկային հոգւոյն պատրաստութիւնն այնպէս է, որ իւր անմահութեան առհաւատչեայն կը խնդրէ գտնել այն բովին, այն վերջին ընդունարանին մէջ ուր մարմինը կ'եղծանի լուծուելով ի տարերս իւր։

Մեր վախճանեալ սիրելեաց յիշատակը զոր կը պահեմք մեր սրտերուն մէջ՝ չէ լոկ յիշատակութիւն այն մարմնեղէն կազմութեան յորում երբեմն յայտնուեցան նոքա յաստիս, քանզի քաջ գիտեմք թէ այն քայքայուելով եղաւ կուր որդանց։ Երբ կը կանգնեմք անդրիս եւ կոթողս ի յիշատակ նոցա զորս կը համարիմք դիւցազունս մարդկութեան, այս ոչ եթէ պարզ իղձ է ի յաւերժացուցանել զյիշատակ տարրական յօդուածոյ իրիք որոյ մասունք քակտելով ցրուեալ են այժմ, այլ մանաւանդ է արտաքուստ յիշատակութիւն նոցա անմահացեալ անձին որոյ միութիւնն զոր ունէր երբեմն նիւթեղէն մարմնոյն հետ՝ յայտնութիւն էր ուրիշ խորհրդաւոր միութեան, զոր չէ մարթ մեկնել քիմիական օրինօք։

Ներքին բարոյական զգացմունք

Հաւատք թէ յետ մահուան եւս գոյ կեալ՝ է

սկիզբն որ կը ծնանի բուն իսկ մեր կազմութեան բնութենէն։ Դաստիարակութիւնն չէ կարող տալ ծագումն այսպիսի սկզբան, ինչպէս չէ կարող տալ որ եւ իցէ բերման, զոր օրինակ բերման սիրելոյ զգեղեցիկն։ Կրթութեամբ մարթ է ամոքել զնոսա, չէ մարթ սակայն փոխել։ Բարկութիւնն ունի զիւր ընդաբոյս ձեւ եւ զկերպարան. մարդ կարէ ամոքել զնա, ծածկել եւ փոխել իսկ նորա նշանները մշակութեամբ։ Բայց ոչ փոխել իսկութիւնը, եւ ոչ իսկ այլակերպել մարդոյ կազմութեան եւ գործարանաց այս բնական ազդումը, այնպէս որ մարդ ի բարկութեան առնու ծիծաղի կերպարանք. այս յանհնարինս ձկտել է։ Չեմք կարող առ ոչինչ համարել որ եւ իցէ ազդումն որ կուգայ մարդուն կազմութեան խորերէն։ Ծարաւ կայ, ապա ջուր կայ։ Գոյութիւն թեւոց կը դնէ օդոյ գոյութիւն եւ ընդդիմահարութիւն։ Կայ զգացումն գեղեցկութեան, ապա կայ գեղեցիկ։ Կարօտութիւնք եւ յագեցումն նոցա, կարողութիւնք եւ ասպարէզ նոցա են համաղերսք, եւ ունին ինչ որ կը պատասխանէ նոցա պաշտաման եւ գործոյն։ Մարդկային հոգին ունի աղերս ընդ իմանալւոյ, ունի նաեւ ընդաբոյս ձկտումն ի ծանօթութիւն նորա, ապա կայ իմանալի աշխարհ։ Ինչպէս ոստ ծառոյ իւր բուսական բնութեան ազդմամբ կը ձգի դէպ ի լոյս արեգական որում ունին պէտս տերեւք նորա եւ ծաղիկք առ ստանալ աճումն եւ գոյն, եւ ինչպէս մագնիսացեալ ասեղն կը դառնայ դէպ ի բեւեռն ընդ ազդեցութեամբ երկրիս մագնիսական միջօրէին, նոյնպէս կայ մարդուն հոգւոյն մէջ ձգումն իմն դէպ յաշխարհն անտեսանելի՝ ազդեալ

չնչմամբ Անտեսանելւոյն, ընդ որում չեմք կարող խզել մեր աղերսն։ Այսպէս մեր բարոյական բնութեան յարմարութիւնն յընդունելութիւն հոգեւոր տպաւորութեանց կը տանի մեր միտքն ի խոկումն հոգեւոր իրաց։ Հանապազորդ կեանք մեր լի է այնպիսի շարժիչ առիթներով որ կը վարեն զմեզ յանմահութեան խորհուրդս։ Մեր կարի զբաղեալ ժամերուն մէջ անգամ, երբ կու գայ առիթն, գոգ զկայ առնու հոգին յանկարծ, եւ կամի որոնել եւ որոշել իւր աղերսի կապերն ընդ Անտեսանելւոյն։ Հանապազորդ զբաղմանց մէջ ամէն բարոյական գործ կը մերձի ի լար մի, որոյ շարժումը թրթռելով կ'երթայ մինչեւ ի հոգին՝ հրաւիրել զնա յիշել զիւր հանդերձեալ անվրէպ համարատուութիւնը։ Այս զգացումն եւս է ընդարձակ իբրեւ զմարդկութիւն, հզօրագոյն քան զազգութիւն կրթութեան, եւ որոշ իբրեւ զներքին կամ իրադէտ ճանաչումն մարդոյ։ Այս զգացմունք զորս կը ծնանին մեր բարոյական բնութեան խառնուածը եւ մեր հոգւոյն պատրաստութիւնը՝ կը վրդովեն մեր խաղաղութիւնը եւ կը պղտորեն մեր սրտին պարզութիւնը։ Խնդիրներ կը յուզեն ի մեզ որ տեսանելի իրաց շրջանէն անդր են, խնդիրներ՝ որ կը վերաբերին մարդոյն յարաբերութեան հանդերձելոյն հետ։ Մեր հոգւոյն խառնուածէն այդ ինչ քաղցի եւ ծարաւոյ յառաջ կու գայ զոր չէ կարող հարկանել կամ յագեցունել տեսանելի եւ շօշափելի ինչ յաշխարհի։ Յանձին մարդոյ կը ծնանի դատումն իմն որ լինի պատճառ անձկութեան ի նմա, վասն որոյ մարդ կը զգայ ներքին ստիպումն յորոշել սա խնդիրը թէ արդեօք այս մարմնաւոր

կենաց սահմանէն անդին պիտի տեւէ՞ իւր իրագէտ էութիւնը. թէ այս մարմնեղէն տաղաւարն յորում կը բնակի նա՝ ունի՞ ինչ կապ ընդ այլ իմն վիճակի ուր տալոց է աստի գործոց հաշիւը. միով բանիւ՝ այս կենաց բարոյական որպիսութիւնն ունի՞ ինչ ազդեցութիւն մեր հանդերձեալ երանութեան որում ակն ունիմք։ Այս խնդիրք չունին գիտնական տեսութեանց վերացեալ բնութիւնը, այլ են գործնական եւ կարեւոր յոյժ, պատկանեալք ամէն կարգի եւ աստիճանի մարդոյ։ Անշուշտ խորհուրդներ են սոքա որ կը լնուն միտքը տխուր հոգովք, մանաւանդ երբ կը պակսին կրօնական մխիթարութիւնք։ Մահուան կէտին մօտ, մինչ ըղձալին տեղի կու տայ իմանալւոյն, կը նուաղի յանդգնագոյն սիրտն անգամ, կը խոնարհի անմահութեան բնածին ազդման առջեւ, եւ խռովեալ կը վարանի համարատուութեան երկիւղիւ։ Յետ մահուան պատահելի իրաց յիշատակութիւնք կը թուին ունենալ յատուկ իմն բնութիւն, եւ մեր առանձնութեան ժամերուն մէջ կը բռնեն եւ կը զբաղեցունեն մեք միտքը։ Ոչ ոք կարէ իսպառ խլել յիւրմէ մահուան երկիւղը որ կը թուի լինել հրաւէր համարատուութեան։ Մեր խղճին ձայնը որոյ հրամանաց արձագանգ կը թուի թէ կը հնչէ այսրէն անտեսանելւոյն եզրներէն՝ կը սարսէ մեր սրտին թելերը, յինքն կը ձգէ մեր խորհրդոց հոսանքը, կը մղէ մեր խորհրդներն քան այս կենաց ասպարէզն անդր, եւ կուտայ մեզ նշմարել անդրգերեզմանական պատասխանատուութեան ատեանը։

Կանխաւ զգալ զհանդերձեալն է միշտ ի մեզ։ Այսպէս կը ծնանի գաղափար եւ ճաշակ գե-

ղեցկին եւ վսեմին։ Գրագիտութիւն, բանաստեղծութիւն եւ պատմութիւն են ուսումն բանաւոր միայն իբրեւ պաշաճական անմահական բնութեան մարդոյ։ Քանզի ուր կեանք լոկ անասնական է, վայրենութիւնն լաւագոյն կը պատշաճի նմա։ Զըրոյն, «Կերիցուք եւ արբցուք զի վաղիւ մեռանելոց եմք,» կը յարմարի միայն անբանից, իսկ բանականին համար է կործանիչ սկիզբն։ Անմահութեան հաւատալն ունի բնական ազդման բնութիւն եւ այսր աղագաւ է որ ըղձալն նմին կը թուի մեր մտաց իբրեւ լրջագոյնն քան զամենայն խորհուրդս, քանզի նմա համարատուութեան երկիւղն կը զգենու տիրող եւ վարողզօրութեան կերպարանք։ Եւ ո՞ կարող է համարել զայսօրինակ խիղճ եւ ահ որպէս թէ տուեալ մարդկան ի ծաղրել զօգտութիւն եւ զտկարութիւն նոյա։

Արդ բնական իմն է եւ կարեւոր իւրաքանչիւր ումեք հարցանել անձամբ անձին թէ ի՞նչ եմ, ո՞ւր եմ, յո՞ երթամ. թէ ի՞նչ տեսարան պիտի բացուի առաջի, երբ մերկանամ զծածկոյթ մարմնոյս. թէ հաւատք հանդերձելոյն որ կը կատարէ մեծ գործ մարդկային ընկերութեան մէջ եւ կը վարէ յիս այնպիսի հզօր իշխանութիւն, միթէ ոչ այլ ինչ են բայց ցնո՞րք. թէ ի՞նչ կը նշանակեն այն ներքին զգացմունք որք կը յուզեն յիս շարժմունս յուսոյ եւ տագնապի. թէ յորժամ լինիմ յանդիման պատճառաց պատճառին, ո՞յք են իմ պատասխանիներս եւ ի՞նչպէս պիտի տամ հաշիւ անսաստութեանս հրամանացն, «Արասցես», կամ, «Մի առնիցես.» հրամանք՝ որ կը հնչեն հանապազ խղճիս խորերուն մէջ, եւ ի՞նչ պարտիմ առնել արդեօք արժանանալոյ

վասն հաւանութեան նորա որոյ հրամանաց իբրեւ ազդարարութիւն կը հնչէ ձայն խղճին։ Ինչ կը նշանակեն այս եւ այսպիսի խորհուրդք եւ վարանք որ կը պաշարեն զիս յուսով եւ կը տագնապեն, կը մխիթարեն եւ կ՚ապշեցունեն յաճախ։ Արդարեւ այնպիսի է մեր հոգւոյն կազմութիւնը որ դժուարին է արգելուլ մեր միտքն զգածուելէ սոյին սակի ազդումներէ, եւ չխորհել հաւաստեաւ եւ ծանրութեամբ այն խնդրոց եւ նոցա արդեանց վերայ։

Թող զայս, հոգեւոր եւ բարոյական կարողութիւնք եւ միտմունք մարդոյ կը ցուցանեն թէ ունի նա յատուկ իմն յարմարութիւն եւ կոչումն ապրելոյ յաշխարհի որ անհամեմատ առաւել եւ գեր ի վերոյ է քան զայս, աշխարհ՝ արդարեւ անտես մահկանացու աչաց, գաղափար եւ ազդեցութիւն նորա սակայն են այնպէս բնական եւ զօրեղ ի մեզ, մինչեւ անկարանալ մեզ չընծայել նմա հաւատս, մանաւանդ զի այն հաւատով է որ կը զօրանան բարոյական ազդմունք, եւ լինի բանաւոր՝ ինչ որ կը վերաբերի աստի կենաց, եւ այնու կ՚ուղղուին մեր առանձինն եւ ընկերական կեանք։ Ո՞չ ապաքէն բարձրագոյն կարգի ներքին երջանկութիւն վայելող եւ հաստատակաց յարգանաց եւ հիացման արժանացեալ մարդիկ չեն նոքա որ յարեալ են աստի կենաց միայն, այլ որ մանաւանդ կ՚ընծայեն առաւելութիւն հանդերձելոյն, եւ այսու կը մեկնուին նոցա մեծամեծ գործերը։ Հարկ է ուրեմն որոնել մարդկութեան ոչ միայն փառքը եւ պարծանքն, այլ եւ շարժիչ եւ վարիչ առիթը՝ քան զլոկ նիւթականն եւ զաշխարհային բարձրագոյն եւ ազնուագոյն ասպարիզի մէջ։ Մարդոց փափաքը եւ ջանքն

ի Թողուլ յիշատակ բարի նուիրելով դրամ եւ աշխատութիւն ի մխիթարութիւն տառապելոց եւ յօգուտ հասարակաց, կը ցուցանեն թէ կայ յանձին մարդոյ հզօր իմն ազդեցութիւն որով կը կատարուին սոյնօրինակ պանծալի գործեր, եւ որ կուտայ նախամեծար ընտրել բարոյականը քան ըզ նիւթականն, եւ քան զմարմնականն՝ զայն որ հոգեկան է՝ հակառակ կրից եւ ախորժակաց որ բուռն զօրութեամբ կը մղեն զմարդ ի յետս ընդդէմ։ Եթէ գոգ չհնչէր մարդոյ վերայ հանդերձելոյ կեանք հաւատք, որ կը բռնէ նորա հաւանութեան հաճութիւնն ի նպաստ բարձր եւ յաւէրժ նպատակաց առաւել քան անցաւորաց, չէր մնար առիթ մարդոյ կատարել անձին նուիրման այնպիսի պանծալի գործեր։

Պարտիմք խոստովանել թէ խոնարհագոյն շարժիչք որ կը վարեն զանասունս եւ զորս կը կոչեմք բնական կամ շնչաւոր ազդմունս, չեն բաւական ի վարել զմարդ, եւ ոչ իսկ կարող զարգացունել զազնուագոյն միտմունս որով օժտեալ է նա։ Եթէ մարդ չչնչուի բարոյական եւ հոգեւոր շարժիչներէ եւ չվարի խղճին օրինօք, իւր բարձրագոյն կարողութիւններովն իսկ լինի անասնոց վատթարագոյնը, մանաւանդ զի ակար յոյժ է ի նմա բնական ազդման հզօր եւ անվրէպ մղումը որով անասունք կը ձգուին կ՚երթան դէպ ուղիղ ի նպատակն որ առաջի կայ նոցա։ Եթէ չլինէին շարժիչք որ քան ըզ բնական ազդմունս կարեւորագոյն են արդասեօք, եւ որ միայն բաւական են ի վարել զբանական արարածս ի հաւանութիւն ուղղութեան, արդարութեան, եւ որոց ի կարգին, ապաքէն անբանից բնա-

կան ազդումը մեծագոյն շնորհ պիտի համարուէր քան մարդոյ ազատ բանականութիւնն ի պատճառս զեղծմանց որոց նշտուակ է սա։ Եթէ գամ մի վերնայ մարդէն հաւատք որով կը դաւանի նա ի գերիվերոյ իմն կենաց պայման տանող հոգեւոր անմահութիւն յինքեան, իսկոյն կը խարխարէին, կը քանդուէին իսկ, հիմունք ընկերութեան եւ կը սկսէր տարածել ընդհանուր պետութիւն արհաւրաց, որոց նշանաւոր օրինակներն ունիմք մեծամեծ յեղափոխութեանց պատմութեան մէջ։

Բնութիւն մարդոյ կ՚ըսէ Հօբքինս, յօդուածոյ է յոյժ․ է նա փոքր ինչ աշխարհ իւրեան սեպհական որոշ յերիւրուածով յորում կը բովանդակին բոյս բարուց բարձրագոյն արարածոց եւ խոնարհագունից միանգամայն։ Միացեալ են ի նմա նիւթականն եւ հոգեւոր, անասնականն եւ բանական, ինչպէս ազդմունք բնականք միտմունք, ախորժակք, կարիք՝ որովք կ՚ազդակցի անասնոց, եւ, միտք, խիղճ, անձնիշխանութիւն՝ որովք կը հաղորդի մեծամեծ իմացականութեանց, մինչեւ Աստուծոյ իսկ։ Սկզբունք որ կը շարժեն զմարդ ի գործ, եւ նպատակք զորս կ՚ընտրէ նա ի մէջ բազմաց՝ են բազմապիսի եւ բազմադիմի։ Մարմին եւ հոգի իւրեանց սարօքն են միմեանց հակառակ զօրութիւնք որոց ըմբշամարտէն կը շփոթի մարդ թէ ինչ ընէ, գործէ՞ թէ ընտրէ մանաւանդ կալ անհոգ եւ անգործ․ Ի՞նչ համարի զանձն, նմանութիւն Բելիարա՞յ թէ պատկեր Աստուծոյ։ Մինչ կը տեսնէ կարողութեանց այսպիսի ապարէզ ընդարձակ ուր կու գան յայտ պէս պէս եւ ազգի ազգի ներքին մղմունք եւ հակառակ շարժմունք, յորոց ըմբռնեալ կը

զգայ զանձն, կը ստիպուի տեսնել պէտս խնամող առաջնորդութեան որպէս եւ վարիչ եւ շարժիչ ալիթներու որոց ծանրութեան կեդրոնը կը ձգի անդր եւ ի վեր քան գլխոնարհ ալիթս աստի կենաց խորհրդոց: Խոկման բարձր արդեամբ զգածեալ միտք, երբ կը դառնայ նկատել ընկերական յարաբերութեանց ամբաւ երեւոյթներ, կը ստիպուի զհետ բերել թէ մարդ կարօտ ծնած է հզօր պայմաններու ազդեցութեանց, որպէս զի եկանք նորա առնու մղումն ուղղութեան դէպ յայն բարձրագոյն վիճակ որոյ վասն կոչեցաւ մարդ ի գոյ: Քանի՛ վտանգաւոր է ուրեմն ձեռնարկել իբրեւ ունայն նշաւակել զզգացումն զայն ի մարդ որոյ վախճանն է ունել ի կշիռ հաւասարմութեան մարդկեղէն միտումներն: Առանց այն հզօր պայմանաց ազդեցութեան անասնական յօժարութիւնք ի հարկէ կը ծանրանան ի վերայ հոգւոյն, եւ մօտագոյն արդիւնք այսր է ընկերութեան կործանելն իսպառ ի վայրենութիւն:

Հաւատալ թէ կայ անմահ գոյութիւն՝ բաւական է ինքնին հաճեցունել միտքը եւ հանդարտեցունել ամբոխեալ կրից աղաղակները: Այս հաւատքը որ կը սնանի խորհելով թէ չէ ամենեւին անհընարին այդօրինակ գոյութեան լինել ճշմարիտ, կարող է համաձայնեցունել աշխարհային պատահարաց փոփոխական բնութիւնը մտաց դատողութեան հետ: Բարիք զորս կ'ընծայէ վաղանցիկ աշխարհ՝ գոհ չեն ըներ մեր հոգւոյն անձուկը, մանաւանդ թէ կը դառնացունեն զհոգին: Առանց կազդուրիչ ակնկալութեան ապագայ կենաց՝ արդի կեանք անմասն է այն ուրախութենէ որ կը յագե-

ցունէ սիրտը եւ կը մատուցանէ սփոփումն ի վիշտըս. Թափուր է այն ազնուական շարժիչներէն զորս կը կոչեմք առաքինութիւնս. անկարող է մղել զմարդ մեծագործութեանց որ կ'օժանդակեն ընկերական բարգաւաճման եւ երջանկութեան մարդոյ յերկրի: Գիտութիւնն իսկ կը կորուսանէ զիւր հրապոյրն, երբ մարդ կը նկատէ զիւր բանականութիւնն հաւասար անասնոց անբան զգայականութեան, եւ իւր հոգւոյն եւ մտաց մշակութիւնն իբրեւ նոյնպէս արդասիս անբանաւոր կազմութեան մարգմանց: Ա՛ռ մարդէն անմահութեան հաւատքը, եւ ահա իսկոյն կ'օտարանայ մարդ այն առաւելութիւններէն զորս ընդունած է բարոյականէն, եւ լինի ճիւաղ յօդեալ յանհեդեդ մասանց: Եթէ զրկուի մարդ միանգամ իւր ի խոր տպաւորեալ հաւատոյն անմահութեան, այնուհետեւ չկայ նմա այլ բաժին, եթէ ոչ յուսահատութիւն զապագայէն եւ նողկանք զաստեաց, զի ապագայն կը թուի նմա անդունդ անյատակ: Տեսանելի իրաց լրումն արդարեւ կը պահանջէ իմն յաջորդութիւն ազնուագոյն արդեանց. ուստի եթէ արդիքս չեն պատրաստութիւն կատարելագունին ի հանդերձելումն, ապաքէն գոյութիւն մարդոյ լինի ոչ այլ ինչ եթէ ոչ անպատեհութիւն, առեղծուած անմեկնելի:

Պատշաճութիւն աստեաց լինել օրինակ հանդերձելոյն

Եթէ միանգամ ընդունիմք զհանդերձեալն, կը ստիպուիմք ընդունել նաեւ նորին կապակցութիւնն ընդ աստեացս: Եւ նկատելով իրաց բնական ընթացքը որ միտեալ է միշտ ի կատարելագոյնն, հարկ է թէ հանդերձեալն լինի ծագ կատարելութեան,

եւ աստիքս՝ դպրոց կամ հրահանգ կրթութեան ի պատրաստութիւն այնորիկ։ Եթէ այսպէս է, արժան է մեզ ուրեմն արկանել ընդ քննութեամբ զաստի իրս, եւ տեսնել թէ կա՞յ ինչ հանգիտութիւն ի մէջ սոցա եւ նորա։

Արդարեւ համաձայն է այս այն ընդհանուր կանոնին որ կ'երեւի ի տիեզերս, այն է բարձրանալ խոնարհագունէն ի բարձրագոյնն ի ձեռն խոնարհագունին։ Մարդ կը ծնանի կը սնանի ուրիշ հնչաւորաց պէս, կը վարի իբրեւ զնոսա բնական ազդմամբք։ Յետոյ կը զարգանայ ի մտաւորն ուսմամբ երեւութից նիւթեղէն աշխարհի, կը բարձրանայ սակայն միտք նորա ի վեր քան զիրս եւ զերեւոյթս այն աշխարհի։ Նոյնպէս ի բարոյականին, կ'ուսանի մարդ առաքինութեան եւ մոլութեան խտիրը նիւթեղէն պատճառներէ եւ յարգասեաց նոցա, կ'ընդունի բարոյական ոյժ ի խոստմանց աշխարհային օրհնութեանց, հուսկ ուրեմն այսպէս զարգացեալ հոգին կը սլանայ անդր քան զսահման նիւթոյ եւ կ'ըմբռնէ բարոյական ճշմարտութիւններ որ ի վեր են քան զզգայականն եւ զմարդկային։

Խոնարհագոյն արարածք միջնորդ են ի դաստիարակել զմեզ ի գիտութիւն խորհրդոց երկնաւոր կենաց, վասն զի խոնարհագոյն կեանքն է տիպ եւ նշանակ բարձրագունին։ Պաշարեալ է մարդ ի զգալի իրաց, չեն սոքա սակայն ի կապել զմարդ զգայական աշխարհին խոնարհագոյն իրաց, այլ կը նպաստեն մանաւանդ բարձրացունել զնա ի վեր քան զտեսանելիս, ծանուցանել նմա զանտեսանելին եւ տալ խորհել եւ հայել ճշմարտութեանց որ ի վեր են քան զբնութիւն։ «Երկինք պատմեն զփառս

Աստուծոյ»։ «Զի աներեւոյթք նորա ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսանին։» Բովանդակ տեսանելի աշխարհս, կենաց այլեւայլ զբաղմամբք հանդերձ եւ պէսպէս զգալի երեւոյթներով, կ'ուսուցանէ մեզ չնաշխարհիկ եւ հոգեւոր ճշմարտութիւններ, կը շնչէ ի մեզ ոգի որ ի վեր է քան զբնական ազդմունս։

Ի քնին առնլով գրաւոր աւանդութիւններ՝ յայտնի կը տեսնեմք թէ հին իմն սովորութիւն է համօրէն մարդկութեան մեկնել զերկնաւորս երկրաւորօք, եւ զերկրաւորս՝ երկնաւորօք։ Յիրաւի կ'ըսէ Թրէնչ թէ, երկրաւորքս հալեալ եւ ձուլեալ են ի վերայ երկնաւորաց, այնպէս որ երկրաւորք ոչ միայն լինին օրինակ, այլ եւ ապացոյց ի մեկնութիւն նոցա։ Ի՞նչպէս հնար էր Արարչին յայտնել մեզ երկնային, ի վեր քան զբնութիւն, ճշմարտութիւններ, եթէ չգոյր սերտ նմանութիւն ի մէջ երկու աշխարհաց։ «Բայց զի՞նչ», ասէ Միլտոնի հրեշտակն, «եթէ երկիրս իցէ ստուեր երկնից, ապա որք միանգամ գտանին ի նոսա, առաւել նման են միմեանց քան զոր կարծեն երկրածինք։»

Եթէ Տեառն մերոյ առակներն այնպէս ուժգին տպաւորութիւն կ'ընեն ցարդ, պատճառն է գոհացումը զոր կու տան նոքա մեր մտաց, վասն զի մեզ ընտանի ծանօթութեանց կարգաւ առաջնորդելով մեր մտաց՝ կը վերացունեն զնա ի գիտութիւն երկնաւոր կենաց։ Այսպէս նա որ ել ի Հօրէ՝ կարող եղաւ մեկնել զերկնաւորս օրինակաւ տեսանելի իրաց։ Ցորենոյ եւ որոման, ազնիւ եւ յոռի ձկանց, ոդեաց եւ այծեաց ի միմեանց անջատման օրինակօք կը նկարէ մեր երկնաւոր վարդապետն զվճիռ

արդարութեան վերջին աւուր, օրինակք՝ որ կ'ընեն ի մեզ ազդու տպաւորութիւններ, եւ այսմ չէր հնար լինել, եթէ չգոյր ի մէջ երկնաւորաց եւ երկրաւորաց ճշմարիտ համեմատութիւն, իբրեւ օրինակի եւ ճշմարտութեան։

Դիւրին է ըմբռնել նմանութիւնը որ կայ ի մէջ մեր երկրաւոր կենաց եւ աստուածային տնտեսութեան։ Ի՞նչ է ընտանեկան կազմութիւնը․ հայրն իւր բարութեամբն եւ բացարձակ իշխանութեամբն՝ իբրեւ վարիչ, մայրն իւր խանդակաթ սիրովն եւ գթոտ խնամով՝ իբրեւ պահպանիչ, եւ որդին այն բարութեան, իշխանութեան, սիրոյ եւ խնամոց իբրեւ ընկալուչ, օրինակ են նմին նման երկնային վարիչ տեսչութեան, պահպանիչ խնամածութեան եւ նուիրեալ որդեգրութեան։ Եթէ այսպէս երկրաւորն է օրինակ երկնաւորին իբրեւ ճշմարտութեան, ապա կը նպաստէ մեզ ըմբռնել մեր յարաբերութիւնն առ Հայր մեր երկնաւոր։ Այս է պատճառ որ կ'ընդունիմք ազդեցութիւն անառակ որդւոյն առակէն, եւ կը միտիմք հաւատալ ճշմարտութեանց զԱստուծոյ որոց չէր մեզ հնար հասու լինել առանց սատարութեան օրինակին։ Սոյնպիսի է նաեւ երկրաւոր թագաւորութիւնն որ իւր հաստատուն կարգաւն, շքովն եւ ահաւորութեամբ, փառօքն եւ պարգեւներով, կը ցոլացունէ երկնաւորին պատկերը, եւ կ'ընդունի ազդեցութիւն յիշխանութենէն Աստուծոյ որ է միահեծան տէր եւ թագաւոր ի վերայ համօրէն տիեզերաց։ Սխալ է կարծել թէ երկրաւորն է թագաւորութիւն ճշմարիտ, իսկ երկնաւորն՝ նմանութիւն կամ այլաբանութիւն միայն։

Արդ ինչպէս հաւատալի է թէ մարդկային ընկերական կազմութիւնք եւ յարաբերութիւնք են օրինակ երկնայնոց, նմանապէս չէ անդէպ համարել թէ բնական աշխարհի երեւոյթք եւ գործք եւս են նմանութիւն երկնայնոց, որ են ճշմարտութիւնք առաջնոց իբրեւ օրինակաց։ Եթէ չգոյր ի մէջ երկնային եւ բնական ընթացից ճշմարիտ նմանութիւն եւ յարաբերութիւն, երկրաւոր իրաց վերաբերեալ ճշմարտութիւնք, ինչպէս ըսուեցաւ, չէին գործեր մեր վերայ ազդեցութիւն իբրեւ ապացոյցք երկնային ճշմարտութեանց։ Եւ չէ արդար կարծել թէ այս խորհրդաւոր միաբանութիւնն է դիպուածական, եւ ոչ իսկ՝ թէ վասն զի երկոքին բոյս են միեւնոյն արմատոյ, այլ արժան է ընդունել թէ կազմեալ են նոյն վախճանաւ, այսինքն հրահանգելոյ զմարդ միովն ի միւսումն։ Հողին մէջ մեռեալ աննշան ցորենահատոյ միւսանգամ յառնելն յապականութենէ եւ մահուանէ փառօք ի կեանս, եւ տալն ցողուն առոք հասկօք ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ օրինակ մեռելոց վերջին աւուր նորափետուր զարդարման, որ է բուն յարութիւն։ Ընթացքը նոյն է, միայն խոնարհագոյն աստիճանաւ ի միում, եւ բարձրագոյն աստիճանաւ՝ ի միւսումն։

Պարտ է ընդունել թէ նիւթեղէնն ոչ միայն կը բովանդակէ յինքեան երկնաւորին նմանութիւնը, այլ եւ ունի կցորդութիւն նորա հոգեւոր կենաց։ Ամենայն ինչ յաշխարհի կ'ազդէ մեզ խորհուրդ եւ զգացումներ, որք են զուտ հոգեւոր ըստ էութեան։ Ուստի է՞ այս ազդեցութիւնը։ Աշխարհ կը ցուցանէ ունենալ բաւականութիւն տալոյ մտաւոր զարգացումն եւ մշակելոյ ի մեզ բարոյական եւ

հոգեւոր կեանք. չնչել մեզ իմաստութեան, արդարութեան եւ սրբութեան խորհուրդներ։ Բայց կարծես թէ, ինչպէս Պօղոս կ՚ըսէ, «ամենայն արարածք հեծեն եւ երկնեն մինչեւ ցայժմ, զի ընդունայնութեան արարածք հնազանդեցան, զի ակընկալութիւն արարածոց յայտնութեան որդւոյն Աստուծոյ սպասէ։» Աշխարհս ունի բաւականութիւններ որ չեն տակաւին յայտնեալ վասն անիծից ընդ որով կը հեծէ. ունի պատշաճութիւն յայտնել մեզ եւ հրահանգել զմեզ ի սքանչելիս աստուածային մեծութեան, ողորմութեան, իմաստութեան, արդարութեան, սրբութեան եւ սիրոյ. ունի գանձեր առնելոյ զմեզ երջանիկ եւ տալ մեզ ճաշակ երկնային կենաց։ Երկիրս է օթեւան անկեալ մարդկութեան, բայց է մասն ի հաղորդութիւն նոր երկրի եւ նոր երկնից որ պիտի յայտնուին։ Չէ ստորին երկիրս քան զնորն էութեամբ, այլ դրուած է ծառայել արարածոց որք հնազանդեցան եւ հնազանդեցուցին զերկիր ունայնութեան, բայց կը լցուի ակընկալութիւնն ի յայտնութեան Աստուծոյ որդւոյն։ Համօրէն բնութիւն պիտի լինի յայտարար Աստուծոյ ողորմութեան եւ սիրոյն առատ եւ անարգել օրհնութեանց, որոց երկիրս աւելի պատշաճութիւն ունի լինելոյ յայտնող քան պատժոյն եւ անիծից։ Եւ ո՜րչափ մեծ բազմութիւն սրբոց կը նայի երկրիս վերայ այն առիթներուն որովք հրահանգուեցան նոքա յուսումն երկնային իրաց որք կ՚ընծայանային նոցա այն բնական երեւոյթներով որք էին յայտարար Աստուծոյ սիրոյն, գթութեան, արդարութեան եւ սրբութեան։ Զի երկիրս իւր հեծեծանաց մէջ անգամ կու տայ մեզ ճա-

շակ որպէս աստուածային սրտմտութեան, նոյնպէս նորա բարձր եւ սիրելի սեպհականութեանց որք կը հիացունեն եւ ուրախ կ՚ընեն զմեզ. կ՚ուսուցանեն մեզ սրբութեան եւ արդարութեան կանոնները, կը մխիթարեն, կը սփոփեն, կը յանդիմանեն եւ կը նուաճեն զմեզ։ Արդարեւ մեր անիծեալ վիճակին պատշաճեալ են սաստ, պատիժ եւ ահաւոր խրատք ամենազօր Արարչէն վշտօք եւ ցաւերով զորս կու տայ մեզ փոթորիկներով, հրաբուխներով եւ գետնաշարժիւք, գիշատիչ գազաններով, թունաւոր օձերով եւ բոյսերով, որ կ՚իմացունեն զզայրոյթ աստուածութեան, եւ են փուշք եւ տատասկք զորս կը բուսցունեն անէծք։ Բայց աւա՜ղ որ երկիր չկրնար խօսել աւելի որոշ Աստուծոյ բարձր հանգամանաց վերայ։ Ինչպէս մարդոյ, նոյնպէս անշունչ բնութեան բարձրագոյն հանգամանք կը թուին բթացեալ, բայց երբ կոչուի ի վկայութիւն ի յայտնութեան Որդւոյն Աստուծոյ, պիտի փոխուի նա ի նոր եւ չնաշխարհիկ կարգ, լինելով նոր երկինք եւ նոր երկիր, եւ կը հաւատամք թէ պիտի լինի երկիր փրկեալ ընդ որդիս Աստուծոյ։

Յեցեալ ի վերայ ճշմարտութեանցս՝ ունիմ հաստատ հաւանութիւն թէ, երբ մեր մարմնեղէն կազմութեան ատաղձն քրքրելով քայքայի, անդէն եւ անդ պիտի զարթնումք ի հանդէս այնպիսի տեսարանաց որք չեն ի սպառ օտար մեր փորձառու կենաց բնութենէն. տարբերութիւն պիտի տեսնուի անշուշտ, բայց աստիճանի մէջ միայն, ինչպէս ջրոյ կաթիլն համեմատութեամբ իւր ովկիանեան չեղջակուտին. սակայն բնութեամբ դարձ-

եալ պիտի լինի նոյն եւ նորին յաջորդութիւնն։

Իմ, վշտահար ծնողխ, սրտեռանդն յոյսն է թէ հոն միւսանգամ պիտի միանամք անխզելի յարաբերութեան կապով մեր սիրելի որդեկաց եւ մտերիմ բարեկամաց հետ, որոց առժամանակեայ հեռաւորութիւնն ի սուգ համակած է զմեզ, եւ որոց յիշատակը կը զարթնու մեր առանձին խոկման վայրկեաններուն մէջ։ Հոն պիտի սկսին դարձեալ մեր հաղորդակցութիւնք մեր հոգւոյ հատորներուն հետ, փոխելով յանցաւորէն յանանցն։

Կենաց այն նշանաւոր ժամուն մէջ, ուր հոգին կը զգենու իւր էութեան ազատութիւնը, ուր՝ արձակ յազդեցութեանց ստտեացս՝ կը զգայ իւր ինքնուրոյն բնութիւնը. իբր էակ բաւական առ ինքն՝ եւ ոչ իբր անասնական աճման ծնունդ, յայնժամ կը բերի ի յարաբերութիւն ընդ հոգեղէնս հանդոյն իւր, եւ իսկ եւ իսկ կը ճանչնայ զիւր սիրելիս պայծառացեալ երկնային կենաց անճառ եւ անպատում շքովն։

Արդարեւ մտաց խորհուրդներուն կորովութեամբն խորհելով, չեմք կարող գերբնական ըմբռնմանց հանապազորդութեան տոկալ. սակայն արդար եւ իրաւացի չէ արգելուլ յայն սակս սրտին զգացմանց գեղեցիկ շարժութեանց յայտարարութիւնը. պարտ եւ պատշաճ է մանաւանդ թողուլ զսիրտ միայն առանձին յիւրուրոյն բերմունս, զի այսու միայն կարող է սաւառնել մարդկային հոգին յայն բարձունս ուր հաւատք, յոյս, սէր կը տանին զնա անվրէպ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՒԱՏՔ ԻԲՐԵՒ ՍԿԻԶԲՆ

Ճշմարտութիւնք որովք կը վարի մեր հանապազորդ կեանք՝ առնուած են իբրեւ ժառանգութիւն հաւատալով մեր նախորդաց փորձառութիւններուն։ Բանական կենաց մէջ հաւատք կը բռնէ բնական ազդման տեղը, ուստի բանաւոր կեանք սկսելու համար հաւատք կարեւոր պիտոյ են։ Յայտնի է այս մանաւանդ ի մանկունս. Մանուկը կը հաւատայ ամենայնի, նորա փորձն է ճոխութիւն եւ վկայութիւն իւր ծնողաց։ Հաւատալ է նորա առաջին գործն եւ այսու կը սկսի իւր ուսման ընթացքը։ Արդարեւ ուսանելոյ առաջին պայմանն է հաւատալ. որ ոչն հաւատայ՝ չկարէ ուսանել ինչ։ Եթէ չխոնարհի ոք առաջի ճոխութեան ուսուցչին իւրոյ, չիք նմա հնար համբառնալ ի բարձունս գիտութեան։ Զոր օրինակ, եթէ վարդապետք ուսողութեան, հոգեբանութեան, չհանեն զմեզ ի ճանապարհ օժանդակութեամբ սկզբանց զորս կ'անուանեմք առածս կամ նախնական եւ ինքնին յայտնի ճշմարտութիւններ, եւ որք ոչ տրամաբանելի են եւ ոչ ապացուցանելի, չեն կարող տանել զմեզ ոտն մի յառաջ յուսմունս գիտութեանց։ Պարզ եւ որոշ խօսելով, ամէն կարգի գիտութեանց սկզբունք կ'ընդունուին պարզապէս հաւատալով։ Մտօք ինչ ոգքա Աստուծոյ յայտնութիւններն են. Չկայ գիտնական դրութիւն որ կարող լինի հաստատել իւր վարդապետութիւններն տրամաբանական կամ ապացուցական հիմանց վերայ միայն յեն-

ղով։ Եթէ այն միայն է գիտութիւն որ իւր ամէն փոփոխման մէջ է ապացուցական, ապա չիք գիտութիւն։ Անօգուտ է ձեռնարկել տուն շինել անդ՝ ուր հիմ դնելու տեղ չկայ։ Եթէ յամենայնի ապացոյց ունենալու եմք, ո՞վ պիտի ապացուցանէ մեզ արդեօք թէ մեր զգայարանք եւ իմացական կարողութիւնք վստահելի են։

Հոս արժան է մեզ երթալ ի սկիզբն կամ յօրէնս ի լոյս գալոյ ճշմարտութեան. սկիզբն կամ օրէնք՝ առանց որոյ չէ մարթ վստահել ստուգութեան որ եւ իցէ դատման, որ եւ իցէ ճշմարտութեան, իբրեւ եզրակացութիւն։ Ընդհանուր կանոն է տրամաբանական արուեստին, թէ եզրակացութիւնք կը հանուին ի նախադրելոց. եթէ ստոյգ են նախադրեալք իբրեւ ինքնին յայտնի եւ կամ իբրեւ ապացուցեալ ճշմարտութիւնք, հարկ է ստոյգ լինել եւ եզրակացութեան։ Այսպէս ուսողութիւն կամ մաթեմատիկեան ուսումն եւ ուրիշ գիտութիւնք կը հանեն իւրեանց ճշմարտութիւններն, իբրեւ եզրակացութիւն, ինքնին յայտնի եւ կամ ապացուցեալ ճշմարտութիւններէ որ կը կոչուին սկզբունք. ինքնին յայտնիք՝ ի յառաջագունէ, եւ ապացուցեալքն՝ ի յետնագունէ։ Ի մէջ սկզբանց ի յառաջագունէ եւ սկզբանց ի յետնագունէ խտիր այս է, զի առաջինքն ունին պարզապէս միտքը իւրեանց դատաւոր. այլով բանիւ միայն անմիջական վկայութեամբ կը ճանչցուին եւ կ'ընդունուին իբրեւ ճշմարիտ, երկրորդքն՝ դարձեալ ունին միտքը դատաւոր, բայց միջնորդութեամբ զգայարանաց։ Ոչ ապաքէն ապացուցման վերջին եզրը, նաեւ յեզրակացութիւնս ի յետնագունէ,

է վստահութիւն կամ հաւատք ի վկայութիւն զգայարանաց, ինչպէս յեզրակացութիւնս ի յառաջագունէ է վստահութիւն եւ հաւատք ի վկայութիւն բանին։ Չէ պարտ մոռանալ թէ երբ կ'ելնեմք դուրս ինքնին յայտնի ճշմարտութեանց սահմանէն, մեր գիտութեան գլխաւոր աղբիւրը լինի հաւատալ եւ ապաւինել այլոց փորձին վկայութեանը, քանզի ո՞ կարէ փորձել ամենայն ինչ անձամբ անձին։ Ապա յոր կողմ եւ դառնամք, կը գտնեմք սա միայն իբրեւ արդիւնք վերջին լուծման, թէ ամէն կարգի գիտութեան հիմն է հաւատք, ապա թէ ոչ իբրեւ մի միայն արդիւնք կը մնար մեզ լինել անձնատուր միգապատ սկեպտականութեան, եւ ըսել հին Հելլէն իմաստասիրաց ոմանց հետ, թէ «Ոչինչ գիտեմ, եւ ոչ իսկ չգիտելս»։

Ի լուսաւորութիւն ասացելոցս յաւելումք ուրեմն. թէ՛ հաւատացելոյ եւ թէ՛ տարակուսողի համար կարեւոր է որոշել սա կէտը, թէ տրամաբանութիւնն, իբրեւ ապացուցիչ կարողութիւն, ի՛նչ ընել կարող է, եւ ի՛նչ ընել անկարող։ Մեր տրամաբանական կարողութիւնը բարձրացունել մինչեւ յերկինս, է աւելաբանութիւն որ կը ծագի սխալ ըմբռնելէ այն կարողութեան ձեռնհաս զօրութիւնը։ Տրամաբանական կարողութիւն մեր ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ բարձրագոյն թուաբանութիւն. օգտակար է ի դասակարգել զգիտելիս եւ յանդիմանել կամ առակել հակասութիւններ անդ ուր կան հակասութիւնք։ Ցայսմիկ կը կայանայ նորա բովանդակ պաշտօնը եւ յայս է պիտանացու։ Ցինքենէ ճշմարտութիւն ստեղծել չէ կարող, եւ ոչ իսկ կարող է ինքնին մատչել ի գործ, ցորչափ

պատրաստ ճշմարտութիւն չէ տրուած նմա որպէս զի գործէ յայնր վերայ։ Ինչ որ կու տաս նմա, զայն կ'առնուս․ լոկ տրամաբանական կարողութեամբ գիտութիւն ստանալ չէ մարթ, քանզի տրամաբանութիւնը կը գործէ տրուած ճշմարտութեան վերայ, եւ այս տրուած ճշմարտութեան ապացոյցը կամ հաստատութիւնն է վստահութիւն կամ հաւատք։

Այս կեանք ասպարէզ է հաւատոյ։ Առանց հաւատոյ տեսանելի աշխարհս իսկ լինէր վասն իմ երկբայութիւն, երկեւան, այնու զի ոչ եթէ տրամաբանական արուեստին ոճով է որ նիւթական աշխարհի գոյութիւնը գիտեմ, այլ վերջին լուծմամբ, հաւատոյ վերայ հիմնեալ է նորա ծանօթութիւնը։ Ոչ միայն իրաց յարաբերութեան, այլ եւ բուն իսկ զգալւոյն հմտանալոյ համար պէտս ունիմք հաւատոյ քանզի թէպէտ զգալի իրաց վերայ ճանաչում ունենալոյ առաջին ոտն է իմացումն տպաւորութեան որ լինի մեր զգայարանաց վերայ, հարկ է սակայն ներքին հաւանութիւն կամ հաւատալ այն տպաւորութեան գոյութեան եւ բնութեան, եւ այս հաւանութեան չափովն է որ մեր բանականութեան առջեւ կը գտնէ ընդունելութիւն զգայարանաց վկայութիւնը, եւ յայնժամ կը սկսի կարգն գալոյ ի հետեւութիւն ըստ տրամաբանութեան։ Անհնար է մեր հանապազորդ կեանքը վարել տպաւորութեամբք միայն որ լինին զգայարանաց վերայ, այլ նոցա յօդուածոյ արդեանց փորձին մատուցուած հաւատով է որ կ'ընեմք հաշիւներ եւ կը հասնիմք գործնական հետեւութեանց։ ինչպէս ըստ չափոյ վստահութեան զոր կը դնեմք

մեր զգայարանաց վերայ եւ կը մշակեմք զնոսա՝ լինիմք հմուտ նիւթական աշխարհի, նոյնպէս ըստ չափոյ յենլոյ մեր ի մեզ զետեղեալ բանական սկզբանց վերայ, ապաւինելոյ ի նոսա եւ մշակելոյ զնոսա, կ'ընդունիմք մտաւոր եւ բարոյական հրահանգներ դէպ ի կատարելութիւն բարուց եւ հոգւոյ։ Թող անհեդեդ չթուի ուրեմն սա սկիզբը թէ, ներքին ճանաչմամբ ըմբռնեալ իրաց վերայ կը մտնեմք յուսումն՝ անցնելով ընդ սեամս հաւատոյ, քանզի զգալի կեանք եւս, ինչպէս տեսանք, կը վարի նոյն եւ նման սկզբամբ։ Հոգեբանական լուծումը, կամ, հետազօտութեան վերջին արդիւնքը, կ'ուսուցանէ թէ, ինչպէս վերացեալ՝ նոյնպէս շօշափելի իրաց վերաբերեալ որ եւ իցէ ճանաչումն կամ հմտութիւն, ստուգութեան հասանելոյ վերջին կէտին մէջ, կ'առնու հաւատոյ որպիսութիւնը, եւ թէ՝ իւրաքանչիւր ոտն ի գործ ճանաչման ունի պէտս հաւատոյ յեռիչ կամ ընդելուզիչ օղակաց, որպէս զի լրանայ ճանաչման շղթայն։ Յայտնի է ուրեմն թէ միջնորդ ծանօթանալոյ իրաց է հաւատալ․ զի չեմք կարող խորհել, եւ ոչ մանաւանդ խոկալ ի վերայ իրիք, մինչեւ չտանիմք զայն հաւատոյ եւ գաղափարի սահմաններն, այլով բանիւ՝ թանձրացեալէն ի վերացեալն, քանզի հարկ է մեզ մտաւոր ըմբռնմամբ կապակցել իրերը, եւ յետ պատկերելոյ զնոսա իբրեւ գաղափար՝ խորհել եւ խոկալ զնոցանէ։ Ահա այսպէս միայն իրերը լինին մեր մտաց մերձենալի եւ իմանալի, եւ մեք լինիմք կարող ճանաչել նոցա յարաբերութիւնը։ Ապա ոչ միայն արտաքին աշխարհի հմտանալոյ համար պէտս ունիմք հաւատոյ, այլ եւ մեր ներքին էութեան

ծանօթութեանց հիմն է հաւատք։ Ի՞նչպէս գիտեմ թէ կեամ, կը խորհիմ, կը զգամ, կը շարժիմ. սոցա ոչ մին կարեմ ապացուցանել կամ ունիմ պէտս ապացուցանելոյ, այլ պարզապէս կը հաւատամ նոցա մտաց անմիջական վկայութեամբ։ Մտաց գիտելն զանձն չէ տեսնել եւ ոչ շօշափել կամ լսել կամ հոտոտել, այլ է վերացեալ իմն ներքին ճանաչումն, արդարեւ խորհրդով, բայց այնպիսի խորհրդով որ հաւատով կը գոյանայ։

Չէ ուրեմն անդէպ եւ անբանաւոր ընդունել թէ հաւատք է մարդկային հոգւոյն կարողութեանց մին, որոյ միջնորդութեամբ կը բարձրանայ մարդ նաեւ ի գիտութիւն հոգեւոր ճշմարտութեանց զորս կը նշմարէ իւր հոգւոյն ներքին ճանաչմամբ։ Այս կարողութեան միջնորդութեամբ կարէ ժողովել հոգեւոր ճշմարտութիւններ եւ դնել զայնս առաջի գործունէութեան իմացական կարողութեան իւրոյ, ճշմարտութիւնք՝ զորս չէ հնար արկանել ընդ զգայարանօք։ Եւ սակայն միտք որ միանգամ խելամուտ է այսպէս հաւատոյ միջնորդութեամբ հոգեւոր իրաց՝ կարէ արկանել զնոսա ընդ քննութեամբ եւ մատուցանել ի հանդէս լուծման գիտնական ոճոյ, միջամուխ լինել յուսումն հետեւութեանց նոցա, մինչեւ հետեւութիւններն ի յետին իսկ սահման ծանօթութեանց, կրօնականաց իսկ, կարգել կապել զնոսա եւ ածել ի դրութիւն։

Ըսինք կրօնականաց իսկ, եւ յիրաւի, քանզի կրօնք, իբրեւ յայտնութիւն, է մանաւանդ ի բնէ հիմնեալ ի վերայ հաւատոյ, եւ կը բանայ մեր առջեւ հաւատալեաց բարձրագոյն ասպարէզ, առաջի դնելով ճշմարտութիւններ նոցա որ կը մերձենան

առ նա միջնորդութեամբ հաւատոյ։ Կրօնքը կը նկարագրէ վիճակ իմն կենաց որ գեր ի վերոյ է շօշափելի իրաց։ Վերին ժառանգութեան խոստումներ կը բերէ, զորս չէ մարթ սահմանել այն օրինօք որովք կը սահմանուին ստորինք։ Նա մանաւանդ կը պահանջուի նախ հաւատալ եւ ապա հասու լինել հաւատալեաց բանաւոր յարաբերութիւններուն։ Եւ որովհետեւ կրօնքն, իբրեւ յայտնութիւն կը ձեռնարկէ հրահանգել զմարդ ի գիտութիւն իրաց զորս ակն ոչ ետես, եւ ի ճշմարտութիւնս որ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկան, ապա բնական է նմա պահանջել զի անկատար ծանօթութիւնք մարդոյ տան տեղի առաջի ճշմարտութեանց որք կը բղխին Անսահմանէն, որպէս զի մարդ ընդունի լոյս եւ գիտութիւն ի վերայ իրաց որք են ի վեր քան զզգայութիւն եւ զբնութիւն։ Հարկ է մանաւանդ զի խոնարհեցունէ մարդ իւր իմացական կարողութիւններն առաջի բարձրագոյն կարգի սկզբանց հաւատոյ իբրեւ ճշմարտութեանց ի յառաջագունէ, մանաւանդ որ մարդ իրազէտ է անձին թէ կարօտ է լուսաւորութեան։

Արդ՝ ինչ որ սակաւ մի յառաջ ըսինք զգալեաց՝ կը կրկնեմք աստ զկրօնականաց։ Թէ հարկ է նախ հաւատալ տպաւորութեանց զորս աստուածային ճշմարտութիւնք կ'ընեն մեր հոգւոյն վերայ, վստահել ներքին ճանաչման վկայութեան, ընդ հոգեւորս զհոգեւորսն համեմատել, եւ այնպէս ջանալ իմանալ այն կարգի ճշմարտութեանց բանաւոր աղերսը։ Բայց բերելու համար ի ձեռս այս վերջին արդիւնքը, հարկաւոր է սրտին պատրաստութիւնը։

Չէ պարտ մոռանալ արդարեւ թէ, ինչպէս ամէն

բարոյական գործ, նոյնպէս ամէն կրօնական զգացումն կը զօրանայ սրտին պատրաստութենէն։ Եթէ սիրտը չունի միտումն եւ յօժարութիւն ուշադիր լինելոյ կարօտութեանց զորս կը զգայ հոգին, չեմք առաջնորդուիր ուսանել մեր աղերսն ընդ ճշմարտութիւնս հաւատոյ։ Ուր սիրտն օտարացեալ է հոգեւոր ազդեցութիւններէ, անդ վայրապար է մտաց օժանդակութիւնն հայցել։ Իսկ երբ կայ պատրաստութիւն սրտի, յայնժամ դիւրին է հրաւիրել մտաց գործակցութիւնը։ Հոգեւոր եւ կրօնական ճշմարտութեանց հաւատալն, ըստ Սուրբ գրոց, է մտախոհ սրտի գործ որ կը տանի ի լոյս, ի գիտութիւն եւ ի ճշմարտութիւն, որ կու տայ ընդարձակութիւն մտաւոր կարողութեանց որպէս եւ հոգւոյն ակնկալութեանց եւ ըղձից, ուստի եւ լինի պարգեւիչ ներքին խաղաղութեան եւ երջանկութեան։ Ապաքէն կրօնից բարձրագոյն եւ վերջին նպատակն է հաստատել յարաբերութիւն սրտի եւ հաղորդութիւն ի մէջ Արարչին եւ արարածոյն, ուստի հարկ է զի հաւատք եւ կրօնք իցեն սրտին շարժութեանց հետ լծորդեալ իբրեւ համաղերս։ Համառօտիւ, ինչպէս ի նիւթական աշխարհի իրք պարզեալք մեր առջեւ լինին ըմբռնելի մեր զգայարանաց ընդունելոյն նոցա ազդումը, նոյնպէս կրօնից սակի ճշմարտութիւնք յստակ եւ աստեօք պարզեալ կ'երեւին եւ լինին ըմբռնելի՝ մեր հոգւոյն զգայութեան ընդունելոյն նոցա ազդումը։ Այլ զայսմանէ ընդարձակագոյնս յաջորդ երկու գլխոց մէջ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՔ

Արտաքին աշխարհի իրաց եւ դիպաց յորոց կը զգածուիմք յստակ՝ արդիւնքն է տալ մեզ համբառնալ մեր մտաց հայեցուածն անդր քան զսահմանս մարմնաւոր եւ զգալի աշխարհի, եւ խորհել զընութենէ իրաց զորս կը գուշակեմք թէ պատահելոց են մեզ անդր քան զգերեզման։ Արտաքին աշխարհի իրաց եւ դիպաց այս ազդեցութիւնն կից ունի ընդ իւր այն ծանօթութիւններն որք կը բղխեն մեր ներքին զգայութենէ։ Այս միացեալ սկզբանց զօրութեամբ լինիմք բաւական ի կազմել դատումն իմն զհանդերձեալ իրաց։

Գիտել պարտ է սակայն զի ոչ արտաքին աշխարհն իւր երեւոյթներով, եւ ոչ մտաց իմացական կարողութիւնք զգալի փորձերով կարեն ածել այն դատումն ի կարգ շօշափելի ճշմարտութեանց։ Մարդ ըստ արդի պայմանաց իւրոց անբաւական է լինել խելամուտ հանդերձեալ կարգի իրաց այն կարողութիւններով որովք լինի խելամուտ աստի կարգի իրաց։ Հանդերձեալ կարգի իրաց լինի մարդ խելամուտ հաւատով միայն զոր այլ իմն մտաւոր կարողութիւն կոչել սովոր են ոմանք ի փիլիսոփայից, այնու զի մարդ հաւատով կ'ընդունի ազդումն հանդերձեալ իրաց խոկմանէ, կ'ըմբռնէ, կը դատէ, կը համեմատէ այն իրերէն ընծայուած գաղափարներ եւ զգացումներ, եւ կը կատարէ անոնց վերայ ամէն մտաւոր գործ, թէպէտ ծագումն նոցա առանց միջ-

նորդութեան զգայարանաց է որ շօշափելի կ'ընեն իրաց ճշմարտութիւնը։

Բայց մինթէ հաւատոյ կարողութեան այս բնութիւնը կը թողո՞ւ հանդերձեալ կարգի իրերն անստոյգ եւ երկբայելի, կամ, այլով բանիւ, հանդերձեալ կարգի իրք, եթէ են ճշմարտութիւնք, են նուա՞զ ստոյգ, այնու զի չեն ի կարգէ շօշափելի ճշմարտութեանց, կամ վասն զի չեն ստացուիր զգայարանաց միջնորդութեամբ։ Մարթ էր թերեւս տալ տեղի այս թելադրութեան, եթէ այլ իմն ազդ գիտողութեան եւ փորձոյ չփոխէր այն իրաց անստոյգ երեւոյթն ի կարգ եւ ի պայման անուրանալի ճշմարտութեանց, եւ այսպէս ընէր հաւատքը գիտութիւն։

Չիք տարակոյս թէ մարդ կարող է ունենալ ստուգութիւն իրաց վերայ որք չեն անկանիր ընդ տեսութեամբ, կամ որոց գոյութեան համար չունի իւր արտաքին զգայարանաց վկայութիւնը։ Այս կարգէն է արարչի գոյութեան ստուգութիւնը, որ գրեթէ ընդհանուր է մարդկութեան։ Բայց տեսնեմք թէ ընդէ՞ր եւ զիա՞րդ։ Մարդկային հոգին ունի հզօր իմն միտումն մերձենալոյ ի սկիզբն եւ ի վախճան էութեան իւրոյ. սկիզբն եւ վախճան՝ որ, թէպէտ անտես մահկանացու աչաց պաշարելոց մարմնաւորէն եւ նիւթականէն, է սակայն միշտ եւ հանապազ մօտ ի խորհուրդս մարդոյ։ Այս միտումն է մարդկային հոգւոյն մէջ բնածին իմն ազդումն, եթէ ոչ հզօրագոյն քան զբնական ազդմունս, հաւասարազօր նոցա. կը վարէ տեւական իմն եւ ընդհանուր տէրութիւն ի մարդկութեան։ Այն միտման, իբրեւ մեծի իրիք կարօտութեան լրման,

հասնելու ճգունք կը կազմեն մարդկային ազգին ամբողջ կրօնական պատմութիւնը։ Ի՞նչ են այն ազգի ազգի եւ միմեանց անդուլ անդադար յաջորդող կրօնական դրութիւնք. ո՞չ ապաքէն ազնուական իմն ջանք ի լրումն այն կարօտութեան որոյ առարկայն է անտեսանելի, ի կատարումն այն միտման մերձենալոյ ի սկիզբն եւ ի վախճան էութեան մարդոյ։ Արդ՝ եթէ անտեսանելի իրաց վերաբերեալ այս ամենայն երեւոյթք են արդիւնք հոգւոյն բնածին ազդման, որում արտաքին աշխարհի ազդեցութիւնք եւ մեր ներքին զգայութենէ բղխեալ ծանօթութիւնք այնպէս հզօրապէս կ'օգնեն մինչեւ տալ մեզ դարձուցանել մեր մտաց հայեցուածն անդր քան զսահմանս տեսանելի աշխարհիս, ապա այն կարողութեան զոր կոչեցինք հաւատք՝ ըմբռնմանց լինելն, իրին բնութենէն, տեսանել իբրեւ ընդ հայելի, չկացուցանէր զնա, ի մասին ստուգութեան, խոնարհագոյն եւ յետնագոյն քան զգայարանաց միջոցաւ ստացեալ զգալի տեսութիւնը զոր կ'անուանեմք գիտութիւն։

Ինչ որ ըսինք առ հասարակ հաւատոյ համար՝ զնոյն պարտ է իմանալ քրիստոնէական հաւատոյ համար ընդհանուր մտօք։ Յաւելուածն կամ վերադիր, «քրիստոնէական», կը ցուցանէ թէ հաւատքը զոր ունիմք նկարագրել՝ ունի այլ իմն պայման որ յատուկ է քրիստոնէութեան եւ նորա հիմնադրին միակ նպատակին։ Քրիստոնէական հաւատոյ էութիւնն ոչ թէ ի չափու ստուգութեան է, այլ ի ծագման նորա։ «Եթէ ունիցիմ հաւատս մինչեւ զլերինս փոփոխելոյ, ոչինչ եմ, եթէ սէր ոչ ունիցիմ։» Վախճանն զոր ունի նպատակ քրիստոնէական հաւատոյ

առաջնորդն եւ կատարող՝ է դարձուցանել մարդկային սիրտն յիրս հանդերձեալ կարգի որք կը վերաբերին աստուածային էութեան սրտի հանգամանաց. ուստի սիրտն է որ քան զմիտս աւելի մասն ունի ի հաւանութեան զոր կ՚ընծայէ հոգին հանդերձեալ կարգի իրաց։ Ապա կէտն զոր պարտիմք առաւելապէս նկատել այս գլխոյն մէջ՝ է սրտին դերն ի մասին հաւատոյ։ Աստուածազգեցիկն Պօղոս կ՚ըսէ առ Եփեսացի հաւատացեալս. «Ոչ դադարիմ ի գոհանալոյ վասն ձեր՝ յիշելով զձեզ յաղօթս, զի Աստուած Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Հայրն փառաց տացէ ձեզ զհոգին իմաստութեան եւ յայտնութեան գիտութեամբն իւրով, լուսաւոր առնել զաչս սրտից ձերոց առ ի գիտելոյ ձեզ զինչ է յոյս կոչման նորա, եւ զինչ մեծութիւն փառաց ժառանգութեան նորա ի սուրբս։» Պօղոս կ՚աղօթէր վասն Եփեսացի հաւատացելոց որպէս զի ընդունէին զհոգին իմաստութեան եւ յայտնութեան. ընդէ՞ր, որպէս զի լուսաւորուէին նոցա սրտին աչք, զի յայնժամ միայն մարթ էր նոցա տեսնել իւրեանց կոչման եւ յուսոյն նպատակը, լինել խելամուտ հանգամանաց պատրաստեալ ժառանգութեան նոցա ընդ սուրբս, եւ այնպէս գալ յաղերս որդեգրութեան ընդ Աստուծոյ։ Զորօրինակ չիք գիտութիւն առանց հաւատոյ, նոյնպէս չիք հաւատք առանց միամիտ ուղղութեան սրտի։ Արդարեւ սրտին ուղղութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի հոգւոյն ըմբռնմանց, մտաց դատման, եւ սըրտին միտմանց այն ամենայն խնդրոց մէջ որ կը վերաբերին մարդուն անձին եւ բարձր շահերուն. վասն այսորիկ Տէրն մեր կարեւոր կը համարէր

սրտին այն վիճակը որ չէ տակաւին խանգարեալ օտարոտի եւ եկամուտ ազդեցութիւններէ, ուստի եւ սրտի որ պատրաստ է ճշմարիտ հաւատոյ՝ իբրեւ օ՛րինակ եւ պատկեր կ՚ընծայեցունէ մանկական սիրտը։ «Ամէն ասեմ ձեզ, որ ոչ ընկալցի զարքայութիւն Աստուծոյ իբրեւ զմանուկ ոչ մտցէ ի նա։» Մանկական պարզութեան եւ մաքրութեան մէջ մարդոյ բարոյական եւ հոգեւոր ըմբռնմունք աւելի դիւրամատոյց եւ դիւրընկալ են սրտին եւ որչափ աւելի կը կրէ սիրտը մանկական պարզութեան եւ մաքրութեան դրոշմ, այնչափ աւելի ունի պատշաճութիւն ընդունելոյ տպաւորութիւն հոգեւոր ճշմարտութեանց ընծայմանէ, եւ պատրաստութիւն տալոյ տեղի մաքուր ազդեցութեանց։ Այս է ահա ի րնէ լաւագոյն վիճակ հոգւոյն մտանելոյ ի հաղորդութիւն ընդ Արարչին։ Ցայս կը նայի նաեւ այն զոր ըսաւ Տէրն մեր Նիկոդիմոսի թէ «Պարտ է ձեզ վերստին ծնանել.» այսու յայտնի ըրաւ թէ կը համարէր վերստին ծնանելն, իբր թէ մանկանալն սրտիւ, պայման լինելոյ միջամուխ հոգեւոր ճշմարտութեանց։ Ուստի եւ վայ կուտայ գայթակղեցուցիչներու. «Վա՛յ աշխարհի ի գայթակղութեանց. որ ոք գայթակղեցուցանէ զմի ի փոքրկանցս յայսցանէ, լաւ էր նմա առաւել եթէ արկեալ էր ընդ պարանոց նորա երկան իշոյ եւ ընկեցեալ ի ծով։» Ցիրաւի է փրկչին այս վայն ընդդէմ գայթակղութեան, քանզի այս եղծանել է սրտին մի միայն լաւագոյն վիճակն որով միայն յարմարութիւն ունի մարդ մտանելոյ ի հաղորդութիւն ընդ Սրբոյն սրբոց։ Ցորժամ սակայն մի անգամ սիրտ մարդոյ խոցեալ է գայթակղութենէ, եւ մոլար յօժա-

րութիւնք կը գտնեն մուտ ի սիրտն, հոգին կը մնայ վարանեալ ընդդիմակաց հաւանութեանց թելադրութիւններու մէջ։ Հոգւոյն առաջնորդող աստուածադիր կարողութիւնք կը տկարանան, եւ կը խանգարի մարդուն բարոյական դատումը։ Գայթակղեալ վիճակին մէջ է որ երբ սիրտը կ'ըսէ, «Ոչ գոյ (ըստ բնագրին՝ «մի եղիցի») Աստուած, միտքը չդանդաղիր պատասխանել, «Ոչ գոյ.» մինչ հաւատացեալն որ օժտեալ է սրտի մանկական անմեղութեան՝ կը խաղայ յառաջ դէպ յիւր աստուածադիր վախճան ուր կը տանի զնա հոգւոյն բնածին ազդումը, եւ կը խաղայ յառաջ աւելի ապահով եւ աւելի անմոլար քան բանական արուեստին կանոններով վառեալ եւ մտաց անողոք հաւանութիւններէն առաջնորդեալ միտք գիտնոյն։

Տէրն մեր ըսաւ, «Եթէ ոք կամի զկամս նորա առնել, գիտասցէ վասն վարդապետութեանս թէ յԱստուածոյ իցէ արդեօք։» Արդ, ուր սրտի պատրաստութիւն կը պահանջուի ի խելամտութիւն ճշմարտութեանց հաւատոյ, անդ ի զուր է որոնել ապացոյց ի նպաստ այն ճշմարտութեանց՝ կշռոյ եւ չափոյ համեմատութեան օրինօք։ Քրիստոնէական հաւատոյ, ինչպէս նաեւ յուսոյ եւ սիրոյ, բղխմունք ի սրտէ են, այսպէս ստացեալ ճշմարտութիւններ աւելորդ կ'ընեն գիտութեան ամէն փիլիսոփայական հաւանութիւն։

Արդարեւ բանին պաշտօնն է քննել եւ ստուգել որ եւ իցէ բնական եւ բանական ազդման բնութիւնը, եւ ըստ այնմ տալ վճիռ։ Չէ արժան սակայն բանին վճիռ համարել միոյ միայնոյ կարողութեան, այլ հոգւոյն բոլոր կարողութիւն-

ներուն վճիռը։ Ապա ձայնը որ կու գայ հոգւոյն խորերէն ի նպաստ ճշմարտութեան հաւատոյ, չէ դոյզն ինչ եւ արհամարհելի յաչս բանին, մանաւանդ երբ այն հաւատք կը նպաստէ ընել մարդկային բարձրագոյն կարողութիւններն արդիւնագործ, այնու զի կը մշակէ հոգւոյն ազնուագոյն կարողութիւնները, եւ կը շարժէ չնաշխարհիկ հոգեւոր եւ բարոյական զգացումներ. զգացումներ՝ որ գործնական կենաց փորձիւ կը ստուգուի թէ են բարւոք կշռեալ զգացմունք, եւ ուղղեալ ազնուագոյն սուրբ նպատակներու։ Այսպիսի հանգամանօք օժտեալ հաւատքն է բանաւոր, եւ այսպիսի հաւատոյ նուիրումը կը ցուցանէ հարկաւ բանաւոր դատումն, գիտութեան համազօր։ Ապա չէ արժան կոչել քրիստոնէական հաւատքը կոյր հնազանդութիւն, այլ արդիւնք կորովի դատման։ Եւ ստուգիւ Քրիստոնէական հաւատք քրիստոնէական կենաց փորձառութեամբ լինի գիտութիւն, եւ եթէ արժան իցէ այսպէս կոչել, գիտութիւն-հաւատք, այն է հաւատալ եւ գիտել միանգամայն։ Ապա որպէս հաւատք առանց գիտութեան զուրկ է վստահութիւն ձգելու տարրէն, նոյնպէս գիտութիւն, առանց ի հաւատոյ պահանջուած բարոյական արժանեաց, զուրկ է փրկարար զօրութենէ, «Զի եւ դեւք հաւատան եւ սարսին» ասէ գիր։ Արդարեւ Տէրն մեր սաստեց դիւաց որ կը դաւանէին զնա լինել որդի Աստուծոյ, վասն զի ունէին գիտութիւն, այլ ոչ սրտի աղերս ընդ Փրկչին։ Իսկարիովտացին Յուդա ոչ միայն հմուտ էր վարդապետութեանց զորս կ'ուսուցանէր աստուածային վարդապետ նորա, այլ եւ տեսած էր նորա

զօրութեան հանդէսն՝ հաստատեալ վկայութեամբ նշանացն զորս կը գործէր նա։ Յուդա քաջ հաւանեալ էր նորա աստուածային բնութեան, վասն զի ոչ միայն խոստովանեցաւ թէ մատնեց «զարիւն արդար», եւ դարձուց յետս մատնութեան վարձը, այլ եւ յուսահատ ապաշաւով յայտնի ըրաւ թէ չէր անտեղեակ ճշմարտութեան զօրութեան, ուստի եւ նորա խղճին անհնարին խայթը տարաւ զնա մինչեւ յանձնասպանութիւն։

Ստոյգ է թէ Պետրոս եւս անկաւ մինչեւ երիցս ուրանալ զՏէրն նզովիւք, բայց իսկոյն սթափելով Փրկչին հայեցուածէն միայն՝ լացաւ դառնապէս, քանզի ընդ գիտութեան ունէր նաեւ հաւատս սրտի։ «Տէր,» ըսաւ, «դու զամենայն գիտես, եւ դու իսկ զամենայն ճանաչես, եւ եթէ սիրեմ զքեզ։» Յուդա կորեաւ անյոյս, զի չունէր սիրտ յանկ ի ճշմարիտ զղջումն, եւ չէր կարող ակնկալել ներողութիւն ի Նմանէ՝ առ որ չէր սնուցած հաւատք ի սրտին, հաւատք՝ որ կը սնանի ի սիրոյ սրտին։ Սիրտ Յուդայի, թափուր ի հաւատոյ, նուիրեալ էր Մամոնայի, իսկ Պետրոսին լի հաւատով՝ Յիսուսի։

Ստոյգ է թէ Փրկիչն մեր ընդհանրապէս զգոյշ էր նշաններ ցուցանելէ, երբ չէր տեսներ հաւատոյ պատրաստութիւն։ Եւ յիրաւի իսկ, քանզի նշանք կարող էին արդարեւ գոհացունել զմիտս, այլ ոչ երբէք կը զօրէին եւ կը զօրեն շահել զսիրտս օտարացեալս յաստուածայնոց։ Ինչպէս անտեւական հարկ էր լինել տպաւորութեան հրաշից ի վերայ անպատրաստ սրտից, նման այն սերմանց որ անկան առ ճանապարհաւ, յապառաժի եւ ի մէջ փշոց։ Բայց, ընդհակառակն, մեծ պատրաստութիւն

յայտնեց Տէրը տալ նշան զոր իբրեւ պայման հաւատոյ կը խնդրէր հաւատացեալն Թովմաս երկուորեակ ի գոհացումն տարակուսանաց իւրոց, եւ երբ ընկալաւ շօշափելի վկայութիւնը զոր կը խնդրէր, փոխանակ արդարացուցանելոյ զիւր տարակոյսն իբրեւ բանաւոր, զամօթի հարաւ իսկոյն թերահաւատութենէն, եւ խորին զղջմամբ աղաղակեց, «Տէր իմ եւ Աստուած իմ։» Բայց եւ այնպէս այն վաղանցիկ թերահաւատութեան համար իսկ եղաւ արժանի կշտամբանաց նորա՝ որոյ արժանին վաղուց պարտէր լինել ծանօթ։ «Այդ զի տեսերդ զիս եւ հաւատացեր, երանի որոց ոչ իցէ տեսեալ եւ հաւատասցեն։» Արդարեւ դերիվերոյ են հաւատք հիմնեալ ի վերայ բարձրագոյն ըմբռնման հոգւոյն քան զհաւանութիւնն որ ունի զհաւաստիս զգայարանաց։ Ապա յորժամ սիրտն հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեամբ վերստին կը ստանայ զիւր բնիկ ոյժն, յայնժամ լինի հզօր եւ բաւական ի բերել հոգւոյն բովանդակ կարողութիւններն առ ոտս գահուն Այնորիկ որ պարգեւեց մեզ մեր գոյութիւնը իւր բոլոր կարողութիւններով վասն իւր։

Այսու ամենայնիւ պարտիմք ընդունիլ թէ մարդ, թէպէտ վատթարացեալ է մեղօք, չէ սակայն կորուսած բոլորովին իւր բնածին յարմարութիւնն հաղորդելոյ ընդ սկզբան եւ վախճանի էութեան իւրոյ։ Ուստի մարդկային սիրտն ունի տակաւին բաւականութիւն ի բերել զմարդ յաղերս ընդ Արարչին հաւատով։ Սիրտն է երկիր հաւատոյ, եւ ունի պատշաճութիւն լինելոյ ընկալուչ հանդերձեալ եւ ազնուագոյն աշխարհի իրաց ճշմարտութիւններուն, ուստի եւ հարկ է նմա ստէպ կանդ-

նել ուղեցոյց եւ վարիչ իմացական կարողութեանց, զի մտաց գիտութիւնը չէ բաւական ուր սրտի տրամադրութիւն կարեւոր է: Քահանայք եւ դըպիրք, թէպէտ ուսեալք ի գիրս, չեղան կարող տեսնել Մեսիայի անձնաւորութիւնն ի Յիսուս, զորմէ յայտնի կը վկայեն գիրք: Միւս կողմանէ տես զոգէան, բայց սրտիւ պատրաստեալ աւազակն, որ ի տանջանս խաչին, ի լուր թշնամանաց եւ հեգնութեան մոլեկան ամբոխին առ մեծ խաչեալն, կը սթափի մինչեւ դաւանել զնա Տէր՝ աղաղակելով սրտառուչ, «Յիշեա զիս, Տէր, յորժամ գայցես արքայութեամբ քով:» Սրտին այն ընդաբոյս ազդմամբ որով զգաց նա իւր պատժապարտութիւնը՝ կարողացաւ տեսնել հաւատով չզիտեմ ինչ աստուածային ի նմա որ էր նորա խաչակից, եւ իբրեւ արդիւնք իւր հաւատոյն նշմարել խաչեալ Փրկչին դիմաց վերայ արդարութեան եւ գթութեան համբոյրը: Աւազակին ըմբռնումն ուղիղ էր, եւ հաւատքը՝ կատարեալ, զի Տէրն մեր դարձաւ ի նա եւ ըսաւ: «Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին:»

Սրտի պայմանը զոր կը պահանջէ Քրիստոնէական հաւատքը, կը վերացունէ Քրիստոնէութիւնը ի վեր քան զարտաքին ձեւս եւ արարողութիւնս եւ մինչեւ իսկ քան զկատարումն առաքինական գործոց: Ապա քրիստոնէական հաւատոյ գործը տարբեր է յոյժ ծիսական պարտականութեանց կատարմանէ: Երբ սամարացի կինն ըսաւ ցՏէր մեր, «Հարքն մեր ի լերինս յայսմիկ երկիր պագին, եւ դուք ասէք եթէ Երուսաղէմ եւեթ է տեղի ուր արժան իցէ երկիր պագանել,» Փրկիչն մեր ըսաւ նմա, «Կին դու, հաւատա ինձ, զի եկեսցէ ժամանակ, եւ արդէն իսկ է, յորժամ ճշմարիտ երկրպագուք երկիր պագանիցեն Հօր հոգւով եւ ճշմարտութեամբ, քանզի եւ Հայր այնպիսի երկրպագուս խնդրէ: Հոգի է Աստուած, եւ երկրպագուաց նորա հոգւով եւ ճշմարտութեամբ պարտ է երկիր պագանել:» Մեծատուն երիտասարդն եկաւ առ Տէրն մեր ուղղելով սա յոյժ կարեւոր հարցումը թէ, «Վարդապետ բարի, զի՞նչ գործեցից զի զկեանս յաւիտենականս ժառանգեցից:» Պատանին անտարակոյս կատարած էր ի մանկութենէ զամենայն ծիսական պարտիս, մինչեւ Փրկչին բանին, «Զպատուիրանս գիտես», պատասխանել, «Զայդ ամենայն արարի ի մանկութենէ իմմէ.» եւ Տէրն մեր ոչ միայն չարհամարհեց, այլ եւ սիրեց զնա վասն այսր: Բայց երբ հրաւիրուեցաւ նա ապաւինել վերին տեսչութեան խնամոց մանաւանդ քան յուսալ յինչս, տագնապեալ խռովեցաւ. «Եւ նա», ասէ, «խոժոռեալ ընդ բանն՝ գնաց տրտմեալ, զի ունէր ինչս բազումս:» Պատանին գիտէր թէ ո՞վ էր նա որ զայն կ'ըսէր նմա, քանզի, ինչպէս կ'ըսէ Աւետարանն, ի ծունր իջանելով յայտնեց իւր գիտութիւնն առաւելութեանց Նորա զոր կ'անուանէ «Վարդապետ բարի:» Այս փորձով յայտնուեցաւ իսկոյն թէ արտաքին ծէսերու պահպանութիւնն որով իբրեւ արդար կ'ընծայանար նա, եւ յորում արդարեւ յառաջադէմ էր յոյժ, չէ հանդէս պատրաստութեան սրտի վառելոյ հաւատով, որով միայն յարմար է մարդ ժառանգել զկեանսն յաւիտենականս զոր Հայր պատրաստած է նոցա որ կը սիրեն զնա, եւ որում փափաքող կը թուէր պատանին,

բայց զորմէ չունէր սրտի գիտութիւն: Ծէսերու պահպանութեան անբաւականութեան ի լնուլ հաւատոյ թերին երեւելի օրինակ եղաւ Իսրայէլ, որ, ըստ բանի առաքելոյն, «Երթայր զհետ օրինաց արդարութեան եւ յօրէնս արդարութեան ոչ ժամանեաց: Ընդէ՞ր, զի ոչ ի հաւատոց, այլ իբրեւ ի գործոց օրինաց... զի տգէտ են՝ Աստուծոյ արդարութեանն, եւ զիւրեանցն խնդրէն կացուցանել:»

Ինչպէս պահպանութիւն արտաքին ծէսերու, նոյնպէս գործք մարդկային առաքինութեանց որք չեն արդիւնք հաւատոյ, չունին քրիստոնէական արժանաւորութիւն, եւ չեն կարող ինքնին պարգեւել այն բարձրագոյն կարգի խաղաղութիւնը զոր Տէրն մեր կը կոչէ իւր խաղաղութիւնը. «Զխաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ. ոչ որպէս աշխարհս տայ, տամ ես ձեզ:» Այս խաղաղութիւնը կը ծագի ի հաւատոյ որ հաւասար է վստահութեան որ նշան ոչ խնդրէ, եւ որով կը մնէ մարդ սիրոյ եւ որդեգրութեան յարաբերութեան մէջ, եւ որով լինի հաւատացեալն բարեկամ Աստուծոյ: Յորժամ մարդկային սիրտը կարող լինի մտանել հաւատով այս մտերիմ հաղորդութեան մէջ ընդ Սրբոյն սրբոց, լինի հարկաւ արգասաւոր շնորհաց պարգեւներէն ընծայուած ձրիւք. հոգւոյն բարձրագոյն կարողութիւնք կը մշակուին, եւ զգացմանց կեդրոնը լինի բերրի արդեամբ, եւ չքեղ որպիսութեամբք, եւ մարդ յայնժամ միայն կը փոխուի ի պատկեր Աստուծոյ: Ի մի բան, օրինաց պահպանութեան տարբերութիւնն ի հաւատոյ, եւ մարդկային առաքինութեան արդեանց տարբերութիւնն յարդեանց հաւատոյ, են նոյն ընդ տարբերութեան հաւանութեան մտաց ի

հաւանութենէ սրտի: Անհնարին սխալ է ուրեմն անպիտան իմն համարել սրտին այն միտումը որմէ կը բղխի հաւատք:

Գլխաւորելով աստ մեր նիւթն ասեմք: Անօգուտ է պատճառաց եւ արդեանց քննական միջոցն ի ձեռս առնուլ ի հանդէս իրաց հանդերձեալ աշխարհին: Հաւատք կարեւոր պիտոյ են այնոցիկ որ կը սնանին հանդերձելոյն խոկմամբ: Անցեալն եւ արդին ոչ երբէք բաւական եղած են գոհացունել մարդկային սիրտը որ միշտ միտեալ եւ ակնկալու է ապառնւոյն, թէպէտ այս անթափանցելի է հողեղինաց: Հարկ է ուրեմն որ խոնարհի բանականութիւնն սրտին խորերէն ծագած այն անդիմադրելի միտման առջեւ: Ամենայն յանդիմանութիւն եւ բողոք ի Սուրբ գիրս ուղղեալ են սրտին գոռոզ անհաւատութեան դէմ, եւ նոցա ձայնակից են մեր հոգւոյն լաւագոյն ազդմունք: Անհնար է մարդոյ լաւագոյն պայմանաւ մերձենալ մահուան, կամ լաւ եւս ասել՝ հանդերձելոյն, որոյ ակնկալութեամբ սնեալ է մարդ, քան վստահութեամբ միամիտ հաւատոյ որ զաստին հանդերձելոյն հետ կապող օղակն է: Քննական իմաստասիրութիւնն կը տկարանայ տալ լոյս եւ մխիթարութիւն հոգւոյն, յորժամ սա վարանեալ կը կանգնի մահուան խաւարչտին ձորոյն եզրը, մինչ, միւս կողմանէ, կը տեսնեմք թէ հաւատոյ հաւանութիւնը հզօրագոյն կ'երեւի, ճիշդ ի ժամուն յորում հոգին կը կոխէ այն եզրը ուր գիտութիւնը լինի խաւար անթափանցելի: Գիտութեան փաղանգներն կորագլուխ կը նահանջին յետս հաւատոյ սպառազինութեան առջեւ, ինչպէս ծիսական պահպանութիւնն առա-

ջի հաւատոյ ապաւինութեան որ ունի յանձին հոգւոյն վկայութիւնը։

Ո՞չ ապաքէն հաւատոյ զօրութեամբ է որ մարտիրոսք կը կարողանան համբերել հրոյ, տոկալ սրոյ եւ դառնակսկիծ տանջանաց, եւ յաղթել ծնողական գթոյ իսկ։ Հաւատով կը հաստատուին փափուկ սիրտ կուսին եւ դողդոջուն բարձք ծերունւոյն, Միթէ կարէ՞ նիւթական ապացոյց միայն խնդրող միտքն հաւատով վառեալ սրտին այս ամենայն արդիւնքը եւ դիւցազնական գործերն ընծայել անհիմն եւ ցնորական շարժութեանց, եւ չճանաչել թէ մարդկային սրտին մէջ կայ դէպ ի հանդերձեալն բացուող, աստէն իսկ հրաշալիս գործող զսպանակ, զոր ոչ այլ ինչ կարէ շարժել, բայց միայն հաւատք որ կը բղխի ի սրտէ եւ կը սնանի սիրով սրտին զոր նկարագրեցինք։ « Հրեայք նշան խնդրեն, եւ հեթանոսք զիմաստութիւն, այլ մեք քարոզեսցուք զխաչեալն Քրիստոս, Հրէից գայթակղութիւն, եւ հեթանոսաց յիմարութիւն։ Բայց նոցին իսկ կոչեցելոցն, Հրէից եւ հեթանոսաց, զՔրիստոս Աստուծոյ զօրութիւն եւ Աստուծոյ իմաստութիւն։»

Քանզի խաչիւ բացուեցաւ մարդկային ազգին առջեւ աստուածային սիրտը որ լի է սիրով եւ գթութեամբ, եւ կը շարժէ մարդկային սրտին սիրոյ եւ գթոյ բարձր զգացումները։ Ահա Քրիստոնէական հաւատքը նկատելով սրտին թերէն կը տեսնեմք որ կը պատասխանէ ըստ ամենայնի մարդկային հոգւոյն միտման մերձենալոյ ի սկիզբն եւ ի վախճան էութեան իւրոյ, եւ այն միտման ծանօթական արդիւնքը կը մնայ միշտ իր։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԿՐՕՆՔ

Կրօնքն է ի յայտ կամ ի տես գալն, եւ կամ եթէ արժան իցէ ասել, մարմնաւորումն հաւատոյ որ, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, է ծնունդ մեր հոգւոյն կազմութեան, այսինքն՝ այն ներքին զգացման զոր ունիմք զԱստուծոյ, եւ որով կու գամք ի ճանաչել եւ դաւանել զնա իբրեւ արարիչ, պահպանիչ եւ վարիչ տիեզերաց։ Արդարեւ կրօնքն է որ կ'ածէ այն զգացումն ի յայտ, տալով նմա ձեւ եւ կերպարան երկրպագութեամբ եւ պաշտամամբ զորս արժան կը համարի հոգին մատուցանել Արարչին, իբրեւ իւրոյ էութեան սկզբան եւ վախճանին, յորմէ ունի կախումն իբրեւ արարած արարչէ եւ աղերս յարաբերութեան ընդ նմա, որում պարտի երախտագիտութիւն, եւ առ որ ունի տալ համար։

Եթէ ծագումն կրօնից է այսպէս ներքին եւ էական մարդկային հոգւոյն, չէ ուրեմն զարմանք որ կրօնքն եղած է այնպէս ընդհանուր եւ տեւական ի մարդկութեան։ Արդարեւ ուր կայ մարդ՝ հոն կայ կրօնք, ինչպէս նաեւ ամէն ազգի պատմութեան մէջ կայ յիշատակութիւն այն ազգին կրօնից։ Քանզի կեանք ազգաց է հանդէս կրօնից նոցա․ ընկերական յօրինուած, քաղաքակրթութիւն, գրականութիւն իսկ նոցա, կը ցուցանեն նոցա ըմբռնելոյ կերպն Աստուծոյ բարոյական յատկութիւնները, եւ զջան նոցա ի լնուլ զպահանջմունս այն ըմբռնման պէս պէս կրօնական դրութեամբք։ Ահա այսպէս կը տեսնուի թէ կրօնքն է տիրող

սկիզբն ի մարդիկ, եւ վկայութիւն յարաբերութեանց որ կան ի մէջ Աստուծոյ եւ մարդոյ, իբրեւ ի մէջ Արարչի եւ արարածոյ։

Ցասացելոցս կ'երեւի պարզ եւ յայտնի թէ, ինչպէս հաւատք, նոյնպէս կրօնք չէ անմիջական արդիւնք գիտութեան։ Ինչպէս հաւատոյ, նոյնպէս կրօնից աղբիւրը չէ միտքն, այլ սիրտն։ Եթէ սիրտը չէ թելադրող այն աղերսը, անօգուտ են գիտութեան ապացոյցք։ Ոչ թէ կրօնք անմասն է գիտութենէ, կամ չէ ամենեւին գիտել, քանզի չէ հնար մարդոյ զգալ որեւիցէ կախում յումեքէ կամ յիմեքէ զորմէ չունի նա ստոյգ գիտութիւն. բայց այս տարբեր գիտութիւն է զոր մարթ էր կոչել սրտի գիտութիւն, որ ունի հիմն ներքին զգացումը որ, ինչպէս ըսուեցաւ, կը ծագի հոգւոյն խորերէն՝ առանց միջնորդութեան զգայարանաց։ Սրտի այս գիտութիւնն եւս չէ արդարեւ անմասն բանականութեան հաւանութենէն, այնու զի ծանօթութիւնք զորս կ'ընծայէ մեզ մեր ներքին ճանաչումը՝ կ'երթան զոյգ ընդ ծանօթութիւնս զորս կ'ընծայեցուցանէ մեզ արտաքին աշխարհս։ Այսպէս, երթալով զհետ մեր խորհրդոց հոսանաց եւ որոճալով ճշմարտութիւնները զորս կ'ընդունիմք արտաքուստ եւ ի ներքուստ՝ կը հասնիմք յայնպիսի իմն տեսութիւն զիրաց եւ զմեզ իսկ, որ կը գտնեմք զմեզ դէմ յանդիման մեր եւ ամենայնի գերագոյն Սկզբան, եւ յայնժամ անհնար է մեզ չկամել, նա մանաւանդ չստիպուիլ խնդրել մեր աղերսն ընդ նմա, ուսանել զկամս նորա, դաւանել եւ պաշտել զնա։

Եթէ ճշմարիտ է թէ մարդ ունի զօրեղ միտումն ունենալոյ աղերս ընդ Արարչին, կը հետեւի թէ

մարդ ստեղծեալ է կարող եւ բաւական գիտելոյ զԱստուած, ուստի եւ ծանօթանալոյ նորա կամաց։ Հարկ է ուրեմն թէ մարդկային հոգւոյն մէջ գտնուի պատշաճութիւն իմն որով կարենայ մարդ իսկապէս եւ ստուգապէս ծանօթանալ գոյութեան, սեպհականութեանց եւ կամաց Արարչին իւրոյ։ Եթէ պակասէր այս պատշաճութիւնը, կորուսեալ էր մարդ։ «Մի ասիցես ի սրտի քում թէ ո՞վ ելանիցէ յերկինս... կամ ո՞վ իջանիցէ յանդունդս...։ Այլ զի՞նչ ասէ գիրն. Մերձ է բանն ի քեզ, ի բերանի քում եւ ի սրտի քում է։» Ստուգիւ, սրտին համար Աստուած չէ անծանօթն կամ անգիտելին։

Ընդունայն է ուրեմն որոնել զծագումն կրօնից այլուր. հիմն նորա է բնածին, ընդաբոյս, ուստի եւ անկախ ի հանդիսից եւ ի հաւանութեանց փիլիսոփայութեան եւ գիտութեան։ Այս իսկ է պատճառ զի մարդ չէ երբէք դիմած գիտութեան օժանդակութեան յուսումն աստուածային կամաց, եւ ոչ հանդերձելոյն համար ապաւինած է ծանօթութեանց որ կը ծագին լոկ գիտնական հետեւութիւններէ։

Փիլիսոփայութիւնը բազմիցս ձեռնարկած է կազմել դրութիւն իմն բարոյականութեան, անուանելով զայն Բնական կրօնք՝ զանց առնելով սրտին մասը, բայց չյաջողեցաւ. այն բնական կրօնք մնացին իբրեւ վերացեալ սկզբանց ծաղկաքաղ փիլիսոփայից պայուսակին մէջ, զի մարդ չէ ի խնդիր վերացեալ սկզբանց ուսման եւ ոչ իսկ ունի անձուկ մեծ գիտնալ զճարտարապետն շինուածոյ տիեզերաց։ Սոքա հետաքրքրութեան նիւթ միայն կրնան ընծայել մտաց եւ ոչ աւելի ինչ։ Ստուգիւ այս չէ աստ-

ւածութիւնը զոր մարդ կը խնդրէ, եւ առ որ խոր տպաւորեալ զգացում կը կրէ յինքեան։ Ստոյգ է թէ վերացեալ սկզբունք եւս բարոյականութեան են հիմունք կրօնից, բայց չեն կրօնք, այլ սրտին շարժութեանց ի գործ վարելն սոյն սկզբանց համեմատ է՝ կրօնք։ Փիլիսոփայութիւնը չյաջողիր, վասն զի կը ջանայ վարել զմիտս, մինչ կրօնից պաշտօնը պարտի լինել վարել զսիրտն ի գործ։ Ո՞չ ապաքէն սիրտն է մարդկային կենաց մէջ յամենայնի վարիչ սկիզբն։ Թող գտնուի եղանակ պարզելոյ եւ յստակելոյ սիրտը, իսկոյն կը ստանայ մարդ լաւագոյն պատշաճութիւն ճանաչելոյ աստուածային ճշմարտութիւնները, եւ այս է առհաւատչեայ վերջին յաղթութեան զոր ունի տանել ճշմարտութիւնն ի սրտի մարդոյ, եւ կը բովանդակէ միանգամայն խոստումն թէ մարդ հուսկ ուրեմն պիտի հասնի ի գիտութիւն աստուածային ճշմարտութեան։

Մարդկային հոգւոյն սերտ յարաբերութիւնը կամ աղերսն ընդ սկզբան եւ վախճանի էութեան իւրոյ՝ յայտնի է մանաւանդ նորա անկեալ կացութեան ճգանց մէջ։ Զի նաեւ երբ մարդ իրագէտ է մեղաց եւ բարոյական տկարութեան եւ կը զգայ թէ եղծում կայ իւր մէջ, թէ յարաբերութիւնն զոր ունի ընդ Արարչին՝ վնասուած է, թէ կորուսած է որդիական աղերսը եւ օտարացած է Արարչէն, գիտէ եւ կը զգայ տակաւին թէ որբ չէ մնացած, ուստի եւ զհետ է աստուածային կամաց գիտութեան եւ յայտնութեանց, կը խնդրէ միշտ հնարս եւ միջնորդ հաշտութեան, ակն ունի ընդունել ներումն եւ կը սպասէ որդեգրութեան։

Մարդկային հոգւոյն մէջ կայ մասնաւոր զգա-

ցում մի, զոր մարթ է կոչել Սրտի դատում, որ կու տայ մարդոյ, իւր օտարացեալ վիճակին մէջ, յուզուիլ եւ ճնշուիլ այնպիսի իմն բարոյական վըշտով որոյ ազդեցութիւնը տարբեր է հասարակ չարագործութեան ազդեցութենէն. է խոր տպաւորեալ զգացումն որ կը զգացուի մարդուն յարաբերութեան սահմանին մէջ ընդ Աստուծոյ, յարաբերութիւն՝ որոյ կորստեան գիտութեան հետ ունի մարդ վերստին հաստատութեան յոյսը։ Զի մարդ կորուսած է խաղաղութիւն մի զոր անհնար է վերստին դարձունել զգալեաց աշխարհի վերաբերեալ իւիք։ Երկրաւոր իմիք չէ հնար լնուլ զտեղին որ սահմանեալ է Աստուծոյ։

Մարդկային ազգին պատմութիւնը կը ցուցանէ թէ մարդ միշտ ի խնդիր էր աստուածային կամաց գիտութեան. կը ցուցանէ նաեւ թէ կ՚ակնկալէր նա ընդունել զայն գիտութիւն գերբնական իմն յայտնութենէ։ Այն միտումն ի մարդ որ կը վարէ զնա ի խնդիր գերբնականին՝ արդիւնք է ոչ թէ տգիտութեան կամ անկարութեան, այլ մանաւանդ բարձր իմն կարողութեան որով կը ճանչնայ մարդ զբնութիւն, որպէս եւ զկարեւորութիւն եւ զընդարձակութիւն հոգեւոր ճշմարտութեանց. կարողութիւն՝ յորմէ չէ զուրկ խոնարհագոյնն իսկ ի մարդկանէ։ Զի կրօնական կարօտն զոր կը զգայ մարդ չէ այլ ինչ եթէ ոչ տենչանք հաստատելոյ վերստին ընդ Սրբոյն սրբոց այն յարաբերութիւնը զոր կը զգայ թէ խզեալ է մեղանչելով ընդդէմ աստուածակարգ օրինաց արդարութեան։ Ուստի եւ ընդհանուր հաւատքը թէ աստուածային հաճութեան անկ է յայտնել պայմաններն որովք միայն հնար է մար-

դոյ արդարանալ առաջի Արարչին՝ է ապացոյց թէ մարդկային հոգին կը ճանչնայ հոգեւոր ճշմարտութեանց բնութիւնը եւ յարաբերութիւնը զոր ունի ընդ սկիզբան եւ վախճանի էութեան իւրոյ։ Եւ արդարեւ խնդրելն մարդոյ այն յարաբերութիւնը եւ ակնկալելն ի հասանել յայն, ազդարարութիւնք խղճին, եւ տենչանք սրտին լինէին անմեկնելի, եթէ Արարիչն չյայտնէր իւր կամքը։

Ընդաբոյս կրօնասիրութիւն մարդոյ եւ միտումն նորա ի հոգեւորն եւ ի սուրբ այնպէս յայտնի են ի տիեզերական պատմութեան, ինչպէս բարոյական վատթարութիւն նորա։ Պատմութիւնը կը հաստատէ թէ մարդ թէպէտ կը զգայ իւր բարոյական պատասխանատուութիւնը, չէ կարող սակայն ուղղել անձամբ զանձն։ Մարդուն բարոյական անկումը խանգարելով նորա սրտին յօժարութիւնները, կը բառնայ նորա սէրն առ Սուրբն սրբոց, ուստի եւ անկարող կ'ընէ զմարդ ուղիղ տեսնել բարոյական ճշմարտութիւնները. ապա սոսկ մարդկային առաջնորդութիւն անբաւական է ինքնին կազմել դրութիւն մի որով կարենայ մարդ դառնալ վերստին ի կատարելութիւն բարոյական մաքրութեան, եւ յայն սէր՝ որով միայն հնար է հաստատել որդեգրութեան աղերսն ընդ Սրբոյն սրբոց։ Քանզի չէ՛ հնար առուին լինել ի վեր քան զաղբիւրն յորմէ կը հոսէ։ Ապա ի կատարումն գործոյն սրբութեան մարդոյ, եւ հաստատելոյ աղերսին որդեգրութեան որում կարօտ է մարդ, կը տեսնուի պէտք այնպիսի գործողի որոյ մտաց խորհուրդներն չիցեն աղաւաղեալ մեղօք, եւ սրտին յօժարութիւնք խոտորեալ ի սիրոյ Սրբոյն սրբոց, որ իցէ գլուխ եւ

օրինակ հրահանգութեան աստուածային սրբութեան եւ կատարելութեան եւ միջնորդ վերստին հաստատելոյ այն սրտի աղերսն ի մէջ Արարչին եւ արարածոյն։ Զայսպիսի ի գլուխ հանել կարող է նա միայն՝ յորոյ անձին կը բնակի լրումն աստուածային ճշմարտութեան, սիրոյ, շնորհաց, արդարութեան եւ սրբութեան։ Այսպիսի առաջնորդի վարդապետութեան եւ օրինակին միայն զհետ երթալով հնար էր մարդոյ լինել կերպարանափոխ, եւ լինելով նման նմա՝ բարձրանալ առ Սուրբն սրբոց։ Ուրեմն ով որ կը թեւակոխէ առաջնորդել մարդկութեան ի յետին կատարելութիւն, այն է՝ ի կատար ճշմարտութեան, եւ այնու գործել մարդուն փրկութիւնը եւ վերստին հաստատել խզեալ աղերսն մարդոյ ընդ Սրբոյն սրբոց, պարտի լինել ինքն իսկ բարոյական կատարելութեան անձնաւորութիւն։ Այլ ազգ չէ մարթ ումեք տանել այն վերջին յաղթանակը մարդկային սրտին վերայ որ անթերի եւ անխառն ճշմարտութեան միայն պահեալ է։ Մանաւանդ երբ այն առաջնորդին ծայրագոյն կատարելութեան հետ միացեալ է նաեւ բովանդակութիւն աստուածային անհուն սիրոյ եւ ողորմութեան, որով միայն հնարաւոր է բերել զմարդ յաղերս սրտի ընդ Ամենակալին որոյ երկիւղիւ կը տագնապի նա վասն մեղաց։

Արդ՝ քրիստոնէութեան հիմնադիրն ոչ միայն օրինակ է բարոյական մաքրութեան եւ կատարելութեան, այլ եւ պարգեւաբեր է շնորհաց եւ ճշմարտութեան եւ աստուածային անսպառ սիրոյ առ մարդ՝ բուն իսկ ի լրութենէ իւրմէ բղխելով զայսոսիկ։ « Ի լրութենէ անտի նորա մեք ամենեքին

առաջ շնորհս փոխանակ շնորհաց։» «Օրէնք ի ձեռն Մովսիսի տուան, շնորհք ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի եղեն։» Քրիստոս ոչ միայն էր լրումն օրինաց արդարութեան եւ պարգեւիչ աստուածային շնորհաց ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, այլ եւ յայտարար աստուածային սիրոյ։ Քրիստոս եկաւ տալ մարդոց զգիտութիւն սիրոյն Աստուծոյ առ մարդ եւ ուսուցանել մարդոց սիրել զԱստուած եւ սիրել զմիմեանս։ Ծանիր ուրեմն զՔրիստոս, որպէս զի լինիս խելամուտ թէ նորա միայն գործ է փրկութիւն եւ կանգնումն անկեալ մարդկութեան։ Արա՛ քեզ նիւթ խոկման զգործս Քրիստոսի, նորա վարուց կատարելութիւնը, նորա բանից պարզութիւնը եւ ամբողջութիւնը եւ նորա մարդեղութեան նպատակը եւ վախճանը, եւ եթէ սիրտ քո չէ մէտ ի հաւատալ Քրիստոսի իբրեւ առաջնորդի եւ կատարողի փրկութեան եւ կանգման մարդոյ, ի զուր եւ անօգուտ է քեզ ամէն ճառ վարդապետական։

Եւ ահա կու գամք խօսել կարճ ի կարճոյ զվարդապետութենէ եւ զկոչմանէ մեծի հիմնադրին քրիստոնէական կրօնից, որով կամի նա հաստատել այն աղերսն ընդ Արարչին եւ արարածոյ, եւ կանգնել զմարդկութիւնն, արդարութեան, սրբութեան եւ խաղաղութեան եւ մանաւանդ սիրոյ հիման վերայ։ Քրիստոնէութեան նշանաբանն է հաւատք, յոյս, սէր։ Որով կամի ուսուցանել մարդոյ ապաւինել յԱստուած սրտիւ, տածել յոյս երանութեան եւ տանել աղերս սիրոյ ընդ Ամենակալին։ Քրիստոսի մասնաւոր կոչումն է աստուածային սիրոյ եւ շնորհաց յայտնութեամբ հաշտել

արդարութեան, սրբութեան, խաղաղութեան եւ սիրոյ ամենակալ թագաւորութիւնը, հրաւիրելով մարդոց ջանքը եւ մղումն յայն փրկարար ուղղութիւն։

«Երանի այնոցիկ որ քաղցեալ եւ ծարաւի իցեն արդարութեան զի նոքա յագեսցին։» «Երանի այնոցիկ որ սուրբ են սրտիւ զի նոքա տեսցեն զԱստուած։» «Երանի խաղաղարարաց զի նոքա որդիք Աստուծոյ կոչեսցին։» Բայց Քրիստոսի նոր պատուիրանն էր մանաւանդ սէր։ «Նոր պատուիրան տամ ձեզ զի սիրեսջիք զմիմեանս։» Պատուիրան արդարեւ նոր, զի, «իրաւունք իմ եւ պարտք քո,» էր մինչեւ ցայնժամ նշանաբանն մարդկային յարաբերութեանց։ Քրիստոս փոխեց այս բնաբանը եւ յայնմ հետէ նոր հանգանակ յարաբերութեան մարդոյ եղաւ, «Պարտք իմ եւ իրաւունք ընկերին։» Ընկերին ծառայելու կանոնը կանգնեց իւր փառաւոր դրօշն անձնասիրութեան ջախջախեալ ոսկերաց վերայ։ Այնուհետեւ ուսաւ մարդ թէ մեծութիւնը կը կայանայ ի կատարման պարտուց, եւ ի նուիրման խոնարհ եւ անձնուրաց սիրոյ։ Քրիստոնէութեան հեղինակը տուաւ այսմ օրինակ՝ կատարելով ծառայի դեր անձնուրաց սիրոյ նուիրմամբ։ Ունել զձեռաց անկելոյն եւ կանգնել՝ անցաւ ի կարգ կրօնական պարտուց․ իրաւունք եւ պարտք ընկալան իւրեանց ճշմարիտ նշանակութիւնը, եւ ընկերական յարաբերութիւնք զգեցան նոր կերպարան։ Քրիստոս ուսոյց մարդոց հաւատալ թէ սէր, արդարութիւն, սրբութիւն ունին ինքնին զօրութիւն, եւ այսպէս բարոյական սկզբունք սկսան ընդունիլ իբրեւ հիմունք ընկերական շինուածոյն։ Արդարեւ

քրիստոնէութեան սկզբունք, իբրեւ գործնական կանոն, կը բերեն յինքեանս ամէն պայման որ կարեւոր է ի կանգնել զանկեալ մարդկութիւն։ Ընկերութիւն մարդկային եւ սիրտ մարդոյ կարօտ են այն սկզբանց որ յայտնեալ են ի քրիստոնէութեան, իբրեւ շարժիչ զօրութեանց. Նոքօք կ'օրհնուի մարդկութիւնը եւ կը մխիթարուի բեկեալ սիրտն, քանզի կը բերէ զմարդ յաղերս որդիական ընդ Այնմ որ է աղբիւր սիրոյ, լրումն շնորհաց եւ ճշմարտութեան։

Քրիստոնէութիւնը ոչինչ նուազ յարմարութիւն ունի մշակելոյ նաեւ զմիտս, եւ հայթայթելոյ հնարս տալոյ ուղիղ ի կիր արկանել կարողութիւններն որովք օժտեալ եմք։ Գեր ի վերոյ նա քան զգործս բնութեան, վասն զի կը յայտնէ բոլոր բնական գործոց մէջ վախճան եւ նպատակ որ կը յագեցունեն միտքը եւ սիրտը միանգամայն։ Կ'ընծայէ Արարչին այնպիսի սեպհականութիւններ որ պատշաճ եւ վայելուչ են Աստուծոյ գործերուն կարգաւորութեան, որպէս եւ մեծվայելչութեան եւ ամբաւութեան էութեան նորա։ Այս գաղափարք կը նպաստեն ի մաքրել եւ ի բարձրացունել մեր բարքը եւ պատրաստել զմեզ ի վիճակ չնաշխարհիկ։

Հեթանոսական կրօնից բովանդակութիւնք էին ջանք վերստին հաստատելոյ մարդոյ հոգեւոր աղերսն ընդ սկզբան եւ վախճանի էութեան մերոյ, աղերս՝ որոյ եղծման կը վկայէ խիղճը թէեւ չէ կարող վերստին հաստատել։ Ոչ միայն կը պակասէր հեթանոսական կրօնից յատուկ ակն ի տեսանել աստուածային բարոյական ճշմարտութեանց լրութիւնը, այլ եւ մանաւանդ ոյժը։ Զի հեթանոսական

կրօնք էին մանաւանդ ծնունդ գաղափարի մթին ապագայի եւ վրէժխնդիր օրէնսդրի։ Աղօտ գաղափարն զոր կարող էր տալ պատասխանատուութեան բնական ազդումն զբնութենէ յարաբերութեան մերոյ յաստիս ընդ Արարչին եւ զհանդերձելոյ՝ կարող էր տալ միայն երկիւղ եւ սոսկումն։ Բայց չէր կարող տալ մանաւանդ սիրոյ եւ յուսոյ զուարթ զգացումը զոր տալ յատուկ է քրիստոսաւանդ յայտնութեան։ Հեթանոսական տեսութեամբ՝ հանդերձեալ աշխարհն է մանաւանդ տարտարոս խաւարին, վիհ յուսահատ կորստեան, ուր իսպառ աննշմարելի է օթեւանն փառաց եւ երանութեան, եւ ուր կը տիրեն յաւիտենական վրէժխնդրութեան սպառնալիք։ Ապագայն զոր կը նշմարէր հեթանոսական կրօնքն՝ էր ահեղ իմն ատեան դատաստանի։ Եգիպտոսի հին արձանագրութեանց մէջ նշանաւոր է Ոսիրիս բազմեալ իբրեւ դատաւոր յաթոռ արդարութեան ի դատել զմարդիկ։ Յունաց տարտարոսն ուր Մինովս կը նստէր յաթոռ դատաւորութեան՝ է յայտնի թարգման նախնի ըմբռնման զհանդերձեալ կենաց եւ զԱրարչէն։

Թէ ամենակալ Հաստիչն տիեզերաց պիտի կոչէ յատեան համարատուութեան զբանական արարած՝ էր մանաւանդ տիրող հաւատք կրօնական հանդանակաց. այսպիսի միայն գիտէին մարդիկ իւրեանց արարածական աղերսն ընդ Արարչին, եւ այս էր որ կը կազմէր զհիմն կրօնից նոցա, ինչպէս յայտ յանդիման կը տեսնուի ի հետազօտութենէ կրօնական ծիսից եւ արարողութեանց նախնեաց։ Քրիստոնէութիւնն է որ տուաւ մարդոյ զհաւատս

որդիական աղերսի ընդ Արարչին. սէրը ցուցուց իբրեւ սուրբ կրօնական պաշտաման, տուաւ նաեւ ապագայ երանութեան գաղափարը։ Քրիստոս եղաւ մի միայն վարդապետն որ բացաւ վարագոյրը որ կը բաժնէր նիւթեղէն աշխարհն հոգեղինէն, եւ այն տեսարանը յորում արդարութիւն եւ ողորմութիւն զիրար կը համբուրեն։ Բանն որ մարմին եղեւ՝ խապառ խաչեց փարատեց մահուան ծորէն եւ գերեզմանական անդունդէն խաւարը, որոյ անթափանցելի խորութէնէն կը ցայտէին պատուհասական սպառնալեաց ահն եւ սարսափ։ Ցայնժամ նոր կերպարանք առաւ յարաբերութիւնն որ կը կապէ զարարածն ընդ Արարչին, եւ կրօնքն եղաւ սիրոյ յարաբերութեան օրէնադրութիւն եւ ուխտ եւ խոստումն որդեգրութեան։

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԲԱՆԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (ՌԱՍԻՈՆԱԼԻԶՄ)

Վարդապետութիւնս այս որոյ միտումն է ու-քել յամենայնի գլխու մարդկային մտաց կամ լուսոյ բանին՝ կը վարի իբրեւ գերագոյն ճոխութիւն, յորում որպէս թէ ստորակարգեալ են նոյն իսկ թելադրութիւնք խղճին։ Ըստ այս դրութեան մարդկային միտքն օժտեալ է այնպիսի կարողութեամբք, որ կարող է սակաւ զարգացմամբ թափանցել իրաց ճշմարտութեանը, եւ այնուհետեւ չեն պիտանացու, ոչ գերբնական յայտնութիւնք, եւ ոչ սքանչելեաց կամ անսլեանց վկայութիւնք ի հաստատութիւն որ եւ իցէ ծանօթութեան։ Քանզի հրահանգութիւն մարդկային մտաց, կ'ըսէ այս դրութիւնը, պարտի լինել արդիւնք երկար եւ դժուարին հետազօտութեանց, եւ ոչ անաշխատ ժառանգութիւն սքանչելեօք արուած յայտնութեանց։

Մարդ, ծնունդ բազմադարեան երկանց բնութեան, պարտի ժամանել յայն ծագ կատարելութեան որ սահմանեալ է նմա։ Բայց այդ վախճանը բռնաթոր աշխատութեամբ եւ մեծամեծ ջանիւք պիտի ստացուի։ Կամել ի ձեռս բերել զայն ձրի պարգեւեալ հաւատով, ոչ իրաւացի է եւ ոչ բանաւոր։ Բարոյականութիւնը, լուսոյ բանին յարդիւնս ածեալ յայտնութիւնը, կը կորուսանէ իւր բոլոր արժանաւորութիւնը, իւր բովանդակ գործնական օգուտը, յորժամ կը բղխի եկամուտ ազդմանէ կրօնական եռանդեան, եւ ոչ կշռեալ է եւ

չափեալ խոստումներէ եւ գիտութիւններէ, որ են արդիւնք ծանօթութեան խնկական վիճակի վրայ:

Ամենայն կրօնք որ կը յիշուին ի պատմութեան՝ հիմնեալ են ի վերայ ծանօթութեանց յայտնելոյ ի վերուստ. զի ուր կը պակասէին ուսումն եւ գիտութիւն, հարկ էր իշխել անդ եկամուտ հաւատոյ, որոյ միջոցաւ, թէպէտ հնար է ստանալ անմիջապէս ինչ որ ուսման միջոցաւ բազմադարեան տքնութեանց կը կարօտի, չէ սակայն հնար տանել զայն տեւական իբրեւ ճշմարտութիւն անխախտ:

Երբ մարդ կը կատարելագործուի մտաւոր դաստիարակութեամբ, թողլով ի բաց կոյր Նախանձաւորութիւնը որ իւր տղայական տիոց առաջնորդն էր, կը սկսի իմաստասիրել ամէն կարգի դիպուած եւ երեւոյթ, յորոց պատեալ պաշարեալ կը գտնէ զանձն: Գիտնական խուզարկութիւններէ կը ստանէ յայտնութիւն, եւ կամի լսել ճշմարտութիւնը եղելութեանց բերնէն: Իրեն անսխալ առաջնորդ գիտէ բաղդատութիւնը միայն, եւ այս վերջնոյն հետեւութիւնները միայն կ'ընդունի իբրեւ անփոփոխ եւ յաւիտենական ճշմարտութիւն:

Բանաւորականութիւնը չուրանար թէ Քրիստոնէական հաւատոյ Հիմնադիրն լաւագոյն է եւ գերագոյն քան զամենայն ուսուցիչս որ երեւեցան յաշխարհի. բայց չտար հետեւցունել յայսմանէ թէ ծագ եւ լրումն հոգեւոր զարգացման է նա, անձնաւորութիւն կամ մարմնաւորումն աստուածային ճշմարտութեանց եւ մարդկային կատարելութեանց, եւ թէ մատեանք որ կ'աւանդեն նորա վարդապետութիւնը՝ են բովանդակութիւն բացարձակ եւ

անաղարտելի ճշմարտութեանց, միայն բաւականք ի բարձրացումն մարդկային ազգին, եւ ի լրումն վախճանին որոյ վասն կոչեցաւ ի գոյութիւն: Զի ամենայն կարողութիւնք որ հարկաւոր են ի ժամանել յայն գերագոյն կէտ նպատակի, ընդաբոյս են մարդոյ եւ ի հարկէ զետեղեալ ի սահմանի բարոյական կազմութեան նորա անդստին ի ստեղծմանէ, եւ որոյ գոյութիւնն եւ որպիսութիւնք կը յայտնուին տակաւ աճմամբ ի հոլովման ժամանակաց:

Գաղափար՝ կ'ըսէ, որ ըստ ամենայնի կըհամաձայնի նախախնամող իմաստութեան եւ բարութեան զոր կ'ընծայեմք Արարչին, զի խոստացեալ երանութիւնք որ կը բղխին ի գիտութենէ Աստուածային կամաց՝ ոչ թէ բաժին են այնոցիկ որ կը հասկնան պատգամախօսաց լեզուն, այլ ինքնաբեր տարերքն են որ ծածկեալ կը գտնուին ուրոյն ուրոյն անձանց մէջ: Մտաւոր գործողութեան աշխոյժն որ ի վեր քան զսովորականն է, եւ որով սակաւք օժտեալ են, կը յայտնէ նոյն իսկ իմացականութեան ծայրագոյն նրբութիւնը որում ընդունակ է մարդ, եւ որով կը բերէ յինքեան զպատկեր եւ զտիպար աստուածային մեծութեան: Զարմանալի չէ ուրեմն թէ ի վաղ ժամանակաց հետէ շատ ազգեր հնարած են այսպիսեաց համար զբառն ներշնչութիւն որով պատուել կամեցած են այն եզական մարդիկ զորս միանգամայն մարգարէ կամ առաքեալ կ'անուանէին: Զի ամենայն գործք, որ արտաքոյ են դիպաց որ կը կատարուին սովորական կարգաւ՝ անըմբռնելի են ռամկական տեսութեան, ուստի եւ գրելի գերբնական իմն շարժման, որոյ օրէնք եւ ընթացք պար-

տին մնալ միշտ գաղտ մահկանացու մտաց հասողութենէն, եւ ընդունելի լինել իբրեւ սքանչելիք կամ նշանք երկնաւորք։ Մեկնութեան այս կերպն կը տեւէ, մինչեւ որ քննական գիտութեան լոյսը ցոլանալով յետս առ նա այն մեծասքանչ եղելութեանց մակերեւոյթէն, եղելութեանց՝ որ մարմին եւ ձեւ առած են, տայ մեզ մեկնել այն եղելութիւններն բնական օրինաց տիեզերադրաւ իշխողութեան ճոխութեամբն, եւ ահա նոյնհետայն այն որ գերբնական էր՝ կ'անցնի բնական կրից կարգը, եւ որ սքանչելիք էին՝ կը մտնեն ի սահման պարզ եղելութեանց։ Տիեզերք իւր լռութեան մէջ արդէն յայտնութիւն է մարդկեղէն մտաց, ուստի եւ չիք ինչ աւելի հակառակ ուղիղ բանի քան ենթադրել թէ արտաքոյ այս յայտնութեան կան յայտնութիւնք որ տարբեր են հանգամանօք կամ ընծայութեան եղանակաւ եւ չեն ընկնիր ընդ ձեւովք տրամաբանութեան նախադասութեանց եւ եզրակացութեանց։ Ուրեմն մարդկային արարածոց համար չկայ այլ միջոց առաւելութեան, եթէ ոչ իւր բանականութիւնը, որով կշռելով զամենայն՝ կ'ընտրէ ինչ որ կը ծառայէ ի բարւոքումն կենաց. ուստի եւ որչափ լինի մարդ հեռաւոր յայտնութեանց լուսոյ բանին, նոյնչափ կը յառաջադիմէ ճշմարտութեան շաւղին մէջ, եւ կը մերձենայ ի ծայր կատարելութեան յոր ժամանելու վիճակեալ է յարմար ստեղծմամբ։ Զգայական թելադրութիւնք նորա որ կը վարէին երբեմն նորա գնացքը, մինչ էր ի տղայ տիս, տակաւ առ տակաւ պարտին տեղի տալ առողջ եւ հաստատուն ազդարարութեան իմացական թելադրութեանց,

որ վերջապէս կը դառնայ եւ լինի նմա միմիայն կարապետ եւ հրեշտակ յայտնութեան։

Երբ վեշտասաներորդ դարն ինքեան հիմն բռնելով Սուրբ Գրոց ճոխութիւնը՝ բողոքեց Հռովմէական եկեղեցւոյ պահանջմանց դէմ, եկեղեցին կորուսած էր իւր հոգեւոր աշխոյժն եւ կը պտղէր դպրոցական աստուածաբանութեամբ որոյ ծնունդն, սկեպտականութիւնը, զգալի կերպիւ տարածած էր իւր պետութիւնը ժողովրդեան խորհող դասին վրայ. իսկ հասարակ ժողովուրդը կը հեծէր կրօնական ստրկութեան ներքեւ։ Քանզի երբ կրօնք հոգեւորութենէ զուրկ է, կը կորուսանէ իւր աստուածային հանգամանքը, եւ լինի մարդկային կրից թելադրութեանց պատկեր, եւ կեդրոն սնապաշտութեան եւ եկեղեցական իշխողութեան, որ անխուսափելի արդիւնք են անհոգի Քրիստոնէութեան։ Դպրոցական աստուածաբանութեան երեւելն Քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ նշան էր նորա հոգեւորութենէ անկման։ Պօղոս կ'անուանէ այս դպրոցականութիւնը սուտանուն գիտութիւն. զոր, կ'ըսէ, ոմանք դաւանելով մոլորեցան հաւատքէ. եւ կը յորդորէ զՏիմոթէոս զգոյշ լինել այն օրինակ անօտի ուսմանէ։

Մինչ եկեղեցական դասը, ընդ գերագոյն իշխանութեամբ Պապին, հաստատելով իւր անհակառակելի իշխողութիւնը խղճին վրայ, կ'ուղղէր զամենայն ինչ իւր անվիճելի դատման համեմատ, հոգեւոր հաւատքն հեղձած էր կրօնական արարողութեան կոհակաց մէջ, քանզի եկեղեցին իբրեւ

անխախտ մեկնիչ առաքելական աւանդութեանց, եւ միջնորդ ի մէջ հաւատացելոց եւ Քրիստոսի, յինքն դրուած էր ժողովրդեան ամէն հոգեւոր խրատունք, եւ բացարձակապէս ինքեան պահած էր հաւատոյ մատակարարութիւնը, ուստի եւ եկեղեցականք կացուցած էին զինքը ոչ եւս պարզ պաշտօնեայ, կարգեալ ի ժողովոյ հաւատացելոց ի տեսչութիւն կամ ի տնտեսութիւն պիտոյից եկեղեցւոյ, այլ փոխանորդ Քրիստոսի, կարգեալ ի նմանէ ի դատել զհաւատացեալս եւ միջնորդել վասն նոցա։ Եկեղեցականն էր մանաւանդ տէր նոյն իսկ Քրիստոսի կողմանէ հաստատեալ, քան հովիւ ընտրեալ ի հաւատացելոց։ Սեպհականութիւնք եկեղեցականին եղած էին անբռնաբարելի յոր եւ իցէ մարդկային օրինաց, եւ անդատապարտելի էր նա իւր գործոց համար։ Այսպէս բարեպաշտութեան կը մնար, լինել անձնատուր հետեւողութիւն քահանայական վերին իշխանութեան, եւ պարզամիտ կատարումն օրինապահութեան զոր կը պատուիրէր այն իշխանութիւնը՝ կը կազմէր աննահանջելի իմն պարտականութիւն։ Քրիստոնեայն ոչ եւս կարէր ուղղակի համարատու լինել իւր գործոց եւ մերձենալ առ Արարիչ իւր, այլ առ քահանայն, որ կ'ընծայեցունէր զանձն յաշխարհի իբրեւ միջնորդ կացուցեալ Արարչէն։

Այս դրութիւնը, որպէս զի կարենար իշխել կարծեաց եւ ածել ի հպատակութիւն հաւատացելոց միտքը, պարտէր մուծանել այնպիսի տեսութիւններ ի պաշտամունս նախնի եկեղեցեաց, եւ այնպիսի մեկնութիւններ տալ առաջին քարոզչաց եւ վարդապետաց գրուածներուն, որ թէեւ անհա-

մաձայն, այլ ոչ յայտնապէս հակառակ լինէին կղերական վերին իշխանութեան պահանջմանց։ Դպրոցական աստուածաբանութիւնն եղաւ արդիւնք զոր այս ճիգն բերաւ յառաջ։ Գրեթէ սպաննեց զբանն եւ զբանականութիւն՝ տալով ասպարէզ սնոտի վիճաբանութեան եւ բանակռիւ ճամարտակութեան, որովք կը տագնապէին հաւասարապէս արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցիք։ Այսպիսի եկեղեցական դրութիւն մի ունէր արդարեւ պէտս դպրոցականութեան, քանզի Աւետարանի սկզբանց պարզութիւնը եւ հոգեւորութիւնը չէին ձեռնտու այն իշխողութեան, ուստի կարօտ է նա օժանդակութեան դպրոցական հնարագիտութեան։ Եւ մինչ դպրոցականութիւնն այսպէս խիզախելով խեղդամահ առնել կը սպառնայր զհոգեւորութիւն հաւատոյ՝ պաշտպանելով ինչ որ արտաքին եւ նիւթական էր, յանդգայս իմն եւ յանդէտս աճումն եւ սնունդ կուտար սկեպտականութեան որոյ վախճանն էր հիմն ի վեր տապալել զեկեղեցին. քանզի տարակուսելն անխուսափելի արդիւնք էր իրաց այն վիճակին։ Ուստի մինչդեռ եկեղեցական կարգը կը ջանայր կանգուն պահել անհոգի Քրիստոնէութիւն մի ընդդէմ բողոքանաց ճնշեալ բանականութեան, սկեպտականութիւնն, որ ի սկզբան երկչոտ քայլերով իջած էր յասպարէզ, հետզհետէ ամենակործան ուժգնութեամբ յառաջանալով սկսաւ բաղխել եւ տապալել ամէն դիմադրութիւն որ կը կանգնուէր իբր ամբարտակ ընդդէմ նորա համատարած հոսանաց, որ կը սպառնար բարոյականութեան արագ բարձումը։ Միտք մարդկային, թէեւ կարող է առ ժամանակ մի ստորանալ կշռել կարողութենէն որ ընդարոյս

է իւր կալանութեան՝ չկարէ սակայն մերկանալ զայն խալառ :

Միով բանիւ , վեշտասաներորդ դարուն շարժումը ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ մարդկային բանին վերջին հնարաւոր միջոցը որով կը ձգնէր խզել զինք կաշկանդող կապը · բողոք իմն էր մարդկային հոգւոյն ընդդէմ ունայն վարդապետութեանց որ զդպրոցականութիւնը մուծած էին յեկեղեցին : Հռոմ իսկ էր ի խնդիր բարեկարգութեան , բայց չէր համարձակեր ձեռնամուխ լինել այնմ, զի քան զկարողութիւն իւր բարձր յայտ կը դառնէր զայն ձեռնարկութիւն , քանզի պատճառաց բարձումը պիտի բերեր նոյն իսկ կղերական դասուն ջնջումը : Բարեկարգութեան գործն վասն նորա էր կանգուն պահել մարմինը զորոյ հոգին սպանած էր դպրոցականութիւնը : Մելանքթոն կ՚ըսէ, «Եթէ Լութեր չտար նոր իմն ուղղութիւն կրօնական հետազօտութեանց , ծանր շփոթութիւնք պիտի ծագէին յեկեղեցւոջ» :

Հաւատով արդարացման վարդապետութիւնն զոր վեր բռնած էր Լութեր՝ ած յերեւան կրօնից հոգեւորութիւնը , եւ եղծանելով եկեղեցւոյ հոգեւոր մենավաճառութիւնը՝ դարձուց առ ժողովուրդն զիրաւունս ուղղակի յարաբերութեան ընդ Աստուծոյ : Նաեւ հռչակելով խղճի ազատութիւնը՝ խորտակեց մարդկային բանին վերայ դրուած շղթայն : Արդարութիւնը կը պահանջէ սակայն խոստովանել թէ , բարեկարգիչք անբաւական գտնուեցան ածել զեկեղեցին յիւր նախնական հոգեւորութիւն. զի վեշտասաներորդ դարն դեռ ընկղմած էր միջին դարու դպրոցականութեան մէջ , որով բաւակա-

նութիւն չունէր լիովին իմանալ Քրիստոնէութեան հոգեւոր հանգամանքը : Նիւթեղէն նշանակք կ՚ընդունուէին անբաժան հոգեւորականէն , որոց իբր գուշակն միայն պարտէին ճանչցուիլ : Իրաց այս վիճակէն կը բացուէին նորանոր ասպարէզք անհիմն վիճաբանութեանց , որոց իբր անմիջական հետեւանք՝ տարբեր կարգի դպրոցականութիւն մի կը պատրաստուէր , վերստին շիջուցանել լոյսը որ եղած էր մրցանակ այն նշանաւոր դարուն ճգանց :

Մեծ բարեկարգիչն բաւական հզօր երեւեցաւ ի մարտին Հռոմայ վարդապետութեանց դէմ, բայց չունէր այն անվեհեր ոգին որ տայր նմա ապաւինել քրիստոնէական ճշմարտութեան , իբրեւ անձամբ անձին միայն կարող եւ բաւական գործունեայ զօրութեան , ճշմարտութիւն՝ որում հետեւելով յաջողեցան Առաքեալք : Մտաւոր վարանման պատկեր էր Լութեր մինչ դէմ յանդիման հոգեւորացելոյն Զուինկլեայ դնելով մատը սա բառերուն վերայ որ եղած էին Քրիստոսի բերնէն՝ կը կրկնէր , «Այս է մարմին իմ : » Չէր գտներ հաստատութեան ուրիշ կէտ ուր հնար լինէր հանգուցանել եկեղեցւոյ ճոխութեան աւերակներէն արձակուած ոգին քան Սուրբ գրոց նկարագրական ճոխութիւնը, եւ այսպէս ոգին այն կը մնար կաշկանդեալ : Լութերի նախանձաւորութիւնը Սուրբ գրոց ճոխութեան համար կը մղէր զնա ընդունել մանաւանդ զիմաստ բանին իւր բառական ձեւով : Կը դողար պրծել հանգուցէն զոր պինդ բռնելուն մէջ միայն կը տեսնէր հաւատոյ փրկութիւնն առ ի չգահավիժելոյ յանդունդ բացարձակ ոչնչութեան : Նորա արթուն բնութիւնը , թէեւ կը զգուշացունէր զնա վտանգէն որ պիտի պատահէր

նկարագրականին կամ նիւթականին խաղաւ ուրացմամբ, չէր ազդեր նմա սակայն քաջութիւն որով նկարագրականն ընտրելու մէջ չգտնուէր այնչափ նախանձախնդիր։ Զի «Հոգին է կենդանարար, մարմին ինչ ոչ օգնէ. զբանն զոր ես խօսեցայ ընդ ձեզ՝ հոգի է եւ կեանք» ասէր Տէրն մեր անոնց որ կ'առնուին նորա խօսքը նկարագրական մտօք։

Այս էր ահա որ կը տագնապէր զԼութեր, եւ այս՝ որ յառաջ բերաւ վերջապէս բաժանումն բարեկարգեալ եկեղեցւոյ մէջ, բաժանում՝ որ ի հերձումն յանգելով կը ստանար բարեկարգութեան ձախողանքը։ Քանզի բարեկարգիչք, պատաղեալ ի կնճիռս վարդապետական խնդրոց, սկսած էին անդէպ նախանձով, իբրեւ բացարձակ պայման բուն Քրիստոնէութեան, յառաջ մղել իւրաքանչիւր իւր մեկնութիւններն որոց հիմն ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ նուիրական բանին գիրը։ Այս ընթացքն էր յանգէտս իմն հրաւիրել այլ իմն ազգ դպրոցականութեան, որ երբ թէ կը բերէր ստուերած այն բարձր ոգւոյն վերայ որում բարեկարգութեան շարժումը կը պարտէր մղումը զոր ընկալաւ։ Այս հակայական շարժումը կրելով նուաղումն՝ յամր սկսաւ խաղալ յառաջ, եւ այսպէս անբաւական եղաւ պահել հաւասարակշիռ, այն է կայուն եւ անյողդողդ, վեշտասաներորդ դարուն ընդարձակ յուզումը։ Քանզի ոչինչ այնպէս կարէ հաճեցունել միտք եւ սիրտ միանգամայն իւրեանց բովանդակ լրութեամբ՝ ինչպէս աստուածային ճշմարտութիւնը։ Բմբէ, յորժամ կրօնք, որ եւ իցէ ձեւով, չէ անխառն անապակ, այնպէս որ արարածն բերուի նովաւ ի յարաբերութիւն զուտ հոգեւոր ընդ կենդա-

նի Արարչին ակնզերայ, խոկ եւ խոկ կը դադարի ի լինելոյ բանաւոր։

Սկեպտականութիւնը որ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ կը մերժէր զճոխութիւն եկեղեցւոյ, նոյն, կամ նմին նման սկեպտականութիւն մի, եօթնեւտասներորդ դարուն մէջ կը սկսէր ժխտել զճոխութիւն Ս. Գրոց, քանզի, թէեւ ըստ ձեւոյն եւ աստիճանաւ տարբեր, սակայն նոյնպէս նիւթականացմամբ թանձրացեալ վարդապետութիւն էր որ կը տիրէր եւ ոչ թէ լոկ հոգի գրոյն։

Այսպէս ահա առաւ մարմին եւ կերպարանք Բանաւորականութիւնը։ Սա կը մերժէր զերկուին ձեւս Քրիստոնէութեան միանգամայն, նշաւակելով զնոսա հաւատարապէս իբրեւ մեկուսացեալս ի հոգեւորականութենէ. բայց ինք եւս չէր կարող կանգնել նոր իմն կազմած, զի ինքն եւս էր անհոգի։

Բանաւորականութիւնը չարաչար սխալեցաւ իւր հետեւութեանց մէջ, զի առ ի ժամանեցուցանել յայն ծագ կատարելութեան առ որ սահմանեալ է մարդկութիւնն համօրէն, պարտէր նախ առնուլ յերկրումն եւ յօրինուածութիւն, նորա բնութեան վերացական միտումը պարտէր թանձրանալ եւ լինել գործնական։ Բանաւորականութիւնն յանեզր սահմանի երեւակայութեան, որմէ ամենայն նպատակք կ'առնուն ծնունդ բայց կը մնան անգործ աննշանակ մինչեւ առնուն մարմին եւ կերպարան, սկսաւ դեգերել նման այնպիսի չափաբերական հաւասարութեանց որոց եզերաց ոչինչ թուական արժէք կ'ընծայուի, եւ այսու իսկ կը մնան անսահմանելիք։ Բայց ինչպէս կիրառա-

կան գիտութիւնն կը պահանջէ որ իւրաքանչիւր եզր մէջ բերուի իւր սահմանեալ արժէքը, նոյնպէս ընկերականն կը պահանջէ որ վերացեալ ճշմարտութիւնք առնուն մարմին եւ կերպարան, եւ սովին միայն հնար է այն ճշմարտութեանց ծառայել վախճանին որ է լրումն մարդկային երանութեան։

Այսպէս, նիւթականացումն Արեւմտեան եկեղեցւոյն առաւել նշանակութիւն ունէր քան Բանաւորականութեան վարդապետութիւնը։ Քանզի առաջինն կը կրէ յերկրման կնիք որոշ դրոշմը․ է վերջապէս արդեամբ մարմին, մինչդեռ վերջինն կ՚ընծայեցունէ քայքայման կամ աւերման վիճակ, բոլորովին անհարթ եւ անկերպարան։

Բանաւորականութիւնն, իւր բարձր իմաստովը, ունի սակայն վարդապետութիւններ որ հրապուրիչ են յոյժ, եւ կ՚ազդեն բարեպաշտ հաւատացելոց մտաց անգամ։ Կ՚ուսուցանէ որոնել զհիմունս կարեւոր ճշմարտութեանց արտաքոյ սահմանաց վերացեալ տեսութեան երեւակայութեան։ Մարդկային մտաց անձուկն է ըմբռնել ճշմարտութիւնն այնպիսի հաւաստեաւ որ ճշմարտութիւնն լինի սեպհականութիւն մտաց։ Եւ արդարեւ, եթէ կարեւոր է որ կրօնք լինի ուղղիչ զօրութիւն, սկզբունք կենաց եւ կանոն վարուց, հարկ է թէ ունենայ որոշ եւ հաստատուն տեղ մարդուն բանականութեան մէջ, լինի նորա վճիռը։ Բայց ի՞նչ կը նշանակէ «վճիռ բանականութեան»։ Կը նշանակէ միացեալ կարողութեան արդիւնք, ոչ զգացողականին միայն, եւ ոչ իմացականին եւ եթ, քանզի իմացականն է անբաւական գոհացունելու ո՛ր եւ

իցէ դատումն որ նորա կարողութեան միայն տրուի ամէն կարգի խնդրոց մէջ որ մարդուն անձին կը պատկանին. սիրտն եւս ունի մեծ դեր կատարելու։ Ապա այն զոր կոչեմք բանական՝ պարտի բովանդակել միանգամայն սրտին զգացողական կարողութեան հաճութիւնը, որպէս եւ մտաց իմացական կարողութեան հաւանութիւնը։

Քրիստոնէութեան հոգին կ՚ընդունի իբր ճշմարիտ եւ բանաւոր ամենայն ինչ որ յատուկ է մարդկային հոգւոյ։ Այն հոգւոյն որոշ եւ մեկին վախճանն է կատարելագործել մարդկային բնութիւնը զարգացունելով բոլոր տարրները որ կը բաժանեն զբանականն յանբանէն։ Հարկ է որ միտք եւ սիրտ հաւասարապէս զարգացուին եւ ազնուանան։ Արդ Քրիստոնէութիւնը ո՛չ իմացականը սածելով կը մահացունէ զգացողականը, եւ ոչ այս վերջնոյն նպաստելով կը նուաստացունէ զառաջինն։ Կատարելագործութիւնն որոյ ի խնդիր է նա՝ պարտի լինել ամբողջ եւ ոչ մասնական։ Քրիստոնէութիւնն ի կամելն նորոգել զմարդ՝ չկեղծանիր բնաւ մինչեւ բռնանալ մարդկային ընդաբոյս միտմանց դէմ, եւ զատուցանել զմարդ ի մարդկութենէ։ Թոլուք կ՚ըսէ, «Ով որ իւր էութեան հաւատալու համար հաւաքաբանութեան կը կարօտի, այնպիսին չէ արժանի երկնից թագաւորութեան»։

Արարչին հետ սիրոյ հաղորդութիւնը որ է նպատակ եւ վախճան Քրիստոնէական հաւատոյ՝ ապաքէն կը նուաղի, եթէ զգացման կեդրոնը դատապարտուի յանգործութիւն, եւ ասպարէզն թողուի մտաւորական յայտնութեանց միայն։ Քանզի հաւատք առանց զգացման, հեռի յիշխողութենէ

սրտին, կը սեղմի եւ կը պաշարի այն սահմանին մէջ ուր կը թագաւորէ տեսականը։ Ամէն գործարան կը գործէ անսխալ եւ յառաջ կը բերէ իւր բուն արդիւնքը։ Ապա եւ ընդարոյս բերմունք մարդկային սրտին ունին անտարակոյս կոչում մի, քանզի մարթ է ասել թէ մարդ ստեղծուած է յարմար իւր դէմ եդեալ նպատակին, ուստի եւ իւր բնածին բերմանց։

Արդ՝ Քրիստոնէութիւնն սահմանեալ է յաջողել իւր ձեռնարկութեան մէջ, վասն զի կը պատասխանէ գերագոյն կերպով մարդկային սրտին տենչանաց, մինչդեռ Բանաւորականութիւնն ի բնէ անընդունակ է յերկիւրման, քանզի կը հակառակի զգացման՝ տածելով միայն զիմացականն, ուստի եւ կ'անարգէ սէրն եւ ներողամտութիւնը, զերկասին պայմանս ընկերական յօրինուածութեան։ Այս է պատճառ որ յընթացս դարուց Բանաւորականութիւնն մնաց ամուլ եւ ապարդիւն, ոչ ընկերական կազմածոյ եւ ոչ մարդկութեան փաստին հետ կարաց ստանալ վերաբերութիւն, քանզի այնդունակ հետազօտութեանց կարգէն է որոց արդիւնքն եւ վախճան անբաւական են պատասխանել զգայուն մարդուն անմիջական պէտքին։ Ահա այսպէս բանաւորական վարդապետութիւնն, յետ բազում ինչ յեղյեղելոյ, մնաց թափուր յարդեանց, եւ առանց մարգարէական հոգւոյ կարեմք գուշակել թէ յաւիտեան պիտի մնայ այնպէս։ Բանաւորականութիւնն կը սխալի յոյժ դիմելով քննական իմաստասիրութեան ի հաստատութիւն իւր վարդապետութեանց։ Քննական գիտութիւնն է արդարեւ լուծող. կը յօդէ եւ ոչինչ։ Վճիռք քննական գիտու-

թեան են եզրակացութիւնք բաղդատութեան զօրութեամբ կատարուած, եւ յիշեմք թէ բաղդատեալքն են արդէն յերիւրեալ մարմինք զորս յերիւրող մասանց տարրական բնութիւնք անըմբռնելի են քննաբանին, յաւածս անգամ չափաբերական ուսման։

Բանաւորականութեան հետեւողն սխալ կը գործէ երբ կը խնդրէ որ ձեռնարկեմք հետազօտել հաւատքը զոր Քրիստոս կը պահանջէ, որպէս թէ տըրամաբանական խնդիր էր այն։ Քանզի հաւատք մեր յԱստուած չունի հանգամանս տրամաբանական նախադասութեան, այլ է մանաւանդ յայտարար վստահութեան եւ յարգանաց։ Չէ մարթ անտես առնել այն զօրաւոր ձգումը որ կայ մարդկային հոգւոյն մէջ առ Աստուած, եւ կը յայտնուի այն օրինօք որ են քանդակեալ ի սրտի։ Արդարեւ մարդոյ բարոյական բնութեան մէջ զետեղեալ է ի ստեղծմանէ անտի պատրաստութիւն լինելոյ ի խնդիր աստուածային պահանջմանց եւ այս միտութենէ կը բղխի նաեւ պարտականութեան զգացումն։ Բայց ո՞ կարէ ասել թէ ինչ պարտի ընել մարդ երբ կը մեղանչէ ընդդէմ օրինաց սրբութեան, եւ է ընկճեալ խղճին բողոքանաց ներքեւ։ Աշխարհ լաւ պատեհութիւն ունեցաւ փորձելու ամէն օրինական տնտեսութիւն որ հիմնեալ էր սահմանադրութեանց վերայ որ էին մարդկային մտաց յօրինուած, եւ որոց նպատակն էր կանգնել զմարդ ի բարոյական ուղղութեան եւ հաստատել զխաղաղութիւն խղճին, բայց ոչինչ շահեցաւ այն փորձէն։ «Զի անհնարին էր օրինացն՝ որով տկարանայր մարմնով, Աստուած զՈրդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն մարմնոյ մե-

ղաց, եւ վասն մեղաց, եւ դատապարտեաց զմեղս ի մարմնի անդ»: «Ցետ աւուրցն այնոցիկ, ասէ Տէր, տաց զօրէնս իմ ի միտս նոցա եւ ի խորհուրդս նոցա գրեցից զնոսա, եւ զմեղս նոցա այլ ոչ եւս յիշեցից»: Յորժամ կրօնք գրաւէ զսիրտ եւ զխորհուրդ, օրէնք մեղաց այլ եւս չյիշուիր զի կորուսած է զիւր սխտանութիւն եւ իշխանութիւն:

Պատմութիւնն կը դատապարտէ սեղմեալ փիլիսոփայութեան եզրակացութիւններն, երբ անբաւական ի գոհացունել զանձուկ մարդկային սրտին: «Ոչ ծանեաւ աշխարհ իմաստութեամբն զԱստուած:» Անդր է քան զսահման փիլիսոփայութեան լուծել խնդիրը թէ ի՛նչպէս հնար է նորոգել խզեալ յարաբերութիւններն ընդ Աստուծոյ: Զի բարոյական գործք մարդոյ չեն բնութեան սովորական գործողութեան կարգէն, ուստի եւ նոցա ոչ բացատրութիւնը եւ ոչ դարմանը գտանելի է բնական գիտութեան սահմանին մէջ:

Աստուածային օրինաց սրբութեան եւ մարդկային ազատութեան մէջ կայ համաղերութիւն, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ մարդկային ազատութիւնը կը նշանակէ սահմանաւորումն աստուածային ազատութեան: Միթէ հնա՞ր է խորհել թէ բնական հարկը կը սահմանաւորէ զԱմենակալն: Բնաւ: Հնար է սակայն խորհել թէ ինքն կարող է Ամենակալն սահմանաւորել իւր գործողութիւններն՝ հաճելով տալ ազատութիւն մարդոյ: Ուրեմն մարդ իւր բարոյական ազատութեամբն բացառիկ յարաբերութեան մէջ է ընդ Արարչին իւրոյ, յարաբերութիւն՝ որ չէ իրաց բնական կարգէն: Մարդկային բարոյական ազատութիւնն կը հանէ զմարդ

բնական հարկի կարգէն եւ կը դնէ ի կարգ շնորհաց տնտեսութեան:

Փրկութիւն մարդոյ ի մեղաց ոչ այլ ինչ կարէ լինել եթէ ոչ գործ աստուածային շնորհաց, եւ փրկութեան պայմանաց գիտութիւնը ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ գործ աստուածային յայտնութեան: Մեղքը բնական հարկ չէ, ապա թէ ոչ բարի եւ չար չէին ունենար գոյութիւն: Եթէ պարտիմք ընդունել թէ մեղքը բնական հարկ չէ, ապա չէ հարկ դասել մեղաց քաւութիւնը բնական սակի գործոց կարգը: Փրկութեան պայմանաց յայտնութիւնը կը պատկանի աստուածային կամաց եւ այս յայտնութեան ապացոյցք կը ստուգուին այն տեսակ վկայութիւններով, որովք կը ստուգուի իբրեւ ճշմարիտ որ եւ իցէ գործ կամաց: Եւ արդարեւ մարդկային ակնկալութիւնն ի յայտնութիւն երկնաւոր պատգամաց, հիմնեալ է սա բնածին հաւատոյ վերայ, թէ փրկութեան տնօրինութիւնը կը պատկանի աստուածային կամաց հաճութեան: Յայսմանէ կը հետեւի պատրաստականութիւն մարդոյ հետեւելոյ այնպիսի իմն առաջնորդութեան որ յանուն Ամենակալին գայ ի յայտ: Պնդել թէ հարկ է որ լինին պայման փրկութեան այն ամենայն յայտնութիւնք զորս միտք մարդոյ կարող է ծնանել իւր խորհրդոց բնական կարգաւն, ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ դնել շընորհաց պարգեւն բնական հարկի եւ կարգի ներքեւ: Ճշմարիտ է սակայն թէ յայտնեալ ճշմարտութիւնք պարտին լինել այնպիսի, որ մարդ կարող լինի ճանաչել թէ աստուածային են: Մարդ ունի այս բաւականութիւնը որով կարող է, եթէ է յօժար, որոշել վարդապետութիւնները զորս կ'ուսուցանէ

մարդկային իմաստութիւնը եւ համեմատել զնոսա ճշմարտութեանց հետ որ յայտնեալ են յԱստուծոյ։

Եւ արդ, եթէ մարդ խորհելով Քրիստոսաւանդ ճշմարտութեանց վերայ տեսանէ ի նոսա աստուածային ճշմարտութեանց դրոշմ, ապաւինութիւն նորա ի Քրիստոս լինի գործ բանաւոր։ Թող ուրեմն մարդ որոնէ Յիսուսի Քրիստոսի գերազանցութիւնը, ահա հաւատոյ լոյսը կը սկսի բղխել ի նմա։ Ապաւինութիւնն ի Քրիստոս է օրինաւոր եւ հարազատ արդիւնք ըմբռնման գերագոյն հանգամանաց Նորա իբրեւ փրկչի եւ օրինակի բարոյական կատարելութեան։ Չեմք վարանիր կնքել մեր խօսքը արժանաւոր ապացոյց կոչելով ապացոյցներն որ կը պատկանին Քրիստոնէական հաւատոյ ներքին եւ հոգեւոր վկայութեանց մանաւանդ քան յայտնութեան, հրաշից եւ պատմական ստուգութեան։ Այս վերջինք ունին արդարեւ յարգ իբրեւ յիշատակութիւն անցելոյն, այլ կ'ընկրկին յեստ Քրիստոնէութեան հիմնադրին գերազանց ոգւոյն առջեւ. ոգի՝ որ է լրումն աստուածային յայտնութեան, արդի եւ կենդանի։

Բանաւորականութիւնն, թէեւ ընտիր ըստ վախճանին զոր կը գծէ կանխաւ, յոյժ անբաւական է սակայն ի գործադրութիւն, զի, մնալով հաւատարիմ իւր սկզբան, կը տկարանայ պատասխանել պիտոյից մարդոյ, այնու զի արտաքոյ է սահմանաց սրտին. չպարունակեր սէր եւ ներողամտութիւն, որ են կրկին պայմանք հոգեւոր եւ ընկերական կատարելութեան, եւ որ կը գտնեն տակաւ յարգանք այն ազգաց օրէնսդրութեան մէջ, յորս այդ տեսակ դրութիւնք ծնան եւ մեծաձայն հռչակ-

ուեցան։ Արդ ահա սպարտական առաքինութեան ամեհութեան կը յաջորդէ քրիստոնէական առաքինութեան քաղցրութիւնն, որոյ դրօշն առաւել բարձր կը ծածանի, լուռ՝ այլ յաղթական։ Եւ զի՞նչ բողոք աւելի ծանր եւ հոյակապ քան զայս հնար էր արդեօք ժողովրդեան յարուցանել ի դատապարտութիւն այն կարգի վարդապետութեանց, եւ ի պարծանս քրիստոնէական հաւատոյ։

Աստ յանգի լրումն բովանդակ խնդրոյն, ազնուացումն բովանդակութեան մարդկային զգացմանց ի բարւոքումն ընկերական եւ աստուածային յարաբերութեանց։ Եւ ի՞նչ դրութիւն առաւել քան զքրիստոնէականն ունի պատշաճութիւն ազնուացուցանելոյ զազգ մարդկան, եւ ջնջելոյ մեղաց յիշատակութիւնը, եւ դնել զաստուածային օրէնս ի սրտի մարդոյ եւ գրել զնոսա ի խորհուրդս նոցա։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (ԲՈԶԻԹԻՎԻԶՄ)

Մեր դիտաւորութիւնը չէ սահմանել Դրականութիւնը, վասն զի կարի իմն ընդարձակ եւ չարաչար ի կիր առնուած է այս անունը։ Մեր միտքն է մանաւանդ յառաջ բերել նախ իբրեւ Դրականութիւն ուսուցուած վարդապետութեանց այն մասերն որ կարեւոր են առնել զընթերցողն հասու թէ ինչ է միտումն ոգւոյ վարդապետութեան զոր կը քարոզէ Դրականութիւնը, եւ բերել, երկրորդ, այն վարդապետութիւններն ի կշիռ ընդ ոգւոյն Քրիստոնէական հաւատոյ առ ի տալ հասկնալ գործնական յարգը զոր ունին, վերաբերութեամբ կրօնից, իբրեւ դրական գիտութիւն ջատագովեալ սկզբունք։

Դրականութիւն կոչուած փիլիսոփայութիւնը որ ուշ ի կուրծս է տալ դրական իմն ուղղութիւն կրօնից եւ բարոյականութեան, կ'ուսուցանէ չընծայել հաւատս որ եւ իցէ բանի որ չէ զգալի ինչ կամ իրողութիւն, վասն զի զգալեաց հասողութեան սահմանն է, ասէ, սահման մարդկային գիտութեան։ Ուստի եւ զգալեաց վերաբերեալ իրաց եւ երեւութից գիտութիւնն է ստուգիւ գիտութիւն։ Իբր գերբնական յայտնութիւն ուսուցուած վարդապետութիւնք կը պատկանին անծանօթ եւ անգիտելի իրաց դասուն, ուստի եւ են վերացեալ հետազօտութիւնք, որոց միտումն է տանել զուսանելիս ի խորհրդականութիւն (միսթիսիզմ) որ անյարմար կ'ընէ զմարդ գործնական կենաց եւ դրա-

կան ուսմանց, քանզի անմասն է ի հանգամանաց որ երաշխաւորութիւն են ստուգութեան։

Պարզ խօսելով, պարտ է ամփոփել մեր ուսումն ի սահմանի այն ծանօթութեանց զորս կը ստանամք մեր զգայարանաց որոշ վկայութեամբ. հաստատել իրաց որ ապացուցանելի են, իբրեւ իրական, մեր զգայարանաց հաւաստելովը։ Ճշմարտութիւն չէ իսկապէս այն որ լոկ գուշակելի է իրաց պարագաներէն։ Զվերաբերիր դրական ուսման կարգին ինչ որ հնարաւոր է միայն, եւ կամ հետեւութիւն՝ որ կը գուշակուի իրաց վերացեալ յարաբերութենէն։ Կամիս օգտել ի գիտութենէ, զբաղէ դիտողութեամբ եւ հետազօտութեամբ այն կարգի իրաց մանաւանդ որ անմիջապէս կը պատեն զմեզ, եւ են ստուգելի զգայնովք. եւ ուսիր զօրէնս որ կը վարեն այն իրերն՝ աշխատելով օգտակար ընել զնոսա ի բարգաւաճանս քո եւ ընկերութեան։ Խելամտելով նաեւ իրաց անխուսափելի ընթացից՝ ուսիր զգուշանալ յամենայն վնասակար արդեանց որ կը ծագին յանցանելոյ զայն օրինօք։ Ահա այսպէս ուսմունք յորս կը թեւակոխես՝ լինին բանաւոր եւ գործնական. զի ուսումն բնութեան է ուսումն գործնական, եւ բնական գիտութիւնն է հիմն ամենայն գիտութեանց։

Հետաքրքրութիւն մարդոյ լինի նմա արդարեւ թելադիր մտանել ի խոյզ եւ ի խնդիր անծանօթին։ Զանգիտելին գիտնալու տենչը կու տայ նմա յուսալ թէ կարող է թափանցել իրաց էութիւնը։ Այսօրինակ հետազօտութիւնք դպրոցական զուարճալիք են եւ կրնան օգտակար համարուիլ ի մարզութիւն մտաց. սխալէ սակայն առնուլ զնոսա դը-

բական գիտութեան տեղ։ Որ ոք կամի հետեւել ուղղութեան զոր կը ցուցնեն դրական գիտութիւնք՝ պարտի դեգերել յուսումն բնական աշխարհի հաստատուն օրինաց որ ակներեւ են, եւ զորս հետս եւ զարգասիս մարթ է գտանել ի հաստատուն եւ յանվրէպ յաջորդութեան իրաց, որպէս եւ ի յարաբերութեան եւ նմանութեան զոր ունին նոքա առ իրեարս եւ մատակարարեն նիւթ ուսման։ Ի նոյնոյն հնար է առնուլ ծանօթութիւններ որ օգտակար են յայժ գործնական կենաց։ Երբ այսպէս հետազօտեմք զմեզ շուրջ պատող իրերը, գիտողութիւն եւ տրամաբանութիւն արժանապէս միացեալ՝ լինին նպաստ յընդարձակումն մեր ծանօթութեանց եւ կ'ունենամք գիտութեան վերջին նպատակին հասնելու ստոյգ եղանակը։ Որովհետեւ անհնար է մեզ հասու լինել իրաց եւ երեւոյթից ներքին պատճառներուն, լաւագոյն է բաւականանալ նոցա արտաքին յարաբերութեանց գիտութեամբ. այսու կարողանամք նշմարել զհետս սկզբան իրիք որ է տիեզերական օրէնք, սկզբնաւորիչ եւ պահպանիչ ամենայն գործունէութեանց որ կը տեսնուին ի տիեզերս։ Այսպէս ուրեմն եթէ համարիմք ամէն երեւոյթ արդասիք եւ յայտնութիւն մի եւ նոյն գործիչ սկզբան, կը գտանայ ի մեզ ըմբռնմանց համացեղութիւն եւ կը հանիմք դրական վիճակի ի գիտութեան։

Երբ այսպէս կ'ունենամք ի ձեռին տիեզերական իմն սկիզբն, նոր գիտելիք կու գան կը յաւելուն ի վերայ որոշ եւ անփոփոխ դրութեան որ հիմնեալ է այն ծանօթ սկզբան վերայ, եւ մեք լինիմք զերծ ի լինելոյ խաղալիկ հայեցողական անստուգութեանց,

եւ գիտութիւնը կը ստանայ այն որոշ եւ հոյակապ դիրքը որ նմա անկ է իբրեւ առաջնորդի յառաջադիմութեան եւ լուսաւորութեան։ Այս տիեզերական սկզբան գործելուն միօրինակութիւնը որ օրինաց կարգին մէջ ակներեւ է՝ չթողուր տեղի ուրիշ ընդդիմակաց սկզբան։ Նկատելով վերաբերութիւնը զոր ունի մարդ բնական աշխարհի հետ՝ դիւրաւ կը տեսնեմք թէ բնութեան կարգին մէջ ունի նա տեղ մի, եւ թէ գործք նորա են ի կարգի բնական գործոց, եւ զօրութիւնը որ կու տայ նմա գործել՝ է համազգի այն զօրութեան որ կը շարժէ բնութեան մեքենային ուրիշ բոլոր մասերը։ Մտնելով մինչեւ յապարէզ խորհրդոց եւ բարուց՝ կը գտնեմք մի եւ նոյն սկզբան գործելը. զի ուղեղին գործունէութիւնն էապէս նոյնչափ բնական է որչափ լերդինը։ Ուղեղն խորհուրդ ծնանելու համար ունի ինքեան հիմն այն տպաւորութիւններն զորս կ'ընդունի ի զգայարանաց, եւ այս տպաւորութիւններէն յառաջ կու գան գաղափարք յորոց կը կազմուին խորհուրդք։ Երբ գաղափարք կը հաստատուին փորձառութեամբ, կը կազմեն տրամաբանութեան հիմը։ Կենդանիք եւս կը յայտնեն համանման երեւոյթներ։

Այսպէս է նաեւ բարոյականն որոյ հիմն է նոյնպէս փորձառութիւնը։ Իրաց բնական ընթացից մէջ կայ նաեւ բարոյական կարգ, եւ այս կարգաւ է որ բարոյական գործ մի կ'ունենայ բարոյական արդասիս, այսինքն այս ինչ կարգի գործք լինին օգտակար վերաբերութեամբ մեզ, եւ այն ինչ կարգի գործք՝ վնասակար իրաց բնական կարգաւն։ Եւ ահա յայտնի է ուրեմն թէ բարոյական գիտու-

թիւնը կը համարուի եւ է իսկ բովանդակութիւն հմտութեանց բարոյական կարգի գործոց, զորս կ՚ուսանիմք ի փորձառութենէ գործնական կենաց։ Քննական հետազօտութիւնք հետզհետէ կը հաստատեն թէ հոգեբանութիւն եւ բնական գիտութիւն են էապէս միեւնոյն։ Զի զգացմունք հոգւոյ եւ զգացմունք մարմնոյ ունին անբաժանելի առնչութիւն ինչպէս իրարու, նոյնպէս արտաքին աշխարհի հետ։ Արտաքին աշխարհի ազդմունք ոչ միայն համաձայն, այլ եւ ծնիչք են նոցա։ Ուրեմն անհնար է ուղղել մարդկային կեանքն ի շաւիղ ճշմարիտ եւ միայուն յառաջադիմութեան առանց համաձայնեցունելոյ զնա իրաց բնական ընթացից։ Կամի՞ս առնել զոք առաքինի եւ առողջ, ուսո՛ նմա յարգել զօրէնս բնութեան, եւ զգուշանալ ի բաղխելոյ ընդդէմ օրինաց բնութեան։ Անպատեհ է ուրեմն խնդրել առաջնորդութիւն գերբնական գաղափարներէ ի բարուոքումն մարդկային ընկերութեան եւ ի ծաւալումն լուսաւորութեան, քանզի բնական աշխարհ կը պարունակէ յինքեան խոստումն վարձատրութեան առաքինի վարուց, եւ սպառնալիս պատժոյ՝ ընդդէմ մոլութեան։ Գործնական կենաց մէջ լուսաւորեալ մարդիկ բաւական գտած են միշտ բնական ազդեցութիւնները յառաջնորդել զմանկտին յուղղութիւն բարւոյն. մինչդեռ ռամիկն, անդէտ այն ազդեցութեանց բաւականութեանը, կը դիմէ ի գերբնականն որոյ ահիւ կը յուսայ վարել զմանուկն եւ կ՚ընէ զնա սնապաշտ եւ ստրուկ յոռի եւ ստորին ազդեցութեանց։ Նոյն բան է զընկերութենէ, որ ի տգիտութեան կը կառավարի աստուածպետութեամբ, ի լուսաւորութեան

լաւագոյն եւս կը կառավարի հետեւելով իրաց բնական ընթացից։ Եւ արդարեւ ի՞նչ նմանութիւն կայ ի մէջ բնականին եւ գերբնականին, որոց մին կը ջանայ կառավարել զմարդ յուզելով նորա զգացումներն յուսով եւ երկիւղիւ անծանօթ եւ անգիտելի իրաց, մինչդեռ միւսն կը ձգնի ուղղել մարդուն գնացքը՝ ուսուցանելով նմա զյաւիտենական օրէնս իրաց, որոց հետ ունի նա այնպէս ի մօտոյ աղերս, եւ որոց հնազանդելով է որ լինի մարդ երջանիկ եւ բարենշան։ Բնութեան սովորական ընթացից պահանջումներն միայն համարելի են բարի, եւ նոցին հակառակները՝ չար, քանզի կրնամք հաւատալ թէ տիեզերական տնտեսութեան մէջ ամէն տնօրինութիւն բարի է, զեղծումն նորա է չար. եւ յայսմ իսկ կը կայանայ բարւոյն եւ չարին տարբերութիւնը։ Անտարակոյս չկայ ինչ բնութեան սովորական ընթացից մէջ որ չար է ինքնին, նա մանաւանդ կայ բնութեան մէջ միտումն դէպ ի բարին եւ ի լաւն։ Ուրեմն մարդկութեան հոգին պարտի պատասխանել բնութեան հոգւոյն, որպէս զի զարգանայ մարդկութիւնը, եւ սիրտն պարտի բաղխել միաձայն եւ միաբան բնութեան սրտին բաբախմանց, որպէս զի հասնի մարդ ի կատարելութիւն բարոյական բարւոյն։ Քննական փիլիսոփայութիւնը կը հաստատէ թէ ինչ որ կայ, կայ ի հարկէ, եւ ինչ որ կը կատարուի՝ չէր կրնար չկատարուիլ։ Ուրեմն մարդուն բանաւոր եւ գործնական է ուսանել զօրէնս բնութեան եւ համաձայնել նոցա իբրեւ կանոնաց վարուց։ Հարկ է թողուլ ինչ որ անծանօթ է, անգիտելի եւ ի վեր քան զբնութիւն, որ իբր թէ ինքնին կը կատարեն զիւրեանց մասն ի տիեզե-

րական հաւասարակշռութեան· բայց զորոց ոչ գիտեմք ինչ, եւ ոչ կարող եմք գիտել, եւ որոց աղագաւ չէ մարթ համարել զմեզ պատասխանատու ։

Գամք հանդերձեալ համարատուութեան վարդապետութեան, յոր կը յենու ամէն կրօնական դրութիւն հիմնեալ գերբնականի գաղափարին վերայ ։ Ի՛նչպէս հնար է պատասխանատուութիւն ընծայել մարդոյ, բառին բարձր նշանակութեամբ ։ Ազատութիւն, ընտրողութիւն, կշռողութիւն, որոշում, միով բանիւ մտաց եւ կամաց գործելուն վերաբերեալ ամէն բան, դիպող է միայն ի փաղաքշել մեր ունայնամտութիւնը եւ ի տալ մեր անձին մեծութիւն եւ կարեւորութիւն, բայց արդեամբ կը նշանակէ եւ ոչինչ ։ Զի մարդ չէ բացարձակ էութիւն այլ հպատակ բնութեան օրինաց, որ կը գործեն եւ կ՚ազդեն ներքոյ եւ արտաքոյ նորա որպէս եւ այլոց ընչաւորաց ։ Թէ կայ պատճառ բացարձակ, առ այս չունիմք ապացոյց ոչ յանձինս եւ ոչ այլուր ։ Գիտութիւնը կը յայտնէ յաջորդութիւն իմն իրաց անընդհատ անփոփոխ, անմիջական եւ անպայման ։ Մարդ չէ բացառութիւն քանզի կ՚զգայ, կը շարժի համաձայն բերմանց իւր կազմութեան եւ խառնուածոցն ։ Կամելն իսկ որ համարուած է պսակ մարդկային կարողութեանց ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ շարժութիւն պատճառեալ ի թելադրութեանց որ կը ծագին մարմնոյն կազմութեան միտումներէն ։ Ցորչափ մարդ է նշաւակ ներքին եւ արտաքին ազդեցութեանց եւ հպատակ իւր կազմութեան օրինաց, անհնար է նմա ունենալ բացարձակ ազատութիւն կամաց, այնպէս որ իւրաքանչիւր ոք կրնայ ըսել, Որչափ ես կարող եմ, նոյնչափ կարող է այլ

ոք գործել եւ ազդել իմ կամացս, այն է գործածելով պատշաճ միջոցներ, որպէս զի յառաջ բերեմ կամել ։ Մարդ չէ պատճառ բացարձակ, այլ ունի մանաւանդ վիճակ կրաւորական, եւ այսու կարողէ լինել գործող ։ Որովհետեւ բնական հարկը, որպէս զայլ ընչաւորս, նոյնպէս զմարդ կը բռնէ ընդ իւրով իշխանութեամբ, յայտնի է թէ մարդ կ՚ունենայ քան զայլ ընչաւորս այնչափ աւելի ազատութիւն, որչափ աւելի լինի խելամուտ բնութեան օրինաց ։ Ապա ուրեմն ճշմարիտ ազատութիւն մարդոյ է բուն ի կարողութեան անդ զոր ունի լինելոյ հաւատ անայլայլելի օրինաց բնութեան, եւ համաձայնեցուցանելոյ զանձն այն օրինաց ։ Ուստի պատասխանատուութիւնն, բառին բարձրագոյն նշանակութեամբ, ոչինչ կը նշանակէ, եւ չէ արժան նկատել մեր ապաշաւն իբրեւ ապացոյց համարատուութեան որ պահուած է հանդերձելոյն ։

Մարդ է միաւորն ընկերութեան, եւ ընկերութիւնն՝ հաւաքական անձնաւորութիւն մարդկութեան ։ Ինչ որ մարդ իբրեւ անհատ, եւ ընկերութիւնն իբրեւ հաւաքական մարմին կը վայելեն, է շնորհիւ մարդկութեան ։ Այն ամենայն առաւելութիւնք որ յատուկ են մարդոյ, եւ յորոց անմասն են ստորին ընչաւորք, կուգան մեզ ի մասնակցութենէ ընդ մարդկութեան ։ Մարդ կը ծնանի, կ՚ապրի, կը գործէ ի շնորհս մասնակցութեանն զոր ունի ընդ մարդկութեան ։ Այն մարդիկ որ կը մատուցանեն լաւագոյն ծառայութիւն ի յառաջադիմութիւն եւ ի զարգացումն մարդկութեան՝ գեր ի վերոյ օրինակաւ կը ցուցնեն յանձինս զմարդկութիւն, որոց ստորին երեւոյթ են մոլիք եւ եղեռնագործք ։ Այս

վերջինները կղկղանք են մանաւանդ քան հարազատ երեւեցուցիչք մարդկութեան ։ Լաւագոյն երեւեցուցիչս մարդկութեան արժան է համարել զկին յարբունս հասեալ, պնդակազմ եւ առաքինի, որ ունի մանուկ կայտառ ի գիրկս, եւ այսու պատկերացուցանէ զբեղմնաւորումն մարդկութեան. եւ արդարեւ կ'արժէ այսպիսւոյն, որ է բարձրագոյն արգասիք մարդկութեան, նուիրել պաշտօն յարգանաց, եթէ հարկ է մատուցանել ումեք պաշտօն յարգանաց ։

Այս նկարագրէն յայտնի կը տեսնուի թէ դըրականութիւնն է պարզապէս ըզգալեաց փիլիսոփայութիւն, ուստի եւ չէ ձեռնհաս տալ վճիռ զխնդրոց որ ի վեր են քան զզգայութիւն, եւ չէ օրէն նմա տալ մեկնութիւն մարդկային կենաց այն գործերուն, որ կը վարին սրտին թելադրութիւններէն ։ Արդարեւ անտեղի է ջանալ ամէն բնական գործ կամ երեւոյթ մեկնել գերբնականաւ, եւ այս է որ կուտայ Դրականութեան իրր թէ իրաւունս մտանելոյ ի սահման կրօնականին եւ մեկնել զհոգեկանս բնականաւ միայն, բայց այսու անկանի ինքն եւս ի նոյն անտեղութիւն, այնու զի, անգիտանալով հոգւոյն բարձրագոյն կարողութիւններուն եւ կարօտութիւններուն, կը շփոթէ սրտի ազդումներն ընդ ազդմանց մարմնոյ ։ Եւ այս իսկ է պատճառ զի Դրականութիւնն յաջողած չէ արժանանալոյ հասարակաց հաւանութեան ։ Մարդկային կենաց խնդիրը մեկնելու ջանալ՝ բաժանելով զմարդ ի մարդկութենէ, եւ մերկացունելով զնա իւր բարձ-

րագոյն յատկութիւններէն, է արդարեւ անտեղութիւն ։

Զիք տարակոյս թէ մարդ ունի սերտ եւ անմիջական յարաբերութիւն զգալեաց աշխարհին հետ առաւել քան զոր կարծեն բաղումք ի հոգեւորականաց. պատգամն «Հող էիր եւ ի հող դարձցիս», չէ գիւտ դրականութեան ։ «Գիտեմք», ասէ առաքեալն Պօղոս, «եթէ որչափ յամեմք ի մարմնի աստ, օտարանամք ի Տեառնէ ։ Զի հաւատով գնամք, եւ ոչ կարծեօք ։» Ապաքէն մոռաց կարծեաց հետեւելով կ'օտարանայ մարդ ի հոգեւորէն, զի հաւատք հոգեւորին կը բղխի ի սրտէն ։ Ընդէ՞ր զարմանամք ուրեմն թէ իրք անտի կենաց կը վարին ի յօժարութեանց սրտի մանաւանդ քան ի թելադրութենէ մտաց ։ Անուրանալի է թէ մարդ ունի հզօր միտումն յիմանալին կամ ի հոգեւորն, որոյ ազդեցութեան առջեւ կը նուաղի զգալին ։ Չէ հնար որ եւ իցէ քարոզութեամբ անկարեկիր գործել զմարդ հոգեւոր ազդեցութեանց ։ Յետին վայրենին անգամ կարող է, քան զոր եւ իցէ նիւթական ծանօթութիւն, զոր եւ իցէ հոգեւոր ծանօթութիւն ըմբռնել եւ ընտրել գեր ի վերոյ աստիճանաւ ։ Հոգեւորին ճանաչումը չէ ստորին քան զգալի իրաց ճանաչումը ։ Զես կարող որ եւիցէ գիտնական մեկնութեամբ ջնջել մարդէն նորա պատասխանատուութեան զգացումները ։ Անբանից անվրդովութիւնը ոչ ոք կարէ տալ մարդոյ որ կը տագնապի հանդերձելոյն խորհուրդներով ։ Չէ հնար սահմանել մարդկային յարաբերութիւնները դրական փիլիսոփայութեան հանգանակօք. քանզի չէ հնար վարել զմարդ սոսկ զգայականաւ եւ ոչ իսկ

բարոյականաւ որ զգայականին վերայ միայն հիմնեալ է, վասնզի մարդ չէ ստեղծուած յարմար վարուելու իշխանութեամբ զգալեաց միայն։

Խորհուրդք զորս կը թելադրեն գերբնական ճշմարտութիւնք, այնչափ հակառակ են մեր բնական ախորժակաց, որ անհնար էր ուշադիր առնել զմարդս այն ճշմարտութեանց, եթէ չլինէր բուն իսկ մեր հոգւոյն բնութեան մէջ հզօր իմն մղումն յայնս։ Որո՞ւ փոյթ էին բարոյական խնդիրք, եւ ո՞վ կը զբաղէր նոքօք, եթէ սոքա չունենային տեղ մարդկային սրտին մէջ, եւ չէին հիմնական սկզբունք եւ այնչափ ընդարձակ եւ ազդեցիկ որչափ մարդկութիւնը։ Երկայն եւ նուրբ իմաստասիրութիւն ինչպէս աւելորդ է զՋրոյ, նոյնպէս աւելորդ է զհոգեւորէն, զորմէ ոչինչ ընդհատ կաթոգի է հոգին, քան որչափ մարմինը զառաջնոյն։ Սիրտ եւ միտք ունին հաւասար պէտութիւն, ուստի եթէ վարուիս դէպ ի մին կամ ի միւսն այնպէս որպէս չէ օրէն, չես ըներ մարդը գոհ, նա մանաւանդ կը գործես նմա վնաս։ Ճնշէ մարդուն միտքն այնպէս՝ որ չբարձրանայ յուսումն բնական երեւութից, եւ ահա յետին սնապաշտութիւն եւ ադխտութիւն կը մթացունեն մարդուն բանական կեանքը։ Կամ հեռացուր մարդուն սրտէն զԱստուած եւ ճնշէ հոգւոյն իղձերն ընդ ազդեցութեամբ բնականին, անդէն կը վատթարի մարդն բարոյապէս։

Հոգեւորին աղերսն առ մարմնաւորն, աստուածադիր է, ուստի եւ պարտ է զհոգեւորն եւ զմարմնաւոր, զզգալին եւ զիմանալին նկատել արժանեօք զոյգ եւ հաւասար միմեանց։ Դրականութիւնը ծընած է հոգեւորականաց ծայրայեղութենէն, որով

այս վերջինք առանց նկատելոյ զգործունէութիւն բնութեան հաստատուն օրինաց զորս հաստատած է Ամենախնամն, կամին գերբնական միջամտութեան ընծայել ամէն գործ եւ երեւոյթ, մեկնելով զնոսա ըստ իւրեանց վարդապետութեան։ Աստուծոյ գործերն այսպէս մեկնելը կը նուաստացունէ զմարդ, քանզի կ'ուսուցանէ նմա անգանել մտաւոր կարողութեանց վկայութիւնը, եւ չառաջնորդեր ի լուսաւորութիւն, քանզի չէ համեմատ իրաց ստուգադիր կարգին։ Բայց միւս կողմանէ, միթէ լաւագո՞յն է այն տեսութիւնը որ կ'առաջնորդէ մարդս անտես առնել օրինաց Տէրը։ Արտաքսել զԱստուած յամենայնէ, եւ դնել փոխանակ չար իմն օրինաց, կամ որ նոյն է, տալ բնութեան օրինաց այնպիսի առաւելութիւն որ բարոյականն եւ հոգեւորն լինին անբան իմն զօրութեան մեքենայ, է մեղանչել ընդդէմ բուն իսկ մեր գիտակցութեան։ Արդարեւ մարդկային ազգին համար այս վերջին դրութիւնն աւելի վատթարացուցիչ է քան զառաջինն։ Առաջնոյն մէջ տիրողն է գոնէ բարոյական հանգամանաց տէր էութիւն, մինչ վերջնոյն մէջ տիրողն է՝ լոկ անբան զօրութիւն։ Այս վարդապետութիւնը կ'արհամարհէ մարդուն բարոյական բնութեան ձայնը, հակառակ այնմ զոր կ'ըսէ Անգղիացի բանաստեղծն, «Թէպէտ գուան ամպերն օրէնօք, են սակայն ձայն Աստուծոյ ուղղեալ առ արարածս։»

Է՞ հնար արդեօք զգալի ընել թէ ոչ, չեմք գիտեր, ստոյգ է սակայն թէ նիւթեղինաց աշխարհին մէջ կայ է իմն անտեսանելի որոյ ազդեցութիւնն հզօր է քան զայլ որ եւ է ազդեցութիւն հոգեւոր կամ զգալի։ Եւ ո՛ ի մարդկանէ չէ զգացած

իւր առանձնութեան ժամերուն մէջ գրեթէ շօշափելի օրինակաւ այս էն ամենուրեք. որ ի լռութեան գիշերոյ կընշմարուի յաստեղս որ կը փողփողեն ուրոյն ուրոյն, եւ որ խղճին ծածուկ խոռոչներուն մէջ կը յայտնէ իւր խլրտումը։ Եւ ահա հոգւոյն այս զգացումն է հաւատք գերբնականին, որպէս եւ գոյութեան այն վարիչ եւ խնամիչ էութեան որոյ կամաց արդասիք են ճշմարտապէս ամէն գործ եւ դէպ հոգեւոր եւ զգալի։

Ապաքէն բանաւոր է յոյժ հաւատալ թէ ամենայն ինչ բնական ունի զիւր հաւասար բնական պատճառ. բանաւոր է հաւատալ նաեւ թէ ամէն երեւոյթ բարոյական ունի զիւր հաւասար եւ համազգի բարոյական պատճառ։ Զունիմք իրաւունս ծանրութեան, քիմիական խնամութեան եւ այլ սոցին նման բնական օրէնս համարել նոյն արդարութեան սրբութեան, իրաւանց եւ պարտուց օրինաց հետ որ են տարբեր օրէնք հաւասար բնականին, եւ կարծել թէ բարոյական եւ հոգեւոր գաղափարներ կրնան ծնանիլ այնպիսի գաղափարներէ որ են լոկ զգալի, նիւթական։ Գաղափարք կը ծնանին իրենց համացեղ գաղափարներ։ Բարոյականն եւ հոգեւոր չեն համացեղ բնականին եւ զգալւոյն։ Լոկ զգալի գաղափարներով զգածեալ միտքը՝ պարտի ընդունել արտաքուստ տեսակաւ տարբեր նոր, հոգեւոր եւ բարոյական, տարր, որ միանայ ընդ նմա, որպէս զի առնու նոր բնութիւն այն որ առաջ էր լոկ զգալի։ Միթէ կուրին միտքը որ զուրկ է գունոյ գաղափարէ՝ կարէ՞ ծնանել ինքնին որ եւ իցէ գունոյ գաղափար։ Այսպէս չէ հնար մտաց ի զգալւոյն ծնուցանել բարոյականի գաղափար,

եթէ չունի բարոյական տարր։ Ցաւոյ եւ հեշտութեան զգացմունք անգամ անզօր են ի ծնանել հոգեւորի եւ բարոյականի գաղափարներ։ Որեւիցէ լոկ զգալի ազդմանէ չեմք կարող ստանալ սա բարձր գաղափարը թէ չէ պարտ խօսել սուտ։ Զգալի ազդմունք չեն տար ինքնին յանցաւորութեան զգացում, ուստի եւ ոչ խղճի խայթ։ Ոչ միայն ձայնի, գունոյ, ձեւոյ, ցաւոյ եւ հեշտութեան, այլ եւ որ եւ իցէ լոկ զգալի ազդումն է եւ կը մնայ միշտ մի եւ նոյն, եւ կը բերէ յառաջ զգալի, մարմնաւոր, նիւթական գաղափարներ միայն։

Եթէ նկատեմք, սակայն, զտիեզերս իբրեւ մի միայն ամբողջ անբաժին, հարկ է համարել այս ամենայն օրինաց բոլորը լծորդս եւ զուգակիցս միմեանց։ Ցիրաւի ըսուած է թէ, եթէ ունենայինք այնչափ ընդարձակ տեսութիւն մինչեւ կարող լինել բերել առաջի մեր զամենայն բնական եւ բարոյական օրէնս միահամուռ եւ զաղերս նոցա առ միմեանս, եւ ըմբռնել զիւրաքանչիւրն իւր բնիկ դրից եւ յարաբերութեան մէջ, եւ լինէինք կարող կշռել զարժանիս նոցա եւ ճանաչել նոցա կարեւորութեան յարգն համեմատութեամբ իրերաց, յայնժամ պիտի լինէինք կարող ըմբռնել նաեւ ըստ արժանի եւ ըստ պատշաճի այն ճշմարիտ հաւասարակշռութիւնը որ կայ բնականին եւ բարոյականին մէջ։ Յայնժամ նաեւ տիեզերաց ամբողջութիւնը պիտի ընծայանար մեր առջեւ այնպիսի համաձայնութեան մէջ, որ պիտի տեսնէինք նպատակ մի գեր իվերոյ քան զզգալիս որ նշանակ միայն են, եւ այսպէս այլ եւս անհնարին լինէր յարել միայն բնականին կամ միայն բարոյականին։ Քննական փի-

լխովայութիւնն եւ աստուածպաշտութիւն ոչ եւս պիտի համարուէին իրարու ընդդիմակաց ուսմունք․ իրաց եւ երեւութից սովորական ընթացից մէջ հոգեւոր եւ բարոյական հրահանգ որոնելու գաղափարը ոչ եւս անտեղութիւն պիտի համարուէր։ Ընդէ՞ր անհեթեթ համարիմք հաւատալ, թէ տիեզերք համօրէն ստեղծուած են եւ խնամեալ եւ կը վարին յառաջ ի միեւնոյն գերագոյն նպատակ բարոյական զարգացման զգայուն էակաց յորոց համարի է մարդ, թէ՝ ամենայն ինչ կը միտէ նպաստել այն նպատակին։ «Ամենայն ինչ գործակից լինի ի բարիս որոց հրաւիրանաւն կոչեցան,» եւ թէ բնականին եւ բարոյականին ուղղութիւնը եւ բովանդակութիւն գործոց որ կը կը կատարուին յաստիս՝ պատշաճեալ են լինել նպաստ յարդիւնս գալոյ հոգեւոր իմն եւ բարոյական ստեղծման։

Ճշմարիտ իմաստասիրութիւնն խնդրոց վերաբերելոց մարդկային կենաց, ունի ինքեան հիմն հասարակաց միտքը եւ զգացումը։ Հասարակաց միտքն է, կ՚ըսեն, փորձաքար այն ամենայն ճշմարտութեանց որ կարեւոր պիտոյ են կենաց մարդոյ։ Կանոնք ընկերական կենաց, գեղեցիկ աւանդներ, անթիւ ասացուածք որ ազգէ յազգ եւ սրտէ ի սիրտ կ՚աւանդուին անգիր՝ ցուցանեն հասարակաց մտաց բնութիւնը, ուղղութիւնը եւ գործնական իմաստութիւնը, են յայտարարք բարձր խորհրդոյ, կը բովանդակեն նուրբ տեսութիւններ եւ ընկերական եւ բարոյական բարձր ճշմարտութիւններ, զորս խորաքնին իմաստասէրք չեն կարող լուծել կամ մեկնել գիտութեան կանոններով։ Իւրաքանչիւր կարգի մարդիկ ունին իրենց մէջ եւ իրենց կոչման յատուկ

հաշիւներ, որ թէեւ ունին գուշակութեան կերպարանք՝ են սակայն ստուգագոյն քան դրական գիտութեան հետեւութիւնները։ Դրական գիտութեան վճռոց մէջ կը պակասին այն գործնական իմաստութեան սկզբունք որ քանդակեալ են հասարակաց հոգւոյն եւ մտաց որմերուն վերայ։ Այս սկզբունք են որ ոյժ եւ մղումն տալով արտաքին պայմաններէ եւ պարագաներէ՝ կը տանին զմեզ ի պատուականագոյնս, ի ծայր եւ ի գագաթն ամենայն կատարելութեան, եւ ոչ միայն կ՚առաջնորդեն մեզ գործնական կենաց մէջ, այլ եւ կը ստեղծեն ի մեզ փափաք զհետ լինելոյ ուսման եւ տան մեզ դարձնել մեր հայեցուածն առ Այն որոյ ձեռաց գործերէն եւ նախախնամութեան նշաններէն պատեալ պաշարեալ եմք։ Խոնարհագոյն վայրենին, ինչպէս բարձր աստիճանի քաղաքակիրթն, կը դիմէ առ Արարիչն եւ խնամիչ մարդկային բախտին․ բայց այսու ոչ վայրենին եւ ոչ քաղաքակիրթը կը մղուին անտես առնել բնականը։ Ապա հաւատքը թէ բնականն եւ Աստուածային են ուրոյն բայց զօդ՝ է հաւատք մարդկութեան։

Կարելն մարդոյ ըմբռնել կրօնականը եւ հոգեւորն է մեծագոյն առաւելութիւն նորա, եւ հոգեւոր ճշմարտութիւններն խորել եւ հաւատալ նոցա՝ է բարձրագոյն կէտն յոր իցէ հնար հասանել մարդոյ։ Արդ կը տեսնեմք որ մարդիկ միշտ եւ ամենայն ուրեք կը վարին ազդեցութեամբ այս կարգի ճշմարտութեանց, վասն զի սոքա են ներքին զգայութենէ մարդոյ, են ճշմարտութիւնք համօրէն մարդկութեան, եւ միօրինակ եւ ստուգագոյն քան զայնս որ կը ստացուին ի ձեռն գիտութեան զգալի

փորձիւք։ Ապա պարտիմք ընդունել զնոսա իբրեւ սկզբունս մարդկային կենաց, որոց դերն է պահել մարդկային ընկերութիւնն ի հաւասարակշռութեան է արդարեւ մեծ եւ կարեւոր։ «Որք միանգամ» ասէ Սբէնսըր, «հասարակաց հաւատոյ օգտակար ազդեցութիւններէն պաշարեալ են, երբ կը թողուն հասարակաց հաւատքը յորում ծնեալ եւ սնեալ են, եւ կ'երթան զհետ դրական վարդապետութեան, այլով բանիւ, կ'ընդունին այնպիսի հաւատք յորում կրօնք եւ գիտութիւն կը նոյնանան, շատ անգամ կը վրիպին կատարելէ այն բաներն անգամ զորս կը թելադրէ ընկալեալ վարդապետութիւնը։ Եթէ չունէր եւս կրօնքն օգտակար ազդեցութիւնը նուաճելոյ զկիրս, բարձումն նորա տակաւին լինէր վտանգաւոր յոյժ։» Եւ յիրաւի, վասն զի, ինչպէս ըսինք, կրօնական ճշմարտութիւնք են ներքին զգայութենէ մարդկային հոգւոյն, եւ անձուկ եւ կարօտ մարդկային սրտին, ուր դրականքն են սառացական եւ արտաքին։ Զնոսա կը յայտնէ բուն իսկ մարդկութիւնն, զնոսա՝ հայեցողական իմաստասիրութիւն։

Դրական իմաստասէրն կը պնդէ թէ աւելի վստահելի է ինչ որ կ'ըսէ գիտութիւնը քան ինչ որ կ'ըսէ կրօնքը․ քանզի առաջինն ունի զգայարանաց վկայութիւնը մինչ վերջինն է լոկ տեսական։ Բայց ընդէ՞ր ստորնագոյն համարուի ճանաչումն զիմանալեաց քան զգայարանաց վկայութիւնը զգալեաց։ Ընդէ՞ր չհամարուին կարեւոր բարձրագոյն յղացմունք այն էութեան որ է իմացող, ըմբռնող եւ բաղդատող տպաւորութեանց զորս կ'ընդունի հոգին զգայարանաց միջոցաւ։ Արդարեւ զգայա-

րանաց վկայութեամբ կը հաւատամ թէ այս ինչ ծառը զոր կը տեսնեմ՝ արդեամբ կայ, կը հաւատամ սակայն վասն զի գիտակից եմ թէ կը տեսնեմ։ Այսպէս են նաեւ ճշմարտութիւնք զորս մեր մտաց ուրիշ կարողութիւնները կը հաղորդեն մեզ, եւ որոց կը հաւատամք, քանզի գիտակից եմք նոցա ներքին ճանաչմամբ, եւ այս վերջնով է որ լինին ճշմարտութիւնք յաչս մտաց։ Դրականութեան վարդապետք իսկ անկարող են յառաջ տանել իւրեանց ուսումն եւ հետազօտութիւններն, եթէ չընդունին իբր հիմն այնպիսի ճշմարտութիւններ, որ չունին դրական բնութիւն եւ չեն ապացուցանելի զգայնովք, եւ ոչ իսկ տրամաբանութեամբ։ Ուստի՞ ունիմք ազատութեան, իրաւանց եւ պարտուց գաղափարները․ ազատութիւն, իրաւունք, պարտք, չեն անկանիր զգայարանաց ներքեւ, չեն ստացուիր հետեւութեամբ եւ ոչ կը ծնանին գաղափարաց ծննդեան ընդհանուր եւ սովորական եղանակաւ։ Անտարակոյս միջնորդութեամբ իւիք ստացած եմք Աստուածութեան, գոյացութեան, պատճառի, եւ սոյին նմանեաց գաղափարներ, որ չեն ստացուիր ուղղակի ի զգայարանաց, չէ մարթ սակայն այս պատճառաւ համարել զնոսա թափուր յարդեանց։ Արդարեւ չեմք կարող ապացուցանել զնոսա պատճառներով, քանզի նոքին իսկ են սկիզբն կամ աղբիւր ուստի կը բղխի ամէն ապացոյց։ Ընդունէ՛ զնոսա իբրեւ գոյ, դի՛ր թէ են հիմնական սկզբունք, համարէ՛ զնոսա յայտնեալ ճշմարտութիւններ, եւ ահա ամենայն ինչ կը յանգի ուր պարտն էր։ Բայց ուրացիր նոցանէ նախնական սկզբան բնութիւնը, կը խցի մտաւոր գործողութեանց շղթայն, եւ չես

կարող ժամանել յոր եւիցէ բուն վախճան։ Պարտ է խոստովանիլ թէ զգայարանք չեն կարող տալ այն բարձր գաղափարներն․ չէ փոյթ սակայն թէ ոչ տրամաբանութիւնը կարէ հետեւցունել զնոսա եւ ոչ իսկ երեւակայութիւնն՝ պատկերացուցանել։ Քանզի գիտութիւնս այս չէ ստանալի ի ձեռն զգայարանաց, երեւակայութեան, տրամաբանութեան, կամ զուգորդութեան, եւ ոչ իսկ այս ամենուն միանգամայն օժանդակութեամբ։ Մարդկային բանն տայ մեզ զայն ինքնին առանց միջնորդի, քանզի ստուգիւ մարդկային բանին կը վերաբերի այս գիտութիւնն արդեամբ եւ ի բնէ, եւ ունիմք նոյն իսկ բանին վկայութիւնն ի հաստատութիւն թէ գոյ այս գիտութիւնն իբրեւ մի եւ անձամբ անձին ամբողջ, եւ չէ յօդուածոյ, կազմեալ ի մասանց։ Պարտ է խոստովանիլ թէ մեր էութեան իմացող մասը, կամ մարդկային բանն, արժանահաւատ է եւ վստահելի մինչափ ի բարձրագոյն, որչափ ի խոնարհագոյն ծանօթութիւն։ Չէ պարտ համարել նորա ձայնն իբրեւ դուզնաքեայ կամ պատիր հնչիւն, եւ ոչ զյղացմունս նորա իբրեւ ստութիւն կամ ցնորս, երբ կը վկայէ նա եւ կը հաւատարմացունէ մեզ թէ կան իրք անդր քան զզգալիս։ Իսկ եթէ արդարեւ չէ նա վստահելի, եւ վկայութիւն նորա չէ ընդունելի եւ հարազատ, ինչպէս կրնանք հաւատալ նմա յորժամ կը վկայէ ի նպաստ իրաց զգայական աշխարհի։ Եթէ մեր նախական գաղափարք չեն ընծայեցուներ բաներ որ իրական են, ուստի եւ չեն տար ապահով հիմունս մեր բանական գործոց․ ապա ուրեմն սուտ է նաեւ բնութիւն մեր, եւ ամենայն հետազօտութիւնք եւ ջանք ճշմարտու-

թեան համար ընդունայն եւ անօգուտ են։

Իրագէտ եմ անձինս, զոր կը կոչեմ ես․ գիտեմ թէ չեմ իր, այլ անձն, ուստի եւ ունիմ անձնիշխանութեան զգացում, թէ եւ անձնիշխանութիւնս, է սահմանաւոր յոյժ։ Առանց այս ներքին ճանաչման, ոչինչ փոյթ լինէր ինձ զբարուց եւ զվարուց։ Մարդ մեղաց համար կը կրէ խղճի խայթ, քանզի գիտէ թէ պատասխանատու է, թէ եւ ըստ չափոյ անձնիշխանութեանն զոր ունէր, բայց պարտի ունել այնչափ անձնիշխանութեան ճանաչում, որպէս զի ունենայ խղճի խայթ։ Եթէ բնական հարկ ըսելով պարտ է իմանալ, թէ մարդ ստիպեալ է գործել այնպէս՝ որպէս իրաց սովորական ընթացքը կը վարէ զնա եւ չէ կարող հակառակ կենալ այն ընթացից, ապա հարկ էր փակել դատարաններն եւ թողուլ լայն եւ արձակ ճանապարհ բացարձակ հարկին։ Ստոյգ է թէ մարդ կրնայ գերի ընել զանձն սովորութեանց որովք անոր գործերուն շատը կը ստանայ բնական հարկի բնութիւն, բայց այսու չազատիր մարդ պատասխանատուութենէ, քանզի այն սովորութիւնք արդիւնք են անձնիշխանութեան նորա։ Սովորելու կարողութիւնն ինքնին պարգեւ է, զի նովաւ կարեմք ստանալ յաջողակութիւն յարուեստս․ եւ բարւոք ի կիր արկանելն զայն կարողութիւն է օրհնութիւն գործնական կենաց մէջ, մինչ զեղծանելն նովաւ կարէ լինել վնասակար։ Արդ այն կարողութիւնը թէ բարւոք վարելուն փառքը եւ թէ՛ չարաչար ի կիր արկանելուն ստգտանքը մեզ անկ է։ Բնական հարկը ոչ թէ կը բառնայ պատասխանատուութիւնը, այլ մանաւանդ կը հաստատէ․ քանզի իրաց հաստատուն կարգը գիտ-

նալս կ'ընէ այն գործերն որ ի սովորութենէ են՝ գիտութեան գործ եւ ոչ անգիտութեան, եւ կու տայ նոցա պատասխանատուութեան բնութիւնը։

Գալով այն խնդրոյն թէ յատուածուստ յայտնեալ կրօնից հիմունք են անյայտ եւ անհաս, ասեմք, ո՛ կարէ հաստատել թէ մեր ուրիշ ծանօթութեանց հիմունք հաստատագոյն են քան զկրօնականս։ Ցորչափ կարողութիւնք մեր են ընդ սահմանաւ, ի՛նչ բան գիտեմք յաշխարհի այնպէս որպէս կը պահանջեն մենէ բնականք գիտնալ կրօնական ճշմարտութիւնները։ Տեսանելի աշխարհիս իրք այնչափ անյայտ եւ անհաս են որչափ անտեսանելւոյնը։ Եւ ո՛ ոք կարէ պնդել թէ գիտէ ինչ է նիւթ, կամ ինչ է զգացումն։ Չեմք կարող լինել հասու էութեան եւ ստորոգելեաց Աստուծոյ․ բայց ինչպէս մեր սահմանաւոր հանճարով կարող եմք ստանալ զիրաց տեսանելի աշխարհին ճշմարիտ գիտութիւն, բաւական մեր գործնական կենաց պիտոյից, նոյնպէս կարող եմք ստանալ ստոյգ եւ բաւական գիտութիւն զէութենէ եւ զստորոգելեաց Աստուծոյ, եւ հասանել ճշմարտութեան ի հոգեւորս։ Ոչ ապաքէն մեր զգայարանաց վկայութիւնք կ'ընդունին իրենց վաւերացումը մեր ներքին ճանաչմանէն։ Ոչ ապաքէն այս ճանաչման անմիջական զօրութեամբ լինիմք կարող ըմբռնել պարզ ճշմարտութիւններ եւ հանել ի նոցանէ ընդհանուր հետեւութիւններ։ Այսպէս նաեւ պատճառի եւ արդեան ճանաչումը զոր ունիմք կ'ընէ մեզ չօշափելի ճշմարտութիւն թէ գոյ առաջին պատճառ ամենայնի։ Մեր մտաց օրէնքը կը ստիպէ զմեզ ընդունել այս հետեւութիւնն իբրեւ արդարեւ ճշմարտութիւն։ Մարդկային բանը կը հաստատէ թէ

ուր խորհուրդ կայ հոն կայ խորհող, եւ թէ ուր կայ խորհող հոն կայ անձն։ Խորհրդոյ նշանք տիեզերաց մէջ կը նշմարուին յայտնի․ հարկ է ուրեմն լինել տիեզերաց մէջ խնամող իմն էութեան։ Եմք արդարեւ իրազէտ անձին մերոյ եւ կամեցող․ կրկին հանգամանք անձին․ յայսմանէ բերիմք ի ծանօթութիւն այն Անձին որ է ամենուրեք, յամենայնի եւ լրումն ամենայնի, իսկապէս անձն, ոչ մարդակերպ մարդանման, եւ ոչ նոյն ընդ սկզբան զոր կը դնէ համաստուածութիւնն, իբրեւ մերկ անձնաւորութենէ, որ անվրէպ կը յանգի յոչնչութիւն։

Չկայ արդարեւ ի բնութեան մարդոյ մասն ինչ որ, եթէ ուղիղ հարցուի, չխօսի նմա զԱստուածականէն։ Ըմբռնումն սահմանաւոր գոյութեան կը տանի ինքնին ի գաղափար անսահմանին, եւ ըմբռնումն գոյութեան որ յայլմէ կախեալ է՝ կը տանի ի գաղափար ինքնագոյի։ Ըմբռնումն փոփոխութեան որ յարտաքին աշխարհի՝ կը տանի ի գաղափար բացարձակ զօրութեան իբրեւ աղբեր այն փոփոխութեան, եւ ըմբռնումն կարգին եւ հանապազորդութեան որ կան ընդ պէսպիսութեամբք զորս կընծայէ բնութեան վերին երեսը՝ կը տանի ի գաղափար միութեան այն զօրութեան։ Ճանաչումն իմացական կամաց իբրեւ աղբեր զօրութեան զոր ունիմք ի մեզ՝ կը տանի ի գաղափար նոյնպիսի իմն կամաց որ ի գործել է տիեզերաց մէջ։ Եւ խորհելու կարողութիւնն իսկ զոր ունիմք եւ զոր գիտեմք թէ ստացած չեմք մեր անձին փութով՝ է ուղղակի վկայութիւն յիմացականութիւն այն էութեան որ տնկած է ի մեզ այն կարողութիւնը։ Այսպէս եւս մեր բարոյական զգացմանց գոյութենէն իսկ կը

տարուիմք ի յղանալ թէ գոն յԱստուածային էութեան բարոյական հանգամանք, տեսակաւ նոյնք ընդ մերոցն, թէպէտ աստիճանաւ գեր ի վերոյք, եւ ճշմարտութեան զգացողութիւնը կու տայ ակնարկել թէ գոյ արդեամբ այն զգացողութիւնն յէութեան իմիք որ է իսկ աղբիւր եւ կեդրոն այնր. եւ տենչն առ եւս բարձրագոյն չափ այնր զոր կը զգան մեծ զօրութեամբ նոքա որ արդէն հասած են ճշմարտութեան ճշտագոյն եւ ընդարձակագոյն տեսութեան՝ է վկայութիւն բուն իսկ մեր հոգւոյն թէ ճշմարտութիւն է բնութիւնն Աստուածային: Ըմբռնումն իրաւանց այնօրինակ կը տանի զմեզ առ Բացարձակ օրէնսդիրն որ տընկեց զայն մեր կազմութեան մէջ, եւ բարւոք ըսուած է թէ «Ամէն բողոք անիրաւութեան ընդդէմ անիրաւ բռնութեան է բողոք առ յաւիտենական Արդարութիւնն, եւ ամէն բարոյական մաքրութիւն զոր կը տեսնեմք՝ է նշոյլ յանսահմանս առաւել Մաքրոյն:»

Բարձրագոյն բնութեանց անձուկն յեւս աւելի բարձր վիճակ սրբութեան՝ կարէ յագենալ յառեալ հայելով մտօք յայնպիսի կատարելութիւն յոր ոչ ոք ի մարդկանէ հասաւ երբեք. եւ յառելով միայն յԱստուածականն լինի կարող գտնել զայն որում ի խնդիր է: Եւ գաղափարն զգեղեցկէն, մանաւանդ երբ կը բարձրանայ նիւթականէն յոգեւորն, կ՚անցնի անդր քան զազնուագոյն ստեղծուածս արուեստին եւ քան զկատարելագոյն մարմնաւորութիւն իւր յաստի կեանս, եւ կը սլանայ յԱնտեսանելւոյն սահման, ուր միայն կարող է երեւակայութիւնն ազատաբար տարածել զինքն ի հայե-

ցումն այնպիսի գեղեցկութեան զոր որ եւ իցէ նիւթական ընծայեցումն չէ ձեռնհաս մարմնաւորել:

Եւ ահա, ըստ տանելոյ մեր բաւականութեան, յօդելով եւ կցելով է զգաղափարս զորս կը հանեմք մեր մտաւոր կարողութեանց ընծայութիւններէն՝ ընդ գաղափարս զորս կը հանեմք ի դիտելոյ զտիեզերս, զի կազմեմք զաստուածեղէն բնութենէն գաղափար ճշդագոյն, որչափ բաւական է մեր սահմանաւոր միտքը:

Այսպէս կը տարուիմք ի յղանալ ի միտս մեր զնա իբրեւ զԲացարձակն, զԱնփոփոխն, զԻնքնակայն, զԱնսահմանն ըստ ժամանակի, զԱնեզրն ըստ միջոցի, զԲարձրագոյնն ճշմարտութեան, իրաւանց եւ գեղեցկութեան, զԱմենազօրն աղբիւր գործելեաց յերեւոյթս բնութեան, զԱմենիմաստն յօրինիչ սքանչելի ծրագրին որոյ բնակ կատարելութիւնն է իրական աղբիւր միօրինակութեան եւ համաձայնութեան զորս կը տեսնեմք նորա գործելոյն մէջ, զԱմենաբարերարն հայթայթիչ երջանկութեան իւր զգայուն արարածոց, զԱմենարդարն կարգիչ դիպաց ի բարոյական աշխարհի ի յեղումն վերջին վախճանաց որոց վասն կոչուած է մարդն ի գոյ:

Ահաւասիկ մեր բարձրագոյն կարողութիւնք կ՚ընծայեն մեզ գաղափարներ որ այնչափ վստահելի են որչափ այնք զորս կը հաղորդեն մեզ զգայարանք մեր: «Հաստատեաց», կ՚ըսէ Պօղոս, «կարգեալ ժամանակս եւ սահմանադրութիւնս բնակութեան նոցա՝ խնդրել զԱստուած: Զի թերեւս զըննիցեն զնա եւ գտանիցեն, նա՝ եւ ոչ հեռի իսկ է յիւրաքանչիւր ումեքէ ի մէնջ: Զի նովաւ կեամք եւ շարժիմք եւ եմք... քանզի նորա եւ ազգ իսկ եմք:»

Արդարեւ կզգամք թէ կայ առաջի մեր անբաւ իմն եւ անեզր էութիւն, առ որ կը տանին զմեզ ինչպէս արտաքին աշխարհս իւր բոլոր երեւոյթներով, նոյնպէս կարողութիւնք մեր ներքին։ Նաեւ հանապազորդ կեանք մեր, փոքրկութիւն մեր իսկ, կու տայ մեզ խնդրել արդահատանս ի նմանէ որ կարողն է եւ յօժար լինել մեզ զօրավիգն։ Որ ըստ օրէ պէտք մեր կը դարձունեն մեր խորհուրդներն յողորմութիւն նորա առատ, եւ երախտիքն զոր կը վայելեմք՝ ի մեծութիւն բարութեան նորա։ Անթիւ անցք որ անցանեն ընդ մեզ եւ յորոց պաշարեալ եմք հանապազ, պատահարք յորոց զերծանիմք, կուտան մեզ միտս իմանալոյ թէ կախեալ կամք ի խնամոց նորա, եւ թէ ունիմք կարեւոր պէտս մեծազօր զօրութեան նորա ի պաշտպանութիւն մեր, քանզի ուր զօրութիւն մեր կը տկարանայ՝ կը հասնի մեզ յօգնութիւն հաւատքն զոր ունիմք յանհուն կարողութիւն նորա։ Հառաչանք ի տառապանս եւ բերկրութիւն ի հեշտանս սլացումն են մեր ընդ արքոյս հաւատոյն առ Այն որ տէրն է ամենայնի։ Յամենայն գործս մեր կը սիրեմք յենուլ ի Ձեռնտուն յայն որ ամենազօրն է եւ ամենայնի ձեռնհաս։ Անբաւականութիւն մեր ի կռուել ընդդէմ բնական զօրութեանց եւ ազդեցութեանց նոցա՝ զգալի է մեզ միշտ։ Այսպէս կարօտութիւն մեր առ Ամենակալն կու տայ մեզ հաւատալ թէ գոյ Նա եւ ուրաստ լինել զնմանէ անհնար է մեզ. երբ կը տեսնեմք մանաւանդ թէ ոչ որ ինչ կարեմք տանել յաշխարհի, եւ ոչ համօրէն ընկերութիւն մարդկան դոյզն իրօք բաւական է լնուլ մեր փափաքները եւ կարօտութիւնը, աչք մեր բուռն զօ-

րութեամբ կըյառին ի Նա եւ սիրտք մեր կը դիմեն յաներեւոյթ զօրութիւն այն ապաստանին եւ վիմին որ արտաքոյ է եւ ի վեր քան զմեզ պատող եւ ճնշող բնական զօրութիւնները։ Այսպէս աղօթք որ մեր տկարութեան կողմանէ կը բարձրանան՝ աղաղակք են առ այն Ամենատէրն, ոչինչ ընդհատ անօգնական տխեղծ մանկան աղաղակէն որ բնական իմն հայցուած է օգնութեան առ ծնիչն իւր. առ Ամենատէրն, ասեմք, որ իբրեւ էութիւն իրագէտ հանդոյն մեզ, կարող է իւրաքանչիւր ումեք ի մէնջ լինել ձեռնտու եւ կարեկից։

Գամք այժմ այն կրօնական ձեւին զոր Դրականութիւնը կը քարոզէ եւ որոյ պաշտաման առարկայն է մարդկութիւնն, ըստ Դրականութեան ծանօթագոյն եւ արժանաւորագոյն քան այլ որ եւ իցէ կրօնական ձեւոյ առարկայ։ «Ապաքէն պատուոյ եւ շնորհակալութեան պաշտօն մատուցանելի է միայն,» ասէ Սբէնսըր, «այնմ որ իրագէտ է անձին, ապա մարդկութիւնն, եթէ է պաշտելի, պարտի լինել իրագէտ անձին, ունենալ զգացումն, իմացումն եւ կամք, միով բանիւ՝ լինել կատարեալ անձն, ապա թէ ոչ, այն որ Մարդկութիւն կոչուած է՝ կ՚ընկղմէր համաստուածութեան համատարած ծովուն մէջ։» Արդ՝ պարտ եւ պատշաճ է հարցունել թէ ո՞ւր է այս մարդկութեան իրագէտ բնութեան կեդրոնը. միթէ յանձին նշանաւո՞ր մարդոց, թէ յընդհանուր ազգի մարդկան։ Այս վերջինը չէ եւ չէ հնար, քանզի իրագէտ լինելն գործ է մտաւորի որ ունի միութիւն յերիւրեալ, եւ որոյ մասանց մէջ պարտի լինել անմիջական հաղորդակցութիւն։ Ի զուր է սակայն որոնել այնպիսի միութիւն ծայրէ ի ծայր յանուան-

եալ մարդկութեան։ Իսկ եթէ այս մարդկութիւն չէ իրազէտ, չէ եւս պաշտելի եւ ոչ արժան է ընծայել նմա մեծարանս եւ շնորհակալութիւն, թէ եւ կերպիւ ինչ համարուի աղբիւր ամենայն յաղթանակաց զորս մարդ կը գործէ։ Թող որ զարդիս մարդկութիւնն է այնպիսի անկածութեան մէջ, որ ինքնին հեռի է լինելէ պաշտելի, եւ մարդ կ'ամաչէ մանաւանդ քան կը յօժարի մատուցանել նմա պաշտօն։ Քանզի մարդիկ տակաւին կը գովեն յանուն մարդկութեան այնպիսի արինհեղութիւններ, եւ խորամանկութեան, խաբէութեան եւ բռնակալութեան գործեր, որ նախատինք են մեր բարոյական զգացմանց։

Եթէ մարդ նկատէ զանձն իբրեւ զարգացումն նիւթական աճման, մարդկային ընկերութիւնն լինի հաւաքականն նորա։ Այսու մարդուն ստեղծական բնութեան գաղափարը կը կորսուի, եւ լինի մարդ իբրեւ հողամաղ փոշի ընկերական զանգուածոյն մէջ։ Եւ այս տեսութեամբ մարդ չունենար ինքնին իւր բացարձակ արժանաւորութիւնը, այլ այնչափ միայն՝ որչափ ունի յանուն համօրէն զանգուածին։ Ստոյգ է թէ մարդ ընկերութեան միաւորն է, եւ ունի պարտականութիւններ առ ընկերութիւնն, որում հարկ է զոհել երբեմն իւր անհատական իրաւունքը եւ հանգիստն իսկ, բայց այս ամենայն տարբեր է զանգուածոյ եւ հողամաղ փոշւոյ յարաբերութենէ։ Այն սկզբունք որ իբրեւ բանաւոր քարեր կը կազմեն ընկերական միութիւնն իբր երկնաւոր տաճար, եւ յորս կը բովանդակին նաեւ ընդհանուր եղբայրութեան սկզբունք, զորս արդի քաղաքակրթութիւնն զհետ է

տակաւ իւրացուցանել, բոլորովին տարբեր են ազդեցութեամբ յայնց զորս կը քարոզէ Դրականութիւնը, այնու զի նոքա կու տան անհատ մարդուն արժանաւորութիւն եւ կ'ազնուացունեն զնա։

Գլուխ բանիս, Դրականութիւնն իբրեւ դրութիւն վերաբերեալ գործնական կենաց, ամենեւին թերի է եւ առանց նշանակութեան. չունի կարեւոր տարր ի յերիւրել մարդկային ընկերութիւնը, եւ տալ նմա բարոյական ուղղութիւն, ուստի եւ չկարէ ազնուացուցանել զազգ մարդկան որ կարօտ է մանաւանդ բարոյական առթի։ Չէ նա բաւական ի տալ զայս առիթ որ կը մղէ զմարդ յուսումն լեզուի, դպրութեան, պատմական հետազօտութեան մանաւանդ փիլիսոփայութեան եւ ի վեր քան զամենայն բարոյական գիտութեան եւ Աստուածաբանութեան։ Դպրութիւնը լի է գաղափարօք որ չեն զգայական. եւ ո՛վ չգիտեր թէ մարդոց մէջ մտաւորն եւ բարոյական կը կազմեն մեծ զօրութիւն։ Ո՞չ ապաքէն ներքին կեանք եւ խորհուրդք մարդոյ կը մարմնանան ի լեզուի։ Ո՞չ ապաքէն պատմութիւնը կ'ընծայեցունէ մեզ ապացոյցներ թէ գոյ ամենախնամ վարիչ ի տիեզերս եւ անձնիշխանութիւն ի մարդն։ Ո՞չ ապաքէն կ'անցնին անդր քան զսահմանս զգայարանաց փիլիսոփայութիւնն որ կը ջանայ մեկնել թէ ինչպէս ի գոյ ածաւ մարդ, եւ աստուածաբանութիւնն՝ որ կը հաստատէ թէ մարդ մեղաւոր է եւ պատասխանատու, ուստի եւ կը հորդէ նմա ճանապարհ փրկութեան որ է ի վեր քան զբնութիւն եւ զզգայութիւն։

Եւ սակայն, ըստ սկզբան Դրականութեան, սոքա ամենեքին են մերժելի, եւ պարտ է արտաք-

սել զնոսա իբրեւ ցնորս ի մտաց եւ ի խորհրդոց։ Բայց նախ քան զմերժելն զնոսա, ի դէպ է խորհել թէ զի՞նչ լինէին կեանք մարդկան, մերկացեալ յազդեցութենէ այնր ամենայնի։ Ի՞նչ կը մնար որ մղէր զընկերութիւնն ի ցանկալին վախճան. Ի՞նչ առիթ կը մնար որ վարէր զնա ի բարձրագոյն եւ յազնուագոյն նպատակ։ Հանէ Շէյքսբիրի գըրուածներէն ինչ որ չնչեալ է Քրիստոնէութենէ, ի՞նչ կը մնայ անոր հանճարէն։ Միլտոնի կրօնական խորհուրդները թող դուրս, ի՞նչ կերպարան կ'առնու սքանչելին այն վիպասանութիւն Դրախտ կորուսեալ։ Կորէ՛, ձեւէ՛ զՀոմեր եւ զՏանթէ, ըստ վարդապետութեան Դրականաց, ահա կը մեռնի խոկուն նոցա Մուսայն։ Ոչ Դեմոսթենէս եւ ոչ Կիկերոն կրնային լինել իշխանք ճարտարախօսութեան, եթէ խորհուրդք նոցա թմթմեալ, ձուլեալ, պարարեալ էին դրականութեամբ։ Մերկացո՛ զՊղատոն իւր բարձր բարոյականութենէն եւ փիլիսոփայութենէն, լինի նա իբրեւ զԱմմոն հերաս, դիւակորոյս։ Մարդիկ որչափ աւելի չարժին բանականութեան, բարոյականութեան եւ Աստուծոյ գաղափարներով՝ այնչափ եւ աւելի կ'ունենան մինայուն եւ ընդարձակ զօրութիւն եւ ազդեցութիւն զոր կ'անուանենք աստուածազդեցիկ եւ վեհ։ Կամի՞ս ուրեմն գիտնալ թէ ովք ոմանք են նոքա, որք ունին բաւական կորով կչռել յարգել մարդկային կեանքը, եւ իբրեւ յաստուածուստ ազդեալ կատարել եւ տալ կատարել այլոց յաշխարհի առաքինութեան գործեր, նայէ այնպիսեաց որոց միտքը եւ խորհուրդներն սնեալ են կրերով եւ երեւոյթներով որ տարբեր են. եւ ի վեր քան զկիրս

եւ զերեւոյթս որոց դրական իմաստասիրութեան վարդապետք կու տան այս անունները։ Այսպիսի մարդոց զգացմունք կը ձգին եւ կ'ընդարձակին անդր քան զզգայականն, եւ կը յառաջանան եւ կը բարձրանան մինչեւ ի մերձաւորութիւն գերբնականին։ Քանզի, առանց այս վերջնոյն, չէ հնար մըշակել այն ազնիւ զգացումները որ կարեւոր են բարձրացունելու եւ երջանկացունելու մարդկային ընկերութիւնը։ Քանզի վերջապէս աշխարհ պատրաստագոյն է անսալ այնմ մանաւանդ որ կը հաւատայ, քան այնմ որ շատ բան գիտնալով շատ բաներու վրայ կարէ իմաստասիրել։ Զի մարդոց առաջնորդն է անոնց ներքին կարողութեանց վկայութիւնը մանաւանդ քան որ եւ իցէ արտաքին վկայութիւն։

Միով բանիւ, Դրականութիւնն անմասն է այն տարրէն որ կարեւոր պիտոյ է յառաջնորդել զմարդ ի մի ճշմարիտ եւ բարւոք համեմատեալ վիճակ։ Ժխտողական վարդապետութիւնք չեն առաջնորդեր ճշմարտութեան։ Նոքա չեն արժանի կոչուիլ գիտութիւն, ոչ շնորհել կարեն սկզբունս յօգուտ մարդկութեան, եւ ոչ իսկ լինել նպաստ ի լուծել այն մեծ եւ կարեւոր խնդիրն, զոր մարդկութիւնն ըղձակաթ է հետազօտել, եւ որում հասու լինել կարէ միայն հոգեւոր գիտութեան եւ Աստուածաբանութեան օժանդակութեամբ։ Դրականութիւնն անբաւական է ընծայել առիթ եւ օժանդակութիւն ի զարգացումն եւ յընդարձակութիւն լաւագոյն զգացմանց հոգւոյն։ Անկարող է տալ մարդկային ընկերութեան այն վիճակն եւ պայմաններն որովք մատուցուի առիթ զսպել հեշտական կիրքեր,

եւ յօժարակամ նուիրել զանձինս ի գործս սիրոյ եւ գթութեան, զորս կը պահանջեն սկզբունք մաքուր բարոյականութեան։ Եւ աստ հարկ է ասել, թէ ամէն կրօնական դրութիւն որ չընծայեր բարձր առիթ զնեա լինելոյ կատարելագոյն օրինակին բարոյականութեան, արդարութեան եւ սրբութեան, նոյն իսկ հեռի կը գտնուի ի հանգամանաց ճշմարիտ կրօնից։

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ԱՐԱՐԱԾ ԵՒ ԲՈՅՍ ԲԱՐՈՅՑ ԸՍՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԿԱՆԱՑ (ՆԱԴԻՒՐԱԼԻՍԴ)

Ամենայն փորձք եւ հետազօտութիւնք, ասեն Բնականք, տան գիտութեան դասել ի կարգի դիպուածոց ամէն երեւոյթ որ գայ ի յայտ նիւթական աշխարհի մէջ՝, եւ այս երեւութից մին է մարդ։ Այս վճիռը որ կը տրուի յանուն գիտութեան հիմն է հանգանակին Բնականաց որ կ'ըսեն թէ հոգեւոր կամ իմացական կարողութիւնք մարդոյ, ինչպէս նաեւ մարմնականք, կը բղխին միեւնոյն աղբիւրէ, ուստի ի զուր է եւ աւելորդ, կրկին բնութիւն ընծայել մարդուն, մին բնական կամ նիւթեղէն, եւ միւսն՝ բարոյական կամ հոգեղէն։

Գոլն, ինչպէս նաեւ աճելն եւ զարգանալ մարդոյ, որպէս եւ ընկերական յերիւրուած նորա, նման է հանգամանաց սերման աճման, որ է հարկաւոր եւ խուռվլի արդիւնք այն զօրութեան որ ծածկեալ կայ սերման մէջ, եւ է նմա բնածին կամ ընդաբոյս։ Այս զօրութիւնը կը կոչուի բուսական կամ շնչաւոր ըստ բնութեան բուսոյն կամ շնչաւորին որ կ'ելլէ սերմէն։ Երբ կը յարմարին արտաքին պարագայք, կամ որպէս ասել սովորութիւն է, տեղական հանգամանք, սերման մէջ ծածկեալ զօրութիւնք կը զարթնուն, սերմը կը բեղմնաւորի ըստ առաւել կամ նուազ նպաստաւորութեան այն հանգամանաց։ Ահա այն օրինօք կ'ընդունի զիւր

ծագումն իւրաքանչիւր ազգի բոյս եւ շնչաւոր։ Ըստ արդի բնագիտաց, տիեզերաց մէջ երկու երեւոյթ միայն գիտենք, նիւթ եւ զօրութիւն, եւ ինչպէս նիւթոյն, նոյնպէս եւ զօրութեան խուն ինչ մասն անգամ չլինի ոչինչ, եւ ինչպէս նիւթն, նոյնպէս եւ զօրութիւնն, թէպէտ յամբաւս ազգի ազգի, են մի միայն։ Միեւնոյն զօրութեան անթիւ ամոքմունք են մէն մի յայտնութիւն եւ կերպարան նոյն միոյ միայնոյ զօրութեան։ Միեւնոյն զօրութիւն է որ կը ջեռուցանէ տունս եւ կը տածէ մարմինս, կը մղէ շոգեշարժ մեքենայն, կը գործէ կայծակն մէջ, կը զօդէ ի մի քիմիական յօդուած, եւ կու տայ կեանս բուսոց եւ շնչաւորաց միանգամայն։ Մարդ կարող է փոխել այս զօրութեանց ուղղութիւնը, չէ սակայն կարող ստեղծել զօրութիւն, այլ կը ստանայ յումեքէ կամ յիմեքէ, զորօրինակ տունկէն, եւ սա՝ յարեգակնէ։ Ի շարժել իմ զձեռս՝ կը սպառեմ զօրութիւն, բայց այսու չկորեաւ զօրութիւնն զոր առի, այլ անցաւ ինէ յայլ։

Ապա նիւթոյ չլինելոյն հետ ոչինչ՝ ունիմք նաեւ զմշտնջենաւորելն զօրութեան։ Այս երկուորեկին, նիւթոյ եւ զօրութեան, իսկութիւնն է նոցա անհատից եւ անբաժնից գործունէութիւնը, այսինքն անընդհատ շարժումը, որ յայտնագոյն եւս կ՛երեւի ի մասնկկունս որ ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ հաւաքածք այն անհատից եւ անբաժնից։ Անհատից եւ անբաժնից, ինչպէս նաեւ մասնկկանց գործունէութիւնը կամ շարժումն է, թէպէտ անձկագոյն շրջանի մէջ կատարուած, սակայն միեւնոյն որ կը կատարուի ի տիեզերս ընդարձակագոյն շրջանի մէջ անցման եւ զօդման օրինօք։ Այսպէս յանհատից

եւ յանբաժնից, իբրեւ սկզբնական կէտէ, գամք ի մասնկկունս, եւ անտի յեւս աւելի ընդարձակեալ զօդուածս որ եւ լինին առաջին տարերք այլոց նոցին յաջորդ բարձրագոյն զօդելոց։ Այս կանոնին անընդհատ յառաջադէմ խաղացմամբ կը հիւսուի եւ կը պահուի տիեզերք համօրէն։

Արդարեւ նիւթ եւ զօրութիւն, երկու անանջատ միութիւնք, որ գործունէութեամբ անհատից եւ անբաժնից իւրեանց կու տան ծնունդ ազգի ազգի միմեանց յաջորդող կազմութեանց, են կայ եւ անփոփոխ, բայց ոչ նոյնպէս կազմեալքն ի նոցանէ զորս կոչեմք մարմինս, զի սոքա են անկայ եւ փոփոխելի։ Ի կազմելոց անտի կամ ի մարմնոց այնք որ են գործարանաւոր՝ են եւս իմն աւելի անկայ եւ փոփոխելի, այնու զի կան եւ կեան անդուլ անդադար ամբողջացմամբ եւ այլայլմամբ։

Գործարանաւորները կազմող անհատից եւ անբաժնից գլխաւորքն են անհատք եւ անբաժինք թթուածնի, ջրածնի, բորակածնի եւ ածխոյ։ Երից վերջնոյ խնամութիւնք են անձուկ եւ տկար, եւ գործունէութիւնն՝ ստորին, մինչ առաջնոյն, թթուածնին, է զօրեղ եւ բարձր յոյժ։ Այս երկու ծայրք եւս սակայն, մին՝ քիմիապէս, եւ միւսն ֆիզիկապէս, կը լնուն պայման իմն ի դիւրութիւն ամբողջացման եւ այլայլման որ յիշուեցան, եւ որովք կը յօրինին եւ կը պահուին գործարանաւորք, այն է կենսաւորք։

Ապա միանգամայն եւ անընդհատ կատարուած այլացեղ փոփոխմանց որոշեալ իմն զօդումն է կեանքն, ընդ որում ի պատշաճութեան լցեն պարագայք արտաքին համագոյ մարմնոյ եւ յաջորդաց նոյա։

Սոյն օրինաց եւ սկզբանց արդիւնք է նաեւ կազմութիւն ջղաց որ զգայուն եւ գործօն կը յարդարէ զմեզ։ Այս կազմութիւնը եւս կը կատարուի այն կազմութիւնն յօդիչ համացեղ նիւթոյ տակաւ ի մի վայր գալովն եւ ջոկելով, իսկ այլեւայլ գործք նորա կը կատարուին փոփոխմանց եւ շարժմանց նոյնօրինակ ի մի վայր գալովն եւ ջոկելով։

Այսպէս խմա նաեւ զկազմութենէ ուղեղին որ է կեդրոն ջղային դրութեան, եւ զմասաւոր գործոց նորա որ ջղաց գործերուն հետ են համացեղ, թէեւ բարձրագոյն քան զնոսա։

Արդարեւ դժուարին է ըմբռնել թէ ինչպէս հնար է անգործ նիւթոյ ծնուցանել կեանք զգայուն եւ իմացական, բայց այս դժուարութիւնը կը ծագի մեր սխալ ըմբռնմանէն ոչ թէ նիւթոյ բնութենէն։ Նիւթը չէ մեռեալ ինչ, ինչպէս առ հասարակ կը կարծուի, ունի նա թագուն կենդանութիւն, թէպէտ համեմատութեամբ ստորին յոյժ, որոյ բաւականութիւնք չեն մեզ ըստ ամենայնի ծանօթ։ Դիտելի է զի կենաց բարձրագոյն վիճակէն երթալով յետս յետս՝ կը հասնիմք կենդանութեան նախնական վիճակին սահմանները ուր կեանքը հազիւ որոշելի է անգործ նիւթոյ վիճակէն։ Պրոտէինն որ է հիմն ամէն կենսաւոր մարմնոյ կազմութեան, է լոկ քիմիական զօդուած յածխածնէ, ջրածնէ, թթուածնէ եւ բորակածնէ։ Ոտն մի եւս երթամք յետս։

Գիտունք կ'ըսեն թէ երկիր ունեցած է վիճակ աւելի նախնաւոր քան զոր մենք կարծեմք, եւ որոյ օրինակն այժմ իսկ նշմարելի է աստղային դրութեան մէջ։ Ամպակերպք, որ կը թուին լինել

անձեւ ինչ անկերպարան, միշտ ի տատանման, եւ որոց վերայ դեռ եւս թերի եւ աղօտ է յոյժ գիտութիւն մեր, ըստ զննութեանց որ կը կատարուին ստուերայոյց անուն հայելեաւ, ունին նոյն տարրերը յորոց կազմուած է երկիր, ուստի կ'երեւի թէ ունին նաեւ նոյն յատկութիւնները զորս ունի երկիր, թէպէտ նոցայքն են տակաւին թագուն եւ իբր այն թէ ի քուն։ Այն անկազմ եւ անպատրաստ գոյացութեան մէջ իսկ նիւթը չթուիր լինել անգործ, քանզի կ'ըսուի թէ ժամանակաց անբաւութեան մէջ այն աստեղափոշւոյ մասունք կը մերձենան առ միմեանս, ամպակերպն տակաւ առ տակաւ կը խտանայ եւ կը թանձրանայ, եւ թանձրագոյն կողմն, ի լրման պայմանաց, կը սկսի թաւալել իւր վերայ։ Աստի կ'ելլեն նոր գունդեր, որք, իբրեւ մոլորակ, հնազանդելով ծանրութեան ընդհանուր օրինաց, կը ստանան թաւալումն եւ շրջան, հուսկ ուրեմն յընթացս անբաւ դարուց կը հասնին իւրաքանչիւր յայն վիճակ յոր ըստ երկրաբանից, հասած է երկրագունդս։ Այս տակաւ յառաջխաղացումն է ընդհանուր իմն օրէնք զոր գիտունք կ'անուանեն օրէնք յեղման։

Յեղման կամ ի ստորուստ ի վեր տակաւ զարգացման այս օրէնքը կը մեկնէ միոյ միայնոյ յատակագծի միօրինակութիւնը որ յայտ յանդիման կ'երեւի ի կազմութեան համօրէն կենսաւորաց։ Ի լուսաւորութիւն այսր ասասցուք։ Ի մտանել մեր ի խորագոյն խաւս կազմութեան կենսաւորաց, կը բացուի մեր առջեւ աշխարհ իմն մանրանիւթոց։ Այս մանրանիւթք զորս խուղ անուանել սովոր են բնագէտք՝ են առաջին տարր կեն-

սեռորաց երկու գլխաւոր ջոկերուն, բուսականաց եւ շնչաւորաց։ Ոչ միայն խոնարհագոյն կարգի բոյսք եւ շնչաւորք յօրինեալ են այս խուղերէն կամ ի յօդուածոյից նոցա, այլ եւ, եթէ երթամք ի սկիզբն եւ ի նախաւոր յօրինուած մարդոյ, կը տեսնեմք թէ էր ժամանակ յորում մարդ եւս ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ խուղ մի։ Հաւանական կը թուի թէ այս մանրանիւթոյ կամ խղից մանրագոյն տեսակներն բունած են բոլոր միջոցը, եւ ընդարոյս բաւականութեամբ իւրեանց անցնելու կարողութենէ ի կարողութիւն, սահմանեալ են հասնել կենաց եւս քան զեւս բարձրագոյն վիճակներուն։ Այս խուղք եւս են ընդ օրինօք յեղման, թէպէտ ոչ ամենքին կը յաջողին զարգանալ ըստ չափոյ բաւականութեան իւրեանց, քանզի բաւականութիւնն զոր մարթ է ներքին ինչ կարողութիւն ըմբռնել ի նոսա, ինքնին չէ ձեռնհաս հասցունել ի յետին զարգացումն առանց օժանդակութեան արտաքին պայմաններու։

Յեղման օրինաց ուրիշ ապացոյց կ'ընծայեցունէ մեզ շնչաւորաց տեսակներուն տակաւ զարգացման կամ ազնուացման օրինակը։ Գիտենք ի բնական պատմութենէ թէ, թէպէտ շնչաւորաց ամբողջ խումբն ունի իւր կազմութեան հիմն միեւնոյն ուրուագիծը, իւրաքանչիւր տեսակ սակայն չհասնիր այն զարգացման զոր ուրուագիծը, կը թուի ունել ինքեան նպատակ։ Զոր օրինակ շնչաւորաց այս ինչ դասը շատ ստորին կամ թերակատար է, ինչպէս թուլատարր կոչուած շնչաւորաց դասն, այսինքն այն անասունք որ թոյլ եւ կակուղ մարմին ունին, կամ անոսկր, ինչպէս լերկ խղունջը, եւ կամ պատենիւ իբրեւ կեղեւով պատած, ինչպէս ոստրէն։ Բան զթուլատարրս աւելի կատարելութիւն ունի քան զնոսա վերագոյն դասը որ է յօդուածաւորացը, որոց մարմինն է յօդուած յօդուած, ինչպէս միջատներուն եւ խեցեմորթերունը, եւ կամ օղակ օղակ, ինչպէս որդերունը։ Բան զայս դաս աւելի կատարեալ է եւ տակաւ կը մօտենայ ուրուագծին նպատակին դասն ողնայարաւորաց, եւ սոքա եւս տակաւ յառաջ կ'երթան դէպ ի կատարումն, զորօրինակ, զեռունք՝ քան զձկունս, թռչունք՝ քան զզեռունս, եւ քան զթռչունս՝ կաթնասունք, որոց կարգէն վերջինը եւ կատարելագոյնն է մարդ։ Շնչաւորաց դասերուն միոյն քան զմիւսոյն աւելի կատարելութիւնք կը կայանայ յառաւել զարգացման իւրաքանչիւր դասուն, նա մանաւանդ այն դասերուն մէջ անցնիւր կարգին եւ տեսակին ներքին եւ արտաքին գործարանաց, զորօրինակ մարսողութեան, շնչառութեան, արեան եւ ջղային դրութեան կազմածներուն, ինչպէս նաեւ արտաքին անդամոց, զորօրինակ ձեռաց, ոտից, եւ սոցա մատանց կամ ճկոյթներուն ձեւին եւ կազմութեան։ Ամենուն յայտնի է տարբերութիւնը որ կայ ի մէջ ձկան վերին եւ ստորին լողակներուն. զեռնոց, ինչպէս կոկորդիլոսի, թաթերուն. թռչնոց ոտուըններուն եւ թեւերուն. չորքոտանեաց, ինչպէս առիւծու, արջոյ, թաթուըներուն. ձիու՝ սմբակներուն, եզան եւ ոչխարի՝ կճղակներուն, եւ ի մէջ կապկի եւ մարդոյ ձեռաց եւ ոտից. թէպէտ բնագէտք սոցա ամենուն մէջ կը գտնեն գրեթէ միեւնոյն մասերը եւ յօդուածները։ Ուղեղը տակաւ կ'աճի եւ կ'առնու իւր կատարեալ ձեւը եւ յատկութիւններն ի ձկա-

նէ մինչեւ ի մարդ։ Նոյն բան է զներքին գործարանաց։ Արդ, ընչաւորաց այս մի քան զմի կատարեալ դասք եւ տեսակք յեղման օրինօք տակաւ զարգացած եւ եղած են կատարեալ մին քան զմիւսն միեւնոյն ուրուագծի համեմատ։ Առ այս կրնայ հաստատութիւն մատուցանել երկրաբանութիւնը որ երկրիս կեղեւին խաւերուն մէջ ի տարրէ ի վեր նոյն կարգաւ կը գտնէ ընչաւորաց բրածոյները կամ ոսկրոտին, այսինքն՝ խոնարհագունէն դէպ ի բարձրագոյնը, թերակատարէն դէպ ի կատարեալը։

Ըստ հետազօտութեան բնագիտաց, որոց գլուխն է Տարուին, յեղման օրէնքը կը գործէ ըստ երից գլխաւոր սկզբանց, Բնական ընտրութեան, Կելոյ յարմարագունին եւ Ժառանգականութեան։ Բնական ընտրութեան սկզբան զօրութեամբ բուսեղէնք եւ ընչաւորք կը զատեն կ'առնուն ինքեանց յարմարագոյնը, թէ՛ ի պահպանութիւն կենաց, եւ թէ՛ ի սերունդ իւրեանց նմանեաց։ Յարմարագունին կելոյ սկզբան զօրութեամբ աւագը կ'ընէ որս ինքեան անաւագը։ Ընչաւորք եւ բուսեղէնք որ կարի իմն անկայուն կազմութիւն են՝ իւրեանց կազմաւորիչ տարերաց անդուլ քայքայմամբն եւ անդրէն յօրինմամբ կարեն պահպանուիլ։ Երբ քայքայեալ մասունք կը նետուին դուրս անհատին սահմանէն, հարկ է որ նորք գան ի տեղի նոցա եւ վերստին կանգնեն անկեալ կազմութիւնը. ապա հարկ իմն է թէ արտաքին պայմանք եւ պարագայք ունենան յարմարութիւն մատուցանելոյ կարեւորը, եւ ներքին կարողութիւն մի ընդունի ինչ որ այնպէս կը մատուցուի ի լրումն քայքայելոյն։ Այսպէս ի մէջ բազում կազմութեանց կը ծագի մրցումն յո-

րում ի բնէ կը յառաջանայ հզօրագոյնն եւ յարմարագոյնն, եւ կը մնայ յետնեալ տկարագոյնն, որ քայքայուելով կը կցուի պատուականագոյն կազմութեան՝ ի նպաստել պահպանութեան եւ առաւել եւս յառաջացման շինուածոյ այս վերջնոյն, համեմատ այն յոյժ զօրաւոր միտման որ կը տեսնուի համօրէն բնութեան մէջ դէպ յառաւել զարգացումն։ Զարմանք չէ թէ կայ ի բնութեան այսպիսի մրցումն որով կը ջնջուի անաւագը, ապա թէ ոչ փոխանակ յառաջ խաղացման լինէր խաղացումն յետս, ուստի եւ կործանում. մինչ այժմ կայ յառաջ խաղացումն ի կատար բարւոյն եւ գեղեցկին, եւ որ ինչ գայ ի գոյ՝ գայ նպաստել այսմ, եւ ունի իրաւունս կելոյ այն՝ որ ունի յարմարութիւն այսպէս նպաստելոյ։

Ըսուեցաւ թէ յարմարագունին կելոյ սկզբամբ աւագը կ'ապրի եւ կը զարգանայ սպառելով անաւագը։ Այս է գլխաւոր սկիզբն։ Կայ ընդ սմա ուրիշ երկրորդական սկիզբն, այն է տեղական պիտոյից եւ պարագաներու յարմարելոյ բաւականութիւն, որով կենաւորաց ընդհանուր կազմութիւնը կը փոխուի կամ կ'ամոքի տեղւոյն կամ կլիմային պիտոյից եւ պարագայից ազդեցութեամբ. գործարանք եւս կ'ամոքին ըստ սննդեան զոր կ'ընդունի կենաւորն, որով եւ կ'աճի, կը զարգանայ եւ կը բարգաւաճէ, եւ այսպէս զարգացեալ կարողութեամբ կը յառաջանայ գամ քան զգամ թէ՛ կազմութեամբ եւ թէ՛ գործարանաց առաւելութեամբ։

Ժառանգականութեան սկզբան զօրութեամբ, կ'անցնին ի յաջորդս յատկութիւնք նախորդաց, մանաւանդ ազնուագոյն յատկութիւնք կամ առա-

ւելութիւնք, որ եւ են առաւել տեւական քան զյոռեգոյնս։ Կենսաւորք ոչ միայն կը ժառանգեն իւրեանց նախորդաց առաւելութիւններն, այլ եւ կը զարգացունեն զնոսա։ Այս ժառանգական զարգացմամբ, որ միւս եւս ապացոյց է վերոյիշեալ միտման, գայ ի յայտ նորոգ իմն եւ աւելի բարւոք կազմութեան կարգ, որ տակաւ յառաջ երթալով զաւակէ ի զաւակ՝ կը դիմէ միշտ յազնուագոյնն, մինչ այն կենսաւորք որ առ յոռութեան յատկութեանց կամ առ որ եւիցէ անյարմարութեան ի զարգացումն, չկարացին մտանել յազնուացման կարգ, կը դիմեն ի ջնջումն, ոչ անհատապէս միայն, այլ եւ ցեղովին։ Այս է պատճառ անհետանալոյ կենսաւորաց ոչ սակաւ ցեղերուն որոց բրածոները միայն կը գտնեմք երկրաբանական խաւերու մէջ։

Գամք այժմ խօսել համառօտիւ թէ ինչ բաներ եղան նպաստ տակաւ ժամանման մարդոյ յարդի կազմութիւն։ Գիտութիւնը կը գտնէ զայս գործ կատարուած զօրութեամբ ներքին բնական կարողութեան՝ որ նպաստաւոր գտաւ ինքեան արտաքին յարմարագոյն պայմաններ եւ պարագաներ։ Արդարեւ եթէ էր հնար մի առ մի տեսնել ամէն մասնաւոր դիպուած ի պատմութեան կազմութեան մարդոյ, պիտի գտնէինք յաջորդութիւն իմն մի քան զմի յաջող պայմանաց որ հանդիպեցան յընթացս յեղման կազմութեան մարդոյ մինչեւ յայն վիճակ յօրինման զոր այժմս տեսանեմք։ Պարագայից բնութիւնը եւ պայմանաց պէսպիսութիւնը փոխեցին տակաւ զձեւ կազմութեան մարդոյ այնպէս որ, ըստ առաւելուլ բաւականութեանց որ անբաժին են կենսաւոր կազմութեանց բնութենէն

եւ որոց վախճանն է կազմութեան պահպանութիւնն ընդդէմ քայքայիչ ազդեցութեանց, ծնան ի մարդն նոր նոր եւ բարձրագոյն պիտոյք, եւ այս պիտոյից լրման համար զգաց մարդն մղումն դիմելոյ միջոցներու, որ դիպող էին օժանդակել նմա մտնել յայնպիսի իմն կարգ յորում կազմութիւն եւ գործարանք նորա ստացան նոր կերպարան եւ եղան յարմարագոյն եւ ազնուագոյն քան զայլոց շնչաւորաց։ Սա եւս չէ պարտ մոռնալ թէ մարդոյ իւր պիտոյից լրման միջոցներէն օգտելոյ հարկը յառաջ բերաւ մրցում որ արդէն յիշուեցաւ, եւ մրցումը՝ ճարտարմտութիւն որ եղաւ պատճառ զարգացման նոր իմն եւ բարձրագոյն կարգի զոր կոչեմք իմացականութիւն, յորոյ մանր քննութեան մէջ մտնել չէ տեղւոյս։ Այսպէս յանբաւութեան անդ դարուց դիպող պարագաներու օգնութեամբ հասած է մարդ որդի ի հօրէ ժառանգեալ, անդադար բարդուելով յաւելեալ, եւ սքանչելապէս կազմեալ եւ յարդարեալ վիճակ առաւելութեանց, մինչեւ յիրաւի կոչել թագաւոր համօրէն կենսաւորաց, նա մանաւանդ կերպով իմն հրաշակերտ բնութեան։

Համառօտիւ, զարգացման այս արտաքոյ կարգի կատարումն կը ցուցանէ թէ մարդ, երկրաբանական անհուն տեւողութեան մէջ անցած է յեղման անթիւ վիճակներէ, նպաստեալ նշանաւոր յաջորդութենէ պատեհ պատեհ դիպաց, մինչեւ հասանել նմա ցայն վայր առաւելութեան յորում կը տեսնեմք զնա այսօր։ Բայց հոս չառնուր զկայ մարդոյ յեղման յառաջդիմութիւնը․ մտաւոր եւ բարոյական մեծ շարժումներ կը ցուցանեն թէ մարդ

դեռ չէ անցուցած իւր յեղման վերջին շրջանը։ Անոր նիւթական կազմածը թերեւս կրէ դոյզն փոփոխութիւն, բայց մարդ իբրեւ էակ բանական չէ հասած յիւր վերջին եզր։ Այս ասպարէզը յոր մտած է նորա գործունէութիւնը՝ է լայնատարած, եւ վախճանն յոր կը դիմէ՝ թուի լինել պերճ։ Մարդուն զարգացումը աստուստ կ'անուանի բարոյական, եւ մարդ կ'ելլէ անբան անասնոց կարգէն։

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԾԱԳՈՒՄՆ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՄԱՐԴՈՅ ԸՍՏ ԳԵՐԲՆԱԿԱՆԱՑ

Եթէ դնեմք թէ նախորդ գլխուն մէջ ըսուածները ճշմարիտ են, կը տեսնուի՞ անոնց մէջ հակառակ ինչ բարեպաշտ մտաց. զորօրինակ, եթէ դընեմք թէ մարդուն ծագումը եւ զարգացումը են նոյն եւ նման օրինակի սերման բուսնելուն եւ զարգանալուն, եւ թէ մարդ ունի պէտս արտաքին պայմանաց եւ պարագայից ի զարգացումն իւր, թէ՝ նիւթ եւ զօրութիւն են միութիւն անբաժանելի, եւ մեք չեմք կարող ծնուցանել զօրութիւն, թէ՝ գործարանաւորն կազմութիւն է յեղյեղուկ ի բնէ, եւ կեանք գայ ի յայտ զմեզ յօրինող նիւթոյ անհատ եւ անբաժին մասանց գործելովն, հուսկ ուրեմն թէ՝ նիւթն չէ մեռեալ ինչ եւ անգործ, այլ ունի ներքին եւ սեպհական բաւականութիւններ եւ գործունէութիւն, որովք եւ կազմեց իսկ զաշխարհ։ Ի՞նչ պատճառ կայ չ'ընդունելոյ նոյնպէս թէ համօրէն կենսաւորաց դասը, գոյլ իւրով, է ի մի եւ նոյն արմատոյ բուսեալ եւ ուռճացեալ։ Եթէ թոյլ տրուի մեզ ընդունել սաչափ միայն թէ կենաց նախադոյն տարերք, խուղք, առին ծագումն, երբ երկրիս հրային վիճակն անցաւ, կրնամք ընդունել նաեւ թէ կեանքն, իբրեւ այն խուղերուն սկզբնակից զօրութիւն, տուաւ նոցա առնուլ կազմութիւն եւ կերպարանք։ Ընդէ՞ր վարանիմք ըսել թէ ուղիղ է Տարուինի հռչակաւոր սկզբունքը, թէ կայ յեղման ընդհանուր

օրէնք, թէ՝ կենսաւորն, նոյն իսկ մարդ, կը սկսի պարզագոյն եւ ստորնագոյն վիճակէ (այսինքն այն խուզերէն), թէ՝ ի ձեռն յեղման վերաբերեալ օրինաց մարդ կը սնանի, կը զարգանայ եւ յաջորդէ յաջորդ լաւանալով կը հասնի այն վիճակ յորում կ'ունենայ բաւականութիւն քննելու եւ խելամուտ լինելու այսմ ամենայնի։ Ի՞ր չհաւատամք ասոնց եթէ ապացուցեալ են։ Մի՞թէ յանուն գիտութեան այսպիսի բաներ հռչակողք կամի՞ն հասկցունել թէ չիք արարիչ, ոչ նախախնամութիւն եւ ոչ համարատուութիւն ուստի եւ չեմք պատասխանատու, թէ՝ ամէն բան կոյր զօրութեան արշաւանաց արդիւնք է, եւ կ'առնու ուղղութիւն ըստ ընդհարման կամ մղման դիպուածոց։ Բաւ լիցի որ ընդունիմք գիտութեան դէմ այդպիսի ամբաստանութիւն։

Մի՞թէ Մովսիսի պատմութիւնն տարբե՞ր է որ եւիցէ երկրաբանի պատմութենէն. ո՞չ ապաքէն պատգամն, Հող էիր եւ ի հող դարձցիս, այնչափ հին է որչափ կրօնքը։ Մարդիկ դարուք ինչ յառաջ կը հաւատային թէ կայ յինքենէ ծնունդ, թէ ի փոշւոյ կը ծնանին ճճիք ինչ, չէին սակայն քան այժմու մարդիկ նուազ հաւատացեալ։ Յինքենէ ծնունդ չնշանակէր գալ յոչնչէ յինչ, ի չգոյէ ի գոյ, առանց արարիչ պատճառի, առանց բանաւոր կարգչի եւ յօրինչի, որ ունի անհուն իմաստութիւն եւ կը պատրաստէ զայն կարգ եւ կը պատէ զայն պարագայիւք զորս Բնականք հարկաւոր պայմանս կ'անուանեն։ Ի՞նչ են այն հարկաւոր պայմանք, եթէ ոչ ամէն բանի կարգչին եւ յօրինչին գործելու եղանակը։ Եւ ընդէ՞ր զարմանամք եթէ եղանակն այն կը ցուցանէ միօրինակութիւն իմն ուրուագծի յըն-

թացս բոլոր արարածոց սկզբնաւորութեան եւ զարգացման։ Ուրուագծի այս միօրինակութիւնն է բնական արդիւնք նորա ճարտարապետին եւ կը ցուցանէ թէ մի է նա եւ անփոփոխ։ Պատճառ չկայ զմարդ հանելու ի բաց պարագայից ձեւիչ ազդեցութենէն։ Այլ է սակայն պնդել թէ այս պարագայք բացարձակ են, եւ ինքնին բաւական յարդարելու զկոչլին հոգի կենդանի, մէ չիք հարկ բարձրագոյն զօրութեան ազդեցութեան, եւ թէ մարթ է հաւատալ թէ մարդ կարող է լինել հոգի կենդանի, օժտեալ այն ամենայն ձրիւք որ բաւական են տալ նմա խորհել առանց նպաստելոյ արարչական իրիք զօրութեան։ Գիտունք կ'ըսեն թէ արդարեւ արտաքին պարագայք կամ պայմանք կարեւոր են յառաջ բերել ամոքմունս ի կենսաւորս, բայց չեն կարող վճռել թէ ներքի՞ն եթէ արտաքին զօրութեան իրիք շնորհիւ է այս, կամ թէ զոյգ եւ հաւասար ազդեցութեամբ եւ գործունէութեամբ երկոցունց. բայց կարծեաց ծանրութիւնն է մանաւանդ ներքին զօրութեան կողմը, քանզի դիտելու արժանի է թէ ամոքմունք եղած են կամ չեղումն յառաջ եկած է բազմիցս, եւ յայտ յայտնի է թէ ամոքումն կամ չեղումն է մանաւանդ գործարանաւորելոյն բնութեան կազմութեան մէջ, քան զնոսա պատող պարագայից բնութեան մէջ, թէպէտ տարակոյս չկայ թէ արտաքին պայմանք մեծ դեր կը կատարեն ամէն փոփոխութեան մէջ։

Թող համարուի նիւթն միութիւն, այսինքն, դնեմք թէ ամենայն ինչ է միեւնոյն սկզբնական նիւթոյ տարբեր ձեւացումն եւ երեւոյթ, զնոյն իմա զզօրութենէ։ Բայց նիւթոյ միութեան այս

վարդապետութենէն հետեւցունել թէ անհնար է լինել այլոյ գոյացութեան որոյ բնութիւն իցէ այլ, է բռնաբռնել ճշմարտութիւնը, մինչ մեր առջեւ կ'ելլեն երեւոյթք որ չեն համաձայն նիւթոյ յատկութեանց որ ընդունուած են։ Որպիսի է գործօնն լինել մտաց, մինչ նիւթն է անգործ։ Մտաց խորհուրդներն եւ սրտի զգացումներն, ինչպէս նաեւ զկամեցմունս, չեմք կարող համարել համաղերս նիւթական եւ բնական զօրութեանց։ Ճառել զգոյացութենէ մտաց՝ այնչափ դժուարին է որչափ զգոյացութենէ նիւթոյ, բայց հնար է տալ ընդհանուր իմն սահման երկոցունց եւս, եւ կշռել նոցա որպիսութիւններն ընդ միմեանս այնպէս՝ որ երեւի նոցա էական տարբերութիւնը։ Ի՞նչ է ուրեմն գոյացութիւնն առ հասարակ։ Գոյացութիւն այն է որ ունի զերիս զայսոսիկ. նախ՝ էութիւն, այսինքն իր որ գոյ, երկրորդ՝ ունի կարողութիւն, այսինքն զօրութիւն գործելոյ, եւ երրորդ՝ հանապազորդութիւն, կամ տեւել իմն եւ բաւել. այլով բանիւ՝ գոյացութիւն է այնպիսի իմն բնակաւոր բնութիւն՝ որ չստեղծուիր, երբ կը նայիմք ի նա, եւ ոչ կը դադարի ի գոլոյ, երբ կը դադարիմք հայելէ։ Միտք, ինչպէս նաեւ նիւթ, ունին զայսոսիկ զոյգ եւ հաւասար, թէպէտ մին եւ միւսը կ'ածեն զնոսա ի յայտ այլազգ եւ այլակերպ։ Ապա յիրաւի է ասել թէ միտք եւ նիւթ են ուրոյն գոյացութիւններ, նախ՝ վասնզի ասոնց իւրաքանչիւրին լինիմք հասու տարբեր գործիներով, այսինքն՝ զմին կ'ըմբռնեմք զգայնովք, եւ միւսումն եմք իրագէտ։ Ոչ ոք կարող է տեսնել խորհուրդը, շօշափել զգացումը, լսել կամքը։ Զեմք իրագէտ թէ խորհուրդը մտաց

մէջ կը բռնէ միջոց, կամ ունի կարծրութիւն եւ կամ գոյն, ինչպէս նիւթը։ Սա ունի զօրութիւն ձգողութեան եւ ընդդիմահարութեան, նա՝ բաւականութիւն դատելոյ, դնելոյ նպատակ, ընդունելոյ բարոյական ազդմունս։

Մարմնոյ յատկութիւններուն գաղափարներն ի միտս՝ չեն բնութեամբ նոյն այն յատկութեանց հետ. զորօրինակ՝ քառակուսւոյ կամ բոլորակի իրիք գաղափարն տարբեր է յոյժ բնութեամբ յայն նիւթական կամ արտաքին քառակուսւոյն եւ բոլորակէն։ Գործք որ կը կատարուին մտօք՝ են տարբեր ի գործոց որ կը կատարուին ի ձեռն գործարանաց եւ անդամոց։ Են որ կը պնդեն թէ խորհուրդը կը ծնանի ուղեղէն այնպէս, ինչպէս մաղձը՝ լերդէն, թէ՝ մտաց գործունէութիւնը կը բղխէ ողնայարին գոյացութենէն, եւ թէ որեւիցէ խորհուրդ կամ գործ մտաւոր կ'ելնէ ուղեղէն, ինչպէս ձայնը՝ բերանէն. ապա, կ'ըսեն, ինչպէս չիք մաղձ առանց լերդի, նոյնպէս չիք խորհուրդ առանց ուղեղի, չկայ նուագ՝ ուր չկայ նուագարան։ Լեարդը եւ մաղձը որ անտի կը բղխէ՝ են սակայն համազգի, ի նմին նիւթոյ։ Բայց ուղեղին մատզող նիւթը եւ խորհուրդ այլ են բնութեամբ։ Ի խորհրդեան որ արդիւնք է ուղեղին՝ կը տեսնուի ինչ մի որ չկայ պատճառին մէջ, ո՛չ նորա որեւիցէ յօդից մասին, եւ ո՛չ բովանդակութեան մէջ, մինչեւ, եթէ ցուցուի եւս թէ ինչ բնախօսական պայմանաց ներքեւ յառաջ կուգայ մտաւոր գործ, կ'ապացուցուի ոչինչ, քանզի այնու չլինիմք կարող գիտնալ թէ ինչ է խորհուրդ. զի այլ է համազգութեան աղերս որով պատճառի եւ արդեան ներքին միութիւնը կ'երե-

ւայ, եւ այլ է տեղակցութեան աղերս ուր մերձաւորութիւնն է արտաքին եւ տեղական։ Դժուարին է տեսնել համազգութիւն ի մէջ ելեկտրականութեան որ շրջան կ'ընէ ի խորս անդ ուղեղին եւ Միլտոնի խորհուրդներուն։ Չեն մեզ կամք մըտնել աստ ի սահման բնախօսութեան, ուր հնար էր ցուցանել թէ այլ է ելեկտրական հոսանք, եւ այլ՝ ջղայինն։ Նիւթոյ եւ խորհրդոյ այս չյարնչող բնութիւնները մեկնելու համար բաւական չէ ըսել թէ նիւթն ունի հոգեւոր կողմն, քանզի չէ մարթ ընդունել այն վարդապետութիւնը որ կ'ընծայէ միեւնոյն գոյացութեան երկու չյարնչող, կամ ի միում վայրի եւ ի միասին լինելոյ անյարմար, զիրար վանող բնութիւններ, այսինքն՝ մարթել ունենալ ձեւ, թանձրութիւն, ընդդիմահարութիւն եւ չմարթել ունենալ սոցա եւ ոչ մին։ Դարձեալ, համեմատելով մտօք երկու ինչ որոց մին մօտ է եւ միւսն ոչ, յիշողութեամբ բերելով մեր առջեւ իրեր որ չկան ի միջի, կամ անցեր որ անցած են վաղուրեմն, կը կատարեմք գործեր որ յատկութեամբ չեն համացեղ նիւթական գործերու. մանաւանդ երբ կը բերեմք ի կշիռ համեմատութեան այս ինչ բարոյական յատկութիւն ընդ այլում բարոյական յատկութեան, կը կատարեմք այնպիսի գործ, որ քան զմտաւորն եւ զկենսականն անդամ բարձր է։

Կը տեսնուի ուրեմն թէ մտաւոր եւ բարոյական օրէնք չեն համազգի ընդ ֆիզիկականաց, եւ ոչ երեւոյթք զորս կոչեմք նիւթականս՝ ընդ հոգեկանաց. ապա հարկ է գոյացութեանց որ են պատճառ այս երեւութից իբրեւ արդեանց՝ լինել բընութեամբ նման իւրեանց արդեանց։ Ի բերել մեր

ի համեմատութիւն նիւթական կամ մարմնաւոր հանգամանս ընդ հոգեկանաց՝ տեսնելով այլացեղութիւն ի բնութեան նոցա, ունիմք իրաւունս ուրեմն հետեւցունելու թէ մարմինն կամ նիւթ տարբեր է բնութեամբ ի հոգւոյ։

Ըստ արդի գիտութեան, զօրութեան իրք ի յայտ գալն որ եւ իցէ տարբեր ձեւով, ամենքումն է միայն միեւնոյն զօրութեան, այնու զի կշռելով զօրութիւնն ի միոջէ յայլ փոխուած ձեւոյն մէջ՝ կը գտնեմք չափով նոյն։ Զօրօրինակ, երբ զօրութիւն ինչ, ինչպէս ջերմութիւնը, կ'անյայտանայ ուրեք, կը գտնեմք զնա ի զօրութեան շոգեշարժ մեքենային։ Գիտեմք թէ այս ինչ մարմինն, այս կամ այնչափ ծանր, անկանելով այսչափ բարձրութենէ, յառաջ կը բերէ այսքան ջերմութիւն, կամ, որ նոյն է, այսչափ շարժումն հաւասար է այսչափ զօրութեան։ Ո՞վ կարող է սակայն կշռել կամ չափել խորհուրդ, զգացում եւ կամք։ Չկայ ծանրաչափ չափելոյ խորհրդոյ ծանրութիւնը. միթէ հընա՞ր է չափել Նեւթոնի այն խորհրդոյն ծանրութիւնը որով նշմարեց նա զառաջինն ծանրութեան օրէնքը. եւ կամ է՞ մարթ գտնել ջերմաչափ ինչ որով հնար լինէր չափել սիրոյ սաստկութիւնը զոր կունենայ մայր մի ի ժամուն յորում կու տայ հրաժարման համբոյր իւր միամօր որդեկին որ կը բաժնուի ի նմանէ։ Արդարեւ անհեդեդ կը թուի կամել ընդ կշռով արկանել մտաց խորհուրդներ եւ սրտի զգացումներ. ապա հարկ է խոստովանել թէ չկայ աղերս համեմատութեան ի մէջ նիւթական եւ հոգեւոր զօրութեանց, այնպէս որ այս ինչ ձեւով կորուսեալն գտնուի յայն ինչ ձեւ։ Ուղեղին մէջ

ստացեալ զօրութիւնը կ'անցնի ուղեղէն իբրեւ անպիտան նիւ, բայց կ'երեւի յայլ ինչ մասին մարմնոյն։ Երբ հոգին եւս կը բաժնուի ի մարմնոյն, թէպէտ կը թողու բովանդակ զմարմնոյսն, արժան է հաւատալ սակայն թէ կը պահէ զկերպն։

Նիւթեղէն աշխարհս, բնակութիւն խոնարհագոյն վիճակի բանաւորն մարդոյ որ կ'ընծայեցունէ ամէն կարեւոր հանգամանք կելոյ յեւս բարձրագոյն վիճակի, ունի ամէն պատշաճութիւն պատրաստելոյ զնա յայն բարձրագոյն վիճակ։ Հարկ է սակայն նաեւ մարդուն ունենալ սերտ իմն պատշաճութիւն այն նիւթեղէնին հետ առ ընդունել ամէն տպաւորութիւն որ նպաստաւոր է ի մշակութիւն եւ ի զարգացումն կարողութեանց նորա որ անկ են այն բարձրագոյն վիճակին։ Իրք եւ դէպք որ շուրջ զմեօք՝ ունին արդարեւ այն սերտ պատշաճութիւնը, եւ են բաւական ի կատարել մարդուն բարձրագոյն զարգացման գործը։ Զարմանալի չէ եթէ տեսնեմք թէ կայ հոգւոյն կարողութեանց եւ մարմնոյն հանգամանաց մէջ եւս այն սերտ պատշաճութիւնը որով հոգին կը գործէ ընդ մարմնոյն այնպէս համաձայն, ինչպէս մարմինն եւ նիւթեղէն աշխարհ։ Չէ պարտ սակայն այս համաձայնութիւնը շփոթել ընդ նոյնութեան։ Մեր միտքը կը գործէ արդարեւ ի ձեռն նիւթական զօրութեան եւ ստանալով նիւթական զօրութիւն, որ կայ համբարեալ յուղեղին, չունիմք սակայն իրաւունս համարելոյ թէ զօրութիւնն այն եւ խորհուրդ միեւնոյն են։ Հարկ է խոստովանել թէ ի մէջ խորհրդոյ եւ այն զօրութեան չկայ համաղերսութիւն, քանզի եթէ լինէր, արդիւնքը պարտ էր պատասխանել պատճառին։

Ի՞նչ համեմատութիւն սակայն խորհրդոյ ընդ նիւթական զօրութեան։ Այլ է ըսել նիւթական զօրութիւնը միջոց է ի գործ վարել խորհուրդը, այլ է ըսել թէ է խորհրդոյ ծնիչ եւ հոգեւոր հանգամանաց նորա։ Թինտէլ որ նիւթական կոչուած փիլիսոփաներէն է՝ կ'ըսէ, «Դիցուք թէ եղանք հասու թէ այս ինչ ազգ խորհուրդ եւ այս ինչ շարժումն մասնկանց յուղեղին կը դիպին ի միասին, բայց այսու չկրնար ըսուիլ թէ գտանք իմացականութեան գործարանը, կամ թէ ունեցանք այն գործարանին վերայ հաւանականապէս նախնական ինչ ծանօթութիւն որ կարող ընէր զմեզ անցնել մի երեւոյթէ ի միւսն տրամաբանական հետեւութեամբ։ Խորհուրդը եւ այն շարժումը կ'երեւին ի միասին, չեմք գիտեր սակայն թէ ո՛րպէս եւ ընդէ՛ր։ Եթէ միտք մեր եւ զգայարանք ընդարձակէին, զօրանային եւ լուսաւորուէին այնչափ մինչեւ կարող լինել մեզ տեսնել եւ զգալ ուղեղին մասնկիկներն անգամ. եթէ լինք բաւական զհետ երթալոյ մի ըստ միոջէ նոցա բոլոր շարժումներուն, տեսնել նոցա խառնումը եւ ելեկտրական հոսանքը որ ի նոսա, եթէ կայ այսպիսի հոսանք. եթէ գիտնայինք ճշդիւ գտակաւ խորհրդոյ եւ զգացման վիճակը որ կը ծագի յայնմ ամենայնէ որ յիշուեցաւ, հաւանականապէս տակաւին այնչափ հեռի պիտի լինէինք ի լուծմանէ խնդրոյն, որչափ լինք յառաջագոյն։

Ի՞նչպէս կապեալ են այս ֆիզիկական գործք ընդ արդեանց իրագէտ գիտութեան։ Անհնար է մօք կարել անցնել դատարկութեան միջոցը որ կայ ի մէջ այս երկու ազգ երեւութից։ Դիցուք թէ գիտեմք թէ իրագէտն լինել սիրոյ կից է ուղեղին աջոյ կողման

մանկկանց պտուտակաձեւ շարժման, իսկ ատելութեան՝ ձախոյ կողման մանկկանց նոյնօրինակ շարժման. յայնժամ կը գիտնամք թէ, երբ կը սիրեմք, շարժումն է այս ինչ կողմը, եւ երբ կ'ատեմք՝ այն ինչ: Բայց ընդէրն կը մնայ տակաւին առանց պատասխանւոյ:» «Դարձեալ,» կ'ըսէ Թինտէլ, «կապն զոր ունի հոգին ընդ մարմնոյ՝ չմեկնուիր: Կարէ ոք պնդել թէ խելապատակն է գործի միայն մտաց որ կարող կ'ընէ զնա կատարել իւր պաշտօնը, ինչպէս ինքնաշարժ դրութիւնն է կազմած կարողացուցանելոյ զշնչաւորն ի շարժել, եւ զգայաւոր շարժիչ դրութիւնն է ի զգուշացուցանել զնա վտանգներէ: Բայց յայսմ ամենայնէ չհետեւիր թէ խուղն, կամ խղայինն զօրութիւն կը կացուցանէ խորհուրդ: Ցուցուիր թէ ֆիզիկական զօրութիւնն որ շրջան կ'ընէ ի խղին՝ լինի ի խղին գաղափար, յիշատակութիւն կամ զգացումն կամ բարոյական հաւանութիւն կամ կամք: Միով բանիւ, ուղեղն է թերեւս լոկ գործարան որով միտքն կը մտնէ ի հաղորդութիւն ընդ մարմնոյն, եւ ի ձեռն մարմնոյն՝ ընդ արտաքին աշխարհի: Ո՞վ կրնայ իշխել սակայն ըսել թէ ուղեղն, կամ զօրութիւնք որ ի նմա, կը ծնանին միտք: Թերեւս աւելի մօտ լինէր ճշմարտութեան ըսել թէ մտաց գործելն է որ կը կազմէ այն գորշ նիւթը (ուղեղը), եւ կը կազմէ զայն որպէս զի հասնի իւր նպատակներուն: Ստոյգ է թէ մտաց գործելը կը մեծցունէ ուղեղը եւ կը յաւելու նորա մանուածները, եւ կը գործէ զնա աւելի բաւական եւ աւելի յարմար:»

Արդ անտարակոյս կայ զօրութիւն, կայ ուղեղ յորում կը բնակի այն զօրութիւնը որ կու տայ ու-

ղեղին գործել, եւ զոր միտքը կարող է գործածել, բայց սոցա եւ ոչ մին է խորհել, զգալ կամ կամենալ. անոնց ոչ միոյն մէջ կայ որոշումն, յոյս կամ երկիւղ, իղձ, ճանաչումն գեղեցկութեան, բարւոյ եւ չարի: Ա՛յլ է ջղային ինչ զօրութեան հոսանաց անցնելն ուղեղին խաւերէն, եւ այլ՝ Մայերի խորհուրդն, որ դայ ի յայտ երբ կը ճառէ զվարդապետութենէ համազերութեան բնական զօրութեանց: Այս բոլորովին տարբեր է յառաջնոյն:

Պարտիմք ընդունել թէ չեմք կարող մեկնել պարզել մեր հոգւոյն աղերսն ընդ բնական աշխարհի: Մարդուն նիւթական խառնուածը, մարմնոյ առողջութեան վիճակը, ապրելուն եղանակը, եւ այլ բազում պարագայք կ'ընեն հզօր ազդեցութիւն նորա մտաւոր եւ հոգեւոր վիճակին վերայ: Բայց տարբեր է բոլորովին ըսել թէ սոքա ազդեցութիւն կ'ընեն մեր մտաց վերայ, եւ տարբեր՝ ըսել թէ ի սոսին կը կայանայ բանական կեանքը, եւ թէ սոքա են որ կը յօրինեն կամ կը ծնանին զայն զոր կ'անուանեմք միտք եւ հոգի: Կայ հոգեբանութիւն, կայ եւ բնախօսութիւն բազմիցս ի յարաբերութեան ընդ միմեանս. են սակայն այնչափ տարբեր ի միմեանց, որչափ գիտութեան ուրիշ ճիւղերէն: Եթէ յուսման մարդոյ չփոթեմք մեր իրագէտ գիտութիւնն արտաքին ազդեցութեանց հետ, ուսումն մեր լինի թերակատար: Երբ կը խանգարի մեր մարմնոյն առողջութիւնը, մեր յարաբերութիւնը կը շփոթի արտաքին աշխարհի հետ, բայց ոչ մեր իրագէտ գիտութեան հետ. ունի մարդ իրագէտ գիտութիւն որ է ինքնին եւ ուրոյն ամբողջութիւն: Մարմնոյ անդուլ անդադար փոփոխութեանց մէջ

մարդ է միշտ միեւնոյն ինքն որում միշտ իրագէտ է մարդ ։ Այն իրագէտ ինքն չէ մասն անանջատ յայնմանէ որ է լոկ մարմին, թէպէտեւ սերտ է աղերս նորա ընդ նմա ցորչափ են նոքա եւ կան ի միասին ։ Կան մարդուն անձէն դուրս նիւթական բաներ յորոց կ'ընդունի նա ազդումներ, որոց վերայ կը գործէ միտքը, եւ զորս կցելով եւ համեմատելով իրարու հետ կը հանէ հետեւութիւններ եւ կը կազմէ ծանօթութիւններ, այս ամէնքն արտաքոյ են այն ինքնէն որում իրագէտ եմք, եւ որ է էութիւն որ կ'ընէ զմարդ անձն ։ Ահա այսպէս թէպէտ մարմնոյ խանգարման զհետ կուգան չփոթութիւնք, սակայն յառողջութեան այն միշտ նոյն եւ անփոփոխ ինքն կարող է սկսել վերստին կատարել գործեր միւսանգամ ստացեալ առողջութեան վիճակին հաւասարակշիռ ։ Այնպէս որ թէպէտ ճշմարիտ է թէ մեր խորհուրդները կը վարին նիւթական զօրութեանց օժանդակութեամբ, եւ կը գործեն նիւթական տպաւորութեանց առաջնորդութեամբ, պարտիմք սակայն ընդունել թէ միտք եւ մարմին են գոյացութիւնք տարբեր եւ այլազգի, եւ կը վարին այնչափ տարբեր օրինօք որչափ արդիւնք նոցա են տարբեր եւ այլազգի ։ Եւ մարդ էապէս այնչափ տարբեր է իւր մարմնէն որչափ իրագէտ անձն է տարբեր անգործ նիւթէ յորմէ կազմեալ է ուղեղն եւ ամբողջ մարմին նորա ։

Քննական գիտութիւնը չէ ձեռնհաս տալ բացարձակ վճիռ այս խնդրոյ մէջ, զի նա վերլուծիչ է եւ ոչ կազմիչ ։ Բայց հասարակաց կարծիքն է բացարձակ իւր գործելուն մէջ ։ Հասարակաց կարծիքը զանգործութենէ նիւթոյ եւ զգործունէու-

թենէ մտաց է համաձայն հանապազօրեայ փորձոյ, եւ մեր ներքին հաւանութեան, ինչպէս նաեւ սահմանին զոր դրական գիտութիւնը կուտայ զնիւթոյ ։ Եթէ ոմանք ի գիտնոց որ կը պնդեն թէ տիեզերաց մէջ չկայ այլ գոյացութիւն բաց ի նիւթոյ. սոցա անկ է ապացուցանել զայս այնպէս, որ ապացոյցն համաձայն գայ հանապազորդ փորձոյ յորոց վերայ հիմնեալ են մեր բանական գործերը ։ Արդարեւ ըսել չէ թէ նիւթն է մեռեալ ինչ, եւ թէպէտ նիւթը մեր ձեռաց մէջ կրաւորական իմն է, առած է սակայն Արարչէն այնպիսի հանգամանս, սեպհականութիւններ, բաւականութիւն եւ միտումներ որ կ'ընծայեցուցանէ պատշաճութիւն մատուցանելոյ կամաւոր ծառայութիւն յանհուն կազմածի սատ տիեզերաց, առ որ նպաստել կոչուած են համօրէն արարածք ։ Անկենդան իրաց տրուած է կարեւոր մասն մի ընդ որ կը գրաւին նոքա ոչինչ ընդհատ փութով եւ զօրութեամբ քան զկենսաւորս, եւ թէպէտ հաւատամք թէ բանականք կամ հոգեւորք առած են աւելի ազնիւ եւ գեր ի վերոյ պաշտօն ի գործ չինութեան այն հոյակապ տաճարին որ ի լրման ժամանակաց պիտի գայ ի յայտ, եւ որ ի սկզբանէ աշխարհի կայր յղացեալ ի միտս ամենիմաստ Արարչագործին որ «ասաց եւ եղեւ, հրամայեաց եւ հաստատեցաւ ։»

Բովանդակութիւն բանիս է. Արդարեւ հոգի եւ նիւթ են տարբեր ըստ էութեան, են սակայն գոյացութիւնք ի մի եւ ի նոյն արարչէ ի սերտ հաղորդութեան ընդ միմեանս ։ Զէ անդէպ հաւատալ թէ նա որ ստեղծեց նիւթն այս գունակ՝ կարող էր ստեղծել միւս եւ գոյացութիւն այլ գունակ,

եւ ընել զի սոքա լինէին ի կցորդութեան ընդ միմեանս ։ Գիտութիւնը գացած է այս կցորդ կազմութեան խորերը , բայց չէ ըսած այնպիսի ինչ որ համարուի վճիռ սոցա նոյնութեան ։ Կան որ գիտութեան յայտնութիւններուն տալով այլ ընդ այլ մեկնութիւններ կը պնդեն հակառակը , բայց ինչ որ կ'ըսեն՝ հիմնեալ է մեկնութեան մանաւանդ քան բուն իրին վերայ ։ Մարդիկ հաւատացած են միշտ թէ հոգի եւ նիւթ են ուրոյն գոյացութիւններ , մին՝ բարձրագոյն , եւ միւսն՝ խոնարհագոյն . եւ այս արդարեւ համաձայն է իրաց բնութեան եւ ընթացից եւս , ելանել խոնարհագունէն ի բարձրագոյնն , յանցաւորէն ի մնայունն ։ Եթէ հոգի եւ նիւթ են այսպէս ուրոյն եւ այլակերպ , յորո՞ւմ է ուրեմն սերտ կցորդութիւն նոցա ։ Յայտ զի նիւթն , թէպէտ խոնարհագոյն , ունի , իբրեւ միջնորդ հրահանգութեան , ամէն պատշաճութիւն լինելոյ դաստիարակ մարդոյ յուսումն եւ ի խրատ բարձրագոյն եւ մնայուն ի բնէ ։ Յաստիս այս երկու գոյացութիւնք են միացեալ զօրութեամբ իմն զոր կ'անուանեմք կենսական . այս զօրութիւնը չանկանիր ընդ բնական գիտութեամբ , եւ թէպէտ Բնականք կը ջանան ածել զայն ի կարգ ֆիզիկական զօրութեանց , մենք առանց տալոյ նմա զհոգեւորն անուն՝ կը կոչեմք ուրոյն զօրութիւն որ տայ կազմել եւ յերկիւրել եւ գործել կենսաւորաց ։ Տեսնեմք արդ թէ բնախօսութիւնն ինչ ունի ուսուցանել մեզ ։

Հոս առաջին խնդիրն է , ինչ է կեանք ։ Մի՞թէ ըստ բանի Բնականաց անհատ եւ անբաժիններէ մեքենական յօրինուա՞ծ , որոյ զօրութեամբն վարի կեանքըն , իբրեւ լոկ ֆիզիկական զօրութեան շրջան , եւ արդիւնք ջոկման եւ պէսպիսութեան ։ Սոքա , իբրեւ պայմանք որովք կը գործէ կեանքը , ոչ թէ կը կացուցանեն կեանքը , այլ են այն միջնորդներէն որովք ամէն կազմութիւն կը վարէ իւր յատուկ պաշտօնը ։

Մանրացուցիւ կը տեսնուի թէ կան մարմնոյն մէջ անթիւ գործօն կէտեր , յորս մտնելով սնունդը կը փոխուի եւ ի քթթել ական ի կենսական տարր , եւ կ'ելնէ դուրս առեալ տարազ , աստ՝ ջղի , անդ ոսկեր կամ երակի ։ Այս տարազագործեալ նիւթը կ'անցնի յառաջ ի կազմութիւն անդր , եւ յետ կատարելոյ զիւր պաշտօն կ'արտաքսուի իբրեւ աւելորդ եւ անպիտան ։ Այսպէս կը կատարուի ջոկման եւ պէսպիսման գործը . բայց շատ տարբեր է այս անհատից եւ անբաժնից մեքենական գործէն ։ Լսեմք ինչ կ'ըսէ Ծօզէֆ Թուք , մանրացոյց ի ձեռին ։ Անհակառակելի իմն է թէ , կ'ըսէ , մարմնոյն կազմութիւնը յօրինող եւ նորա հիւսուածները աստայնանկող մանր մանր կէտք կան ցան եւ ցիր մարմնոյն ամէն կողմը եւ կը պարունակեն սոնձանման անգոյն հիւթ որ չունի կազմութիւն , թէպէտ եւ է կազմիչ ամենայնի ։ Ա՛ռ որ եւիցէ շնչաւորի ձուն , քննէ զօրեղ մանրացուցիւ , լուծէ քիմիապէս , եւ ահա ինչ որ է մին , նոյն է եւ միւսն ըստ ամենայնի . չիք ըստ նիւթոյ տարբերութիւն ի մէջ ձուոյն որմէ կ'ելնէ առիւծ , եւ ձուոյն՝ որմէ կ'ելնէ ճնճղուկ ։ Թող սկսի կենդանութիւնն զիւր գործ , թող եռայ եւ լինի բաժին բաժին ձուային հիւթը որ կէտերուն մէջ է , ահա կը տեսնուին թելեր որ տակաւ ոլորուելով կ'արկանեն իւրաքանչիւր

զիւր սստայն, եւ երթալով կը յօրինեն, մին՝ առիւծ, միւսն՝ արծուի, եւ միւսն եւս՝ մարդ։

Տարակոյս չկայ թէ կայ ուրեք էութիւն մի որ իւր առջեւ ունի կազմելին, եւ կը կատարէ յիշեալ գործը։ Երբ կը շինուի տաճար հարկ է թէ ճարտարապետին մտաց մէջ նկարուած գտնուի ամբողջ շինուածոյ ուրուագիծը։ Երբ ոստայնանկը իւր առաջին կկոցը կը նետէ, հարկ է թէ նետէ զայն իւր մտաց առջեւ ունենալով յօրինելի կտաւին կամ կերպասին բովանդակ պատկերը, եւ այս ոչ միայն ի սկզբան, այլեւ ամէն անգամ որ կը նետէ կկոցը։

Ինչ որ վերագոյնն յորջորջեցինք կէտ՝ կը կոչուի կենսակազմ ըստ բնախօսաց։ Կը տեսնեմք կենսակազմ մի որ փութով կը մանէ իւր թելերը կցելով զնոսա ընդ միմեանս, կը հիւսէ այնպէս որ կը կազմուի ճնճղուկ այս ինչ անկուածով, այն ինչ անկուածով՝ արծուի, դարձեալ միւս եւս անկուածով՝ առիւծ։ Այսպիսի կենսակազմք, տարապագործեալք ի մարմնի անդ, ամենեւին չունին խըտիր իրարմէ. ուս ընդ ուս կեցած կ'աշխատին փութով, մին՝ ի յօրինել ջիղ, միւսն՝ ոսկր, դարձեալ միւսն՝ մկան։ Եւ արդ ընդէ՞ր յայսմ եւս չընդունիմք թէ կայ ուրեք զօրութիւն, գործին բնութեանը համացեղ, պատճառ եւ կատարիչ այնր ամենայնի. զօրութիւն՝ որ բաւական է ի վարել զմեքենայն ի գործ։ Գիտե՞ն արդեօք ինչ կ'ըսեն անոնք որ զայս ամենայն կ'ընծայեն անհատից եւ անբաժնից սակի մեքենական գործոյ, այսինքն՝ կը պնդեն թէ անհատից եւ անբաժնից սակի մեքենական գործոյ շարժմունք բաւական են ի յօրինել ջղեր, պատել ջիղ ջղի, շինել ոսկր, մկան եւ երակ, եւ

լինել պատճառք այս յօրինման՝ ընդունելով զոգիս արտաքին պարագաներէ։

Ժամանակիս բնախօսութիւնը մեծացեալ մանրացուցիւ, նորա սատարութեամբ կը յայտնէ հրաշալիս, որ կը կատարուին այս անկազմ կազմածոյն մէջ եւ ի ձեռն նորա։ Անհատից եւ անբաժնից սակի մեքենական գործոյ դրութեան վարդապետութիւնը, որ հիմնեալ է սոսկ ֆիզիկական զօրութեանց բաւականութեան վերայ, շատ ստորին եւ անբաւական է մեկնել կենաց յօդուածոյ գործը։ Հրաշալիք կը կատարուին ի կենսակազմին՝ ֆիզիկական օրինաց սահմանէն դուրս, եւ յօդուածք կը յօրինուին ի հեճուկս քիմիական օրինաց։ Գիտութիւնը իւր գործատանց մէջ չէ տեսակ կատարելու նմանօրինակ գործ։ Նա իւր հայթայթանօք չէ կարող գործել ինչ նման այնմ որ կը գործուի ի կենսակազմին. եւ ոչ միայն կենսական յօդուած յօրինելու չէ կարող, այլ զարդէն կենսաւորեալն լուծելով վերստին կազմել չէ բաւական։ Գիտութիւնն առաջի կենսակազմին է իբրեւ տղայ անզօր եւ տկար, քանզի ոչ միայն չէ կարող յօրինել կենսակազմ մի, այլ եւ չէ կարող որեւիցէ ազդեցութեամբ տալ նմա փոխել իւր դիմումը եւ տալ յօրինել ջիղ ուր նա կամէր շինել ոսկր։ Ամէն կեանք կը սկսի ի ձուոյ, եւ ամէն կազմութիւն կը յօրինուի եւ կը հիւսուի կենսակազմիւ։ Կենսակազմն է մեքենայ չկազմեալ որ կը գործէ մեռեալ նիւթն ի կենդանի նիւթ փոխելու սքանչելիքը. որ կը հիւսէ թելերն յանհուն միմեանց դիպան ձեւս շնչաւորաց եւ տնկոց, միանգամայն հանելով նմա համազօր նմաններ այնպէս՝ որ անդուլ անդադար կը նորոգուի կազմութիւնը։

Ի մի մեկնակ ջիղ կայ անպատում անճառ բազմայօդութիւն։ Բայց եկ տես գործ մի եւս իմն առաւել յօդուածոյ։ Ահա կայ ջիղ մի ոլորաձեւ պատատեալ շուրջ գնդիկ։ Ի՞նչպէս տրուած է նմա պատել վանդակաձեւ կազմածին շուրջը։ Յորժամ ջիղն կը սկսի առնուլ տարաղ կենդանի գործարանի, կենսակազմք որ ի նմա՝ են մօտ միմեանց։ Կը սկսին տարապագործեալ նիւթ արձակել՝ դիտմամբ շինելու այն փափուկ ջիղը, որ ճապատեալ է ոլորաձեւ շուրջ գայլով ներդիւ։ Կենսակազմք էին ուս ընդ ուս, եւ սկսան լինել բաժին բաժին։ Կը հիւսեն ջիղ մի եւ կը տանին զնա ոլորաձեւ շուրջ գայլով ներդիւ կատարեալ համեմատութեամբ։

Բնականք կ՚ըսեն, Այս ամէնը կը կատարուի անհատից եւ անբաժնից մեքենականգործով։ (*) Ահա կը տեսնուի, կ՚ըսեն, քիմիական զօրութիւն ի գործ անհնարին նուրբ յօդման եւ այս ամէնը կը կատարուի լոկ ֆիզիկական զօրութեան ձեւին փոփոխմամբ։ Հնա՞ր է արդեօք, կ՚ըսեմք, մեկնել թէ անհատից եւ անբաժնից յետին սահմանաւ յօդիչ զօրութիւնը կարող է ծնուցանել այսպիսի արդիւնք։ Ահա ձգան մի, անդ մկան մի կամ ջիղ կը հիւսուի միեւնոյն մեքենայիւ։ Ո՞չ ապաքէն նոյն պատճառ պարտի ծնուցանել նոյն արդիւնքը, եւ սակայն աստ կը տեսնեմք արդեանց մէջ այնչափ տարբերութիւն, մինչ մարմնոյն ամէն մասին մէջ կենսակազմն նոյն է ամենայնիւ ըստ ֆիզիկական յատկութեանց որ ծանօթ են մեզ։

(*) Օրինակ կը բերեն պաղեցումը և մագնիսը։ Պաղածոյն կարեմք եղծանել և անդրէն կազմել բանիցս անգամ և կամիմք, նոյնպէս և մագնիսը, բայց ոչ այսպէս կեանքը։

Եւ սակայն երբ կ՚երթամք յառաջ մեր քննութեանց մէջ, կը սկսի բացուիլ մեր առջեւ սքանչելի տեսարան։ Դիտէ մարմնոյն թելերուն յօրինումը խնամով եւ մանր որչափ եւ կարես, բայց գիտցիր որ անդր եւ գեր ի վերոյ քան զայս ամենայն կը կատարուի այլ գործ։ Ամբաւ թելեր կը հիւսուին եւ կը հիւսուին մի առ միով, բայց սոցա միմեանց դիպան եւ ընդհանուր ուրուագծի համեմատ գործելն է սքանչելեաց սքանչելին։ Հիւսել ջիղ մի, մկան կամ երակ, չէ փոքր ինչ, բայց սքանչելին է յերիւրել միանգամայն ի միասին մարմնոյն ամբողջ բազմահիւս անկուածը որ կեայ այնպէս որ, չլինի խառնակումն կենդանի յերիւրուածին բազմապատիկ, բազմադիմի եւ բազմածաւալ առէջներուն մէջ։ Մեր առջեւ պարզեալ կենսակազմին մէջ կը տեսնեմք որ փոփոխութիւններ կուգան յառաջ, ուստի բնական է ծագել սա խնդրոյն թէ այս փոփոխութեանց համեմատեալ պատճառն ինչ է. կամի՞ թէ լոկ մեքենական գործ։

Ի՞նչ բազմախառն գործ պիտոյ է կազմելու ձեռք աչք, ականջ։ Կենսակազմն ունի անտարակոյս սքանչելագործ իմն զօրութիւն, որ ամէն անգամ ըստ պահանջելոյ կազմութեան կը կատարէ տարապագործեալ նիւթ տալու հիանալի գործը, այսինքն ոսկր՝ ուր ոսկր պիտոյ է, ջիղ՝ ուր ջիղ պիտոյ է, եւ ամէնքը միեւնոյն անդոյն եւ անկազմ նիւթէն։ Անկազմէն յերիւրեա՛լ գործ։ Դիտելի է սակայն զի այս բազմահիւս անկուածն յօրինող կենսակազմը նախորդ կենսակազմէ միայն կրնայ յառաջ գալ. ուստի բնական է հարցունել թէ սկզբնական կենսակազմն ուստի՞ եկաւ յառաջ։ Եթէ ածեմք զմտաւ

տարրը որ կայ ի մէջ կենդանւոյն եւ անկենդանին, հակառակ դայ արդարեւ մեր դատման, թէ հնար է լոկ նիւթական զօրութեան լինել կենսատու: Քննական հետազօտութիւնք առաջնորդած են զբնախօսն վճռել թէ կեանքն է որ կը յօրինէ յերիւրուած, ոչ թէ յերիւրուածը՝ կեանք: Արիստոտէլ կ'ըսէ, կեանքն է որ կու տայ կենսաւորին զիւր ուրոյն ձեւ, եւ իւրաքանչիւր կենսաւոր կը գործէ ըստ իւր սեպհական կենաց:

Չիք տարակոյս թէ գոյ ուրոյն զօրութիւն որ զուրուագիծն որ գայ յայտ ի ձուն՝ կ'ածէ ի յարդ եւ ի զարդ, մինչեւ կը հասցունէ զնա ի կատարումն իւր սահմանեալ է, եւ թէ՝ այն որ է յօրինիչ մասանց, է նաեւ ծնուցիչ այն մասանց: Սա եւս յայտնի է թէ պատճառն պարտ է լինել յառաջագոյն քան զարդիւնսն. ապա զօրութիւնը որ կը կազմէ կենսաւորին կազմածոյն գործարանները՝ յառաջ է քան զոսսա եւ ոչ յետոյ, ուստի եւ յայտնի է թէ կեանքն է պատճառ յերիւրման, եւ ոչ թէ յերիւրումը՝ կենաց: Հէքէլ կ'ըսէ, Այժմ թողած եմք ամէն ջան մեկնելոյ կենաց ծագումը ֆիզիկական պատճառներով: Տիւպուա Րէյմոնտ կ'ըսէ, Ընդէ՞ր կը ճգնի քիմեայն ընուլ բանիւք վիհը որ կայ ի մէջ կենսաւոր եւ ոչ կենսաւոր նիւթոյ: կենսակազմին մէջ կը գործուին փոփոխութիւններ որ մեզ համար են կնքուած հատոր: Ի խորագոյնս թափանցող բնական գիտութիւնը չէ կարող հասնել յայն:

Սա եւս դիտելի է մանաւանդ զի այն անկազմ նիւթոյ յարկման ի կիր՝ կը տեսնուին կատարելապէս միջոցի եւ փախճանի առ միմեանս ճահաւո-

րութեան պայմանք, եւ այսու այն պարզ գործունէութիւնը, կենսակազմը, լինի կարող ընուլ կենսաւորին պիտոյքը, լինելով ջիղ ուր պիտոյ է ջիղ, եւ ոսկր՝ ուր պիտոյ է ոսկր, եւ այս ամենայն կը կատարուի դիպան օրինօք առ միմեանս, ինչպէս յայտ յանդիման կ'երեւի թէ՛ ի հիւսուածի մարմնոյ եւ թէ՛ յանջատման եւ ի հաւաքման հիւթոյ ի գործարանս:

Այս ամենայն դաշնակաւոր գործ կը բովանդակէն յինքեանս զօրութիւն տակաւ յառաջադէմն զարգացման ըստ կանխաւ պատրաստեալ իմն ուրուագծի: Թող միանգամ դիտուին ասոնք, եւ ահա մարդ կը գտնէ զինք դէմ յանդիման արարչագործութեան:

Գամք այժմ խօսել ի մասնաւորի զօրինաց յեղման որ այնպէս կարեւոր համարուած է գիտնոց: Յեղման վարդապետութիւնն, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ շատ անգամ, կ'ուսուցանէ թէ ի բնութեան անգործարանք կ'երթան ի պարզագոյն յօրինուածոյ ի յօդուածոյ յօրինուած, իսկ գործարանաւորք կամ կենսաւորք՝ անցնելով ի խոնարհագոյն եւ յանկատար յերիւրուածոյ ի բարձրագոյն եւ ի կատարելագոյն յերիւրուած գործարանաւորութեան: Այս վարդապետութենէն չելներ ի հարկէ անաստուածութիւն: Տարուին որ դատակն է վարդապետութեան յեղման օրինաց՝ չէր անաստուած, եւ շատ բարեպաշտ մարդիկ կ'ընդունին այն օրէնքն իբրեւ աստուածադիր օրէնք ստեղծագործութեան, վասն զի համաձայն կը գտնեն զայն իրաց բնական ընթացից: Աստուած, կ'ըսեն, կարող էր արդարեւ ստեղծել իւրաքանչիւր

տեսակ առանձինն, բայց իրաց յառաջ գալու եղանակն եւս ընթացիւք յեղման չէ անդէպ եւ անպատշաճ աստուածային մեծութեան։ Այսպէս խորհողք կընծայեն մարդուս մարմնոյն կազմութիւնը բնական պատճառաց եւ ընդաբոյս գնացից նոցա, եւ Գրոյն այն խօսքը, «Արասցուք մարդ,» կը համարին կատարուած այն ժամանակ, երբ մարդ յեղման օրինօք լինելով հասեալ ի վերջին կէտ իւրոյ զարգացման՝ դատուեցաւ Արարչէն յարմար ընդունելոյ բանական հոգի։

Բայց բոլորովին տարբեր է յայսմանէ յեղման այն վարդապետութիւնը զորմէ պիտի խօսիմք աստ։ Յեղման այս վարդապետութենէն կը հետեւի թէ բոլոր բնութեան մէջ չկայ արարչութիւն, ուստի եւ ոչ արարիչ։ Նիւթն, ասեն, զորոյ ծագումը ոչ ոք գիտէ, ունի յինքեան ի բնէ բաւականութիւն եւ կարողութիւն յամբաւութեան ժամանակաց տակաւ զարգացմամբ գալոյ ինքնին ի յարդ եւ ի զարդ, եւ առնուլ զայն ամենայն անթիւ անհամար կերպարանս զորս կը տեսնեմք ի տիեզերս։

Գալով առ մեզ, մենք չեմք այս վերջիններէն, եւ ոչ յայնցանէ որ իբրեւ գործ հաճոյից կը նկատեն արարչագործութիւնն, այլ կը հաւատամք թէ արարչագործութիւնն է մանաւանդ գործ նախախնամութեան։ Աստուած կամելով ստեղծել մարդ սահմանեալ ի վիճակ բարոյական՝ ըստ այնմ արար զաշխարհ։ Կատարեց յերկինս եւ երկրի վերայ փոփոխութիւններ որ կարեւոր էին։ Յառաջ բերաւ երկրիս ծոցին մէջ յեղափոխութիւններ որ պատրաստեցին հանքային թագաւորութիւնը, տուաւ երկրի բուսուցանել տունկեր, ծնոյց շնչաւորներ, միով

բանիւ հասոյց զերկիրս յայն վիճակ յորում կը տեսնեմք այժմ, մեծացեալ ազգի ազգի հանքերով եւ մետաղներով, կազմեալ յարդարեալ լեռներով, դաշտերով, հովիտներով, ծովերով, ծովակներով եւ գետերով, զարդարեալ ծառերով եւ ծաղիկներով եւ ազգի ազգի շնչաւորօք. եւ զայս ամենայն բերաւ, փոփոխութենէ ի փոփոխութիւն, ի պատշաճ չափ մարդոյն կազմութեան եւ ուժոյն որ են համեմատ իմացական եւ բարոյական կարողութեանց նորա, որպէս զի ամենայն ինչ նպաստէր պատրաստել զմարդ այն բարձր եւ հոյակապ վիճակին առ որ սահմանեալ էր նա կանխաւ։

Արդարեւ յեղման վարդապետութեան մէջ կան կարեւոր ճշմարտութիւններ որով հնար է մեկնել շնչաւորաց եւ բուսոց մէջ պէսպիսութիւններն որ կը ծագին ի հանդամանաց կլիմայի, սննդեան եւ պահուելու եղանակին, որովք շնչաւորն եւ բոյս, նա եւ մարդ իսկ, կը կրեն փոփոխումն, աճումն, զարգացումն, առաւելութիւն կամ նուազութիւն։ Բայց յեղման օրինաց տալ այնչափ ընդարձակութիւն մինչեւ ըսել թէ փղին պատիճը երկնցաւ նորա ճարակելու ճգէն, կամ թէ վայրի բադն առաւ իւր ձեւը ձուկ որսալու սովորմանէն, է արդարեւ անցնել ըստ չափ, եւ է անտեղի։ Քան զայլ ամենայն անասունս գրեթէ շունն է որ կրած է աւելի պէսպիսութիւն, բայց այս պէսպիսութեան շարին մէջ շունը միշտ շուն է եւ պիտի մնայ շուն, եւ չփոխուիր յեղմամբ յայլ տեսակ։

Յեղման վարդապետութիւնն ըստ առաջին մեկնութեան զոր յիշեցինք ի սկզբան՝ չէ ըստ մեզ կարեւոր. ըստ երկրորդ մեկնութեան մերժելի է ոչ

միայն իբրեւ անհիմն, այլ եւ իբրեւ թելադրիչ մտաց ի միտել յանաստուածութիւն։ Քանզի այս վարդապետութիւնը կ'ըսէ մարդուն պարզ ուղիղ, Դու չես տարբեր յանասնոց արարածով, նոյն ես բնութեամբ, թէպէտ ազնուացեալ զարգացմամբ. չես ծնունդ էութեան որ է հոգի, այլ յօրինուած նիւթոյ, յոր եւ կը դառնաս մահուամբ։ Պարնարտ կ'ըսէ, Եթէ կայ իւրովի ծնունդ, ինչպէս ջատագովք յեղման կը ջանան հաւատարմացունել, եթէ կայ գործարանական յեղումն, եթէ կայ աղերս ի մէջ մտաւոր եւ ֆիսիկական զօրութեան, ապա իմացականութիւնը կը բղխի մարմնոյ գործարանաւորութենէն, եւ սա՝ հանքային անբան նիւթէ։ Եթէ այսպէս է, պարտիմք հաւատալ թէ մարմնոյն կազմութեան հետ մարդուն անբողջութիւնը եւս կը կորնչի։ Բայց գոհութիւն Աստուծոյ, ասոնց ոչ մին ճշմարիտ է եւ ոչ մին ապացուցեալ, այլ են լոկ գիւտք մտաց ոմանց։ Ինչ որ կը բերեն ի մէջ ջատագովք յեղման, չյայտներ յօրինիչ եւ արարիչ պատճառ ի նոսա, այլ միայն եղանակ յաջորդութեան։ Զորօրինակ, կայ, կ'ըսեն, օրէնք ժառանգականութեան որով նմանը կը բերէ յառաջ զնման իւր, այլ թէ ընդէ՞ր եւ ի՞նչ պատճառաւ չեն ըսեր։ Երկրորդ՝ կայ, կ'ըսեն, օրէնք պէսպիսութեան, բայց բերուած բոլոր օրինակներուն մէջ չկայ գործարանաւորաց եւ ոչ ի միումն բացարձակապէս անորոշ միտումն՝ պէսպիսանալոյ։ Ամէն պէսպիսութիւն կ'առնու որոշումն կամ ուղղութիւն ի կազմութենէ գործարանին։ Զոր օրինակ, կէտ ձուկը չձկտիր ունենալ փետուր, եւ ոչ թռչունը՝ կէտ ձկան ոսկրոտին։ Բայց միտումն յորոշեալ պէս-

պիսութիւն կը ցուցանէ նպատակ, եւ է աստուածային օգտակար տնօրինութիւն յօգուտ գործարանաւորելոց. այսու շնչաւորն լինի կարող յարմարելոյ իւր պարագայից։ Դիտելի է նաեւ զի յընթացս յեղման չկայ ինչ որ ցուցանէ թէ կեանք յառաջ գայ ի նիւթոյ յեղմամբ։ Քանդ կ'ըսէ. Տուր ինձ նիւթ եւ մեկնեմ քեզ աշխարհի կազմութիւնը. թող զիս նիւթով միայն, չեմ կարող մեկնել որդոյ միոյ անգամ կազմութիւնը։ Գիտութիւնը ոչ միայն չըցուցաներ թէ կեանքը կը յեղու նիւթէն, այլ կը ցուցանէ մանաւանդ թէ կեանքն չէ համացեղ նիւթոյ, եւ չէր կրնար լինել համագոյ նմին։ Ըստ աստեղագիտաց, երկիրս ի սկզբան էր հրային իմն զանգուած յորում կենաց անհնար էր գոլ թագուն կամ յայտնի. նոյնպէս երկրաբանութիւնը երկրիս կազմութեան պատմութեան մէջ կը դնէ յեղափոխութեան ժամանակ մի, յորում կեանք, եթէ գոյր եւս, կը ջնջուէր անշուշտ։ Տէյնա եւ Հէքէլ կ'ըսեն թէ բուն յեղումն հասցունելու համար ի կատար, այսինքն խոնարհագոյն վիճակէն բնական պատճառաց սատարութեամբ աստիճանէ յաստիճան մինչեւ ի մարդ (քանզի յեղումը ոչ թէ կ'առնու վաղ խոնարհագունէ ի բարձրագոյն՝ զանց առնելով զբազում աստիճանօք, այլ կ'երթայ յառաջ կարգաւ աստիճանէ յաստիճան յանդգայս) պիտոյ էին հազարաւոր միլիոնք դարուց, որ աւելի են քան զոր ունեցած է երկիրս, ըստ աստեղագիտաց եւ ըստ երկրաբանից, առ ի լինել յարմար ի բնակութիւն կենսաւորի, քանզի երկու հարիւր միլլոն ամօք յառաջ երկիր էր համակ հրեղէն զանգուած։ Հարկ է ուրեմն ընդունել թէ, ի վայրկենին յորում երեւ-

ցաւ կեանք յերկրի, եկաւ ի յայտ նոր իմն սկիզբն որ չկար ցայն վայր։ Արդ՝ որովհետեւ գիտութիւնը չունի ապացոյց ընծայելու կենաց ծագումը բնական բղխման ի նիւթոյ ի ձեռն յեղման, նա մանաւանդ կը վճռէ իսկ թէ ձուն կը ծնանի ի ձուոյ, այսինքն կենսաւորն ի կենսաւորէն, չունիմք իրաւունս մուծանելու բռնազբօսեալ վարդապետութիւն, արդարեւ ճարտարութեամբ խորհուած, սակայն մտածին։

Նոքա որ կը զեղծանին յեղման վարդապետութեամբ՝ ամենազօր եւ ամենարար կ՚ընեն, ժամանակի ամբաւութիւնն ունելով ի ձեռին, զվարդապետութիւնն դնող պարագայից կարողութեան որ կ՚ածէ ի ձեւ, եւ այսպէս անհնարինը կը համարին հնարաւոր յամբաւութեան ժամանակի։ Չէ պարտ մոռնալ սակայն թէ գիտութիւնը կը ճանչնայ բնութիւնը միշտ եւ ամենայն ուրեք նոյն, նորա կարողութիւնն եւս նոյն. ինչ որ կ՚ընէր նա յամբաւութեան դարուց՝ կրնայ ընել նաեւ այսօր։ Եթէ կայ այսօր ինքնաբոյս կեանք, կար նաեւ որեւիցէ ժամանակ. իսկ եթէ չկայ, կարեմք հետեւցունել բնականապէս թէ չկար երբեք. կամ, այլով բանիւ, եթէ նիւթոյ բնութիւնն անգործ է այժմ, անգործ էր միշտ, եթէ անգործ է աստ, անգործ է նոյնպէս տիեզերաց որեւիցէ մասին մէջ։ Սա եւս պարտ է յիշել զի կեանքն է այնպէս յօդուածոյ, զի չէ հնար զնա ածել այնպիսի եւ այնչափ յաջող դիպմունս պայմանաց եւ զօրութեանց որպէս զի գար կեանք ի յայտ, վարէր յառաջ, զարգանար եւ բարձրանար մինչեւ ի մտաւորն եւ հոգեւոր՝ առանց խնամածութեան։

Տարուին կը խոստովանի թէ յեղման օրինօք

հնար է մեկնել բուսականաց եւ շնչաւորաց զարգացումը, բայց ոչ նոցա ծագման պատճառը. նոյնպէս եւ ոչ ջղաց ազդեցութեան ծագումը եւ հանգամանքը. ապա յայտնի է թէ, կը յաւելու, կայ զօրութիւն իմն անդր քան զսկիզբն բնական ընտրութեան։ Ուալլաս կ՚ըսէ նոյնը. Հարկ է լինել զօրութեան իմիք դեր ի վերոյ քան զզօրութիւնս որ ծանօթ են մեզ, ապա թէ ոչ ծագումն մարդոյ, մանաւանդ ըստ բանաւորութեան և մտաւորութեան, կը մնայ անմեկնելի։ Լոկ կեանքն իսկ իւր պաշտօնը վարելու համար պարտի ունենալ յառաջագոյն գեղեցիկ իմն առ միմեանս պատշաճեալ մասանց եւ զօրութեանց ամբողջ շար. առանց այսր՝ յերիւրուածն չկարէ կատարել գործը որ առաջի կայ, եւ տալ սերմն ըստ ազգի իւրում, նա եւ լաւագոյն իսկ։

Խուզերու վարդապետութիւնը կը խոստանայ բարւոք եւ դիւրաւ մեկնել կենաց ծագումը եւ յեղմամբ յառաջացումը. բայց այս ընծայել է խղին այնպիսի իմն կարողութիւն զոր դժուարին է ըմբռնել մեր մտաց, քանզի այսու կը տրուի խղին երկու ինչ, զօրութիւն որ կը գործէ ի ներքուստ, եւ ամբողջութիւն արդէն գոյ, բայց թագուն ի նմին։ Եթէ մին ի սոցանէ պակասի չիք յեղումն եւ զարգացում. քան զայս այլօրինակ յօրինեալ ինչ՝ ոչ թէ զարգացեալ է այլ շինեալ. տուն կամ կերպաս ոչ զարգացեալ ինչ է այլ շինեալ, զի գործուածն է արտաքուստ յաւելմամբ, եւ ոչ ի ներքուստ աճմամբ։ Ուստի երբ կ՚ըսուի թէ մարդուն մարմինը զարգացեալ է ի խղոյ, կ՚իմացուի թէ բովանդակ յերիւրուածն եւ իւրաքանչիւր կազմած յորոյ յօդեալ կայ մարմինն՝

էին ծածկեալ թաքուցեալ ի խղին որ բացուեցաւ զօրութեամբ որ նմա սեպհական էր եւ ի նմին։ Արդ քննելով մարդկային մարմինը կը գտնեմք որ ունի նա շինուածոյ կերպարան մանաւանդ քան զարգացուածոյ, քանզի ամբողջ հիւսուածին մասանց առ միմեանս աղերսն արտաքուստ եւ խորհրդով յարմարուած է քան ի ներքուստ անձամբ անձին կազմեալ։ Ա՛ռ օրինակի համար մարմնոյն ոսկրոտին կամ ողջոյն կմախը, կը տեսնես որ իւրաքանչիւր ոսկր ունի իւր ուրոյն կեդրոնն ուստի աճելով կ'առնու զիւր ամբողջութիւն. ուրիշ ոսկեր հետ չունի ներքին բնական կապ, այլ կը կցի իւր ընկերին հետ յօդիւք եւ խաղալեօք, ինչպէս ոսկերք բազկաց եւ սրունից, եւ կը պատի աճառով. նոյնպիսի են ոսկերք գանկին որ սկսելով ուրոյն կէտերէ կը կցին առ իրեարս, թէպէտ այլ ազգ, այսինքն իբրեւ կարանաւ իմն կամ ագուցիւք ընդ միմեանս աղխեալ։ Ոսկր լեզուին բոլորովին անջատեալ է ուրիշ բոլոր ոսկրներէ, այնպէս որ չէ մարթ ասել թէ այս ոսկրը զարգացեալ մասն է միոյ միայնոյ ոսկրային դրութեան։ Ատամունք որ կը բուսնին ծնօտից մէջ՝ են իւրաքանչիւր անկախ ի միմեանց, թէպէտ նպատակ ամենուն մի է եւ միօրինակ, առանց միոյ ընդհանուր կեդրոնի որմէ ծնանին եւ զարգանան։ Ա՛ռ դարձեալ արեան անօթները, երկու մայրք, այն է բունք կարմիր եւ սեւ արեան երակաց, մէն մի ուրոյն խառոչէ սրտին ելլելով, յետ արձակելոյ ոստս եւ ստեղունս մինչեւ ի նուրբ նուրբ թելս որ մազակերպ կը կոչուին, եւ ոռոգելոյ զամենայն մասունս մարմնոյն, միանալով ծայրիւք, մաքուր արիւնը զոր առին ի սրտէն՝ կը բերեն փտեալ եւ

սեւացեալ ի սիրտն։ Միթէ այս յօրինուածք զարգացմա՞ն թէ նպատակի եւ իմաստուն խորհրդոյ կերպարանք ունին։ Այսպէս իմա եւ զորդեծնութենէ՝ որ կը ծագի երկու տարբեր անհատից մերձաւորութենէ, ուստի եւ է աւելի դժուարին մեկնել զայն զարգացման սկզբամբ քան ստեղծագործութեամբ։ Դժուարին է մեկնել նաեւ զարգացման օրինօք այլացեղից մերձաւորութենէ ծնելոց սերելու անկարութիւնը, եւ այն օրէնքը զոր դիտած են գիտունք թէ անասնոց պէսպիսութիւնը որչափ եւ երթայ յառաջ, կը հասնի կէտ մի ուր անասունը կ'սկսի մերձենալ յիւր նախն, նա ի միում ազգի իսկ կարէ փոխուիլ յիւր սկզբնական տիպն։

Գալով միւս անգամ խուղերու խնդրոյն, ասեմք։ Խուղն կը բովանդակէ յինքեան այնպիսի բանաւոր կազմութիւն, որոյ մասունք թէեւ ծագեալք ուրոյն կեդրոններէ, են սակայն ի չափու եւ ի համեմատութեան առ միմեանս։ Նաեւ միոյ սեռի խուղք են ի պատշաճութեան ընդ միւսում սեռի, պատշաճութիւն՝ որմէ կախեալ է ի յայտ գալն կենաց, եւ կեանքը կախեալ է դիպող պայմաններէ ընդունելու ազդեցութիւններ արտաքին աշխարհէն։ Արդ ասեմք, եթէ խուղն ունի յինքեան ի բնէ այսպիսի բնութիւն եւ զօրութիւններ, կամ, այլով բանիւ, եթէ ունի բազմադիմի յարաբերութեանց համեմատ կարգեալ եւ պայմանեալ ուրուագիծ, ապա խուղն ունի յինքեան զօրեղագոյն ապացոյց թէ ինքն է գործ ամենիմաստ եւ ամենազօր Արարչի։ Իսկ եթէ չունի այս ուրուագիծն, ապա կու գայ յառաջ արդիւնք մի որ չկար ի պատճառին, եւ զի

անհնարին է այս, հարկ է ուրեմն թէ խուզն գըտնուած է ընդ ազդեցութեամբ եւ ընդ գործով մեծի իրիք արտաքին զօրութեան։

Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ ըստ դրութեան Տարուինի, յեղման օրէնքը կը գործէ ըստ երից գլխաւոր սկզբանց, որոց առաջինն է բնական ընտրութիւն, այսինքն թէ յեղումն լինի ի լրումն պիտոյից ինչ։ Բայց դժուարին է հաւատալ այս վարդապետութեան դէթ ի մասին մարդոյ։ Ի՞նչպէս հնար է մեկնել թէ վայրենի մարդուն ուղեղն աճեցաւ անհամեմատ աւելի քան զիւր պէտս։ Եթէ բարձրագոյն կարգի անասնոյն ուղեղն համարիմք 10, վայրենագոյն մարդոյնը լինի 26, եւ բարձրագոյն աստիճանաւ կրթեալ մարդունը՝ 32։ Նա մանաւանդ շատ անգամ ի մէջ ուղեղի վայրենւոյն եւ մեծ գիտնոյ հազիւ կը տեսնուի չափոյ տարբերութիւն։ Ուստի՞ եկաւ վայրենւոյն ուղեղին այն առաւելութիւնը, մինչ չկային պէտք։ Դարձեալ, զիա՞րդ եւ ուստի՞ է վայրենւոյն փափուկ, լերկ եւ զգայուն մորթը․ ինչպէս մերկացաւ նա թաւ եւ մազեղ ծածկոյթն առանց անդրէն ստանալու, մինչ կարեւոր պէտս ունէր այն ծածկութին ինչպէս այլ ամենայն անասունք։ Այս չմեկնուիր բնական ընտրութեան կամ պիտոյից պահանջելոյ սկզբամբ, քանզի նախագոյն մարդը որ այն ինչ կը զատուէր կապկի ցեղէն՝ պէտս ունէր այնպիսի ծածկութի, եւ հարկաւ կը ջանար պահել զայն քան նետել։ Ուստի այն թաւ մորթոյն նետուիլն եւ այլ եւս չդառնալն մեկնելու համար հարկ է դիմել այլ իմն արտաքին զօրութեան ազդեցութեան։ Դարձեալ մարդկային ձեռաց եւ ոտից կատարելութիւնն չէր հար-

կաւոր նախնի մարդոյն, եւ մինչեւ իսկ արդի վայրենւոյն պիտոյից, առաւել զայս եւս ընծայել բնական ընտրութեան դժուարին է։ Այս ամենայն առաւելութիւնք ի մարդն կատարեալ են ինչպէս խոնարհագոյն վայրենւոյն, նոյնպէս ազնուագունին վերայ։ Նոյնպէս է ամէն ցեղի եւ կարգի մարդոց, մանաւանդ կանանց ազգի, խաչափողոյ եւ ստորդին կազմութիւնը որ կուտայ արձակել ձայն եւ բարբառ եւ երգել գեղգեղեալ նուագօք։ Կը տեսնուի թէ քան զհարկ պիտոյից աւելի զօրութենէ ընծայեցաւ մարդոյ այս կարողութիւնն եւս։ Բայց ի՞նչ պիտի ըսեմք զկարողութենէ վայրենւոյն հասու լինելոյ բարոյական բարձր ճշմարտութեանց․ կարողութիւն՝ որ չկարէ լինել ծագեալ ոչ ի ստիպելոյ ընկերական պիտոյից, ոչ ի սովորութենէ եւ ոչ վարժութենէ։ Իրաւանց, արդարութեան, սրբութեան բարոյական սկզբանց, ինչպէս նաեւ անսահմանութեան եւ յաւիտենականութեան փիլիսոփայական գաղափարներուն պարզ եւ արագ ըմբռնումը չունի ամենեւին աղերս բնական ընտրութեան սկզբան հետ։ Տարուին ինքնին կ'ըսէ․ ի զուր է ուրանալ թէ ինչպէս ծնան ի մարդն մտաւորն եւ բարոյական կարողութիւնք, որովք ընդհանուր եւ վերացեալ ճշմարտութիւններ կը բերէ նա իւր մտաց առջեւ, եւ կ'ընէ անցելոյն վերայ տեսութիւն եւ ապառնւոյն վերայ գուշակութիւն։ Գիտէ խտրել ի մէջ բարւոյն եւ չարին, եւ ունի անձնիշխանութիւն կամ ազատութիւն ընտրելոյ, այսինքն առնելոյ զայս ինչ եւ թողլոյ զայն։ Բայց պսակ ամենեցուն է կարելն մարդոյ բարձրանալ առ Արարիչն իւր, խոկալ անոր կատարելութեանց,

արդարութեան, սրբութեան, եւ այլ հոգեւոր հանգամանաց վերայ։

Համառօտիւ խօսելով յեղման գործելոյ երկրորդ սկզբան վերայ, որ է յարմարագունին կեալն ըստ Տարուինի, տամք վախճան այս խնդրոյն։ Ըստ այս սկզբան, աշխարհս է որպէս թէ տեսարան իմն ուր կոյր զօրութիւն կը վարէ զամենայն։ Աւագն ունի իրաւունս նուաճելոյ զանաւագն, տկարագոյնն պարտի ծառայել հզօրագունին բարգաւաճման։ Արդարեւ աստի կեանքն է ասպարէզ իմն մրցու-թեան յամենայնի։ Երկնից համար անգամ ըսուած է թէ «Բռունք յափշտակեն զնա.» զայս ըսաւ նա որոյ գործն էր ոչ փշրել զեղէգն ջախջախեալ, եւ ոչ շիջուցանել զպատրոյգն առկայծեալ։ Ապա իբրեւ հրահանգ կռուանոցաց է աշխարհ, ուր մարդ բանա-կան ունի կրթել զանձն ի մարզս առաքինութեանց, բայց ոչ է դաշտ պատերազմի ուր կոչուած է հզօրն ջնջել զտկարն։ Ոչ թէ հարստահարել զայլս, այլ նպաստ լինել յերջանկութիւն այլոց ճանչցուած է միշտ եւ մանաւանդ մեր դարուն մէջ գործ մեծ, գործ աստուածային։ Չէ արժան համարել Աստուածա-կան տեսչութիւնը խոնարհագոյն քան զծնողականն, որ ի բնէ ունի աւելի գութ եւ խնամ առ տկար եւ հիւանդ որդեակն քան առ որ հզօրն եւ առողջ է։ Վատ է այն մարդը որ կը պաշտէ ծագող արեւը, եւ կը փակէ զաչս ընդդէմ ի մարն մտանող արե-գական. որ կը թողու տկար բայց արդար դատը, եւ կը սպասէ իւր բոլոր ոյժը մեծաշուք բայց անօ-գուտ խնկարկութեանց։ Աստուծոյ կամքն է որ իւր արարածները զարգանան եւ բարգաւաճին. կ'օգնէ տկարագունից, կ'օրհնէ զնոսա. իսկ որ կը յամառի

անպիտանութեան, ծուլութեան եւ մոլութեան շա-ւիղներուն մէջ, յիրաւի արժանի է կրել իւր յոռի վարուց պատիժը։

Երբ կը բերեմք մեր աչաց առջեւ արարչագոր-ծութեան ամբողջ ընթացքը, կը տեսնեմք ծայրէ ի ծայր անհուն եւ մեծասքանչ ուրուագծի իրիք բո-վանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ հոյակապ վախճանի եւ նպատակի տեսիլ, որ արժանի է համարուելու ամենիմաստ եւ ամենազօր էութեան իրիք գործ։

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՆԻՒԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (ՄԱԹԷՐԻԱԼԻԶՄ)

Այս փիլիսոփայական դրութեան փարգաւորք կ'ուսուցանեն թէ նիւթն իբրեւ պատճառ գոյութեան, է յօրինիչ տիեզերաց եւ կարգին որ կ'երեւի ի նմա եւ որով կը վարին համօրէն տիեզերք: Նիւթին էական կամ ընդաբոյս հանգամանաց բովանդակութեանը կուտան բնութիւն անունը, գործունէութեանը որով յարդիւնս կուգան այն հանգամանք՝ զօրութիւն բնութեան, իսկ միօրինակ անփոփոխութեան որ կ'երեւի ի հանգամանս նիւթոյ ի գործել՝ օրէնք բնական, եւ հարկ բնական, որ է, կ'ըսեն, անխուսափելի հետեւանք այն հանգամանաց եւ գործելոյ նոցա:

Ահա այսպէս կը տեսնուի թէ նիւթը կը բովանդակէ իւր մէջ ամենայն ինչ որ կարեւոր է ի կազմել զբնական աշխարհ: Չիք երեւոյթ, չիք դէպք, չիք արդիւնք որ չէ արդասիք հանգամանաց եւ սեպհականութեանց որոց ժառանգ է նիւթը: Այն ամենայն իւրովի միտմունք որ զարգացմամբ յայտնուած են յաշխարհի յերեւոյթս անգործարան նիւթոյ եւ կենաց՝ կան բովանդակ ի նիւթն: Ապա անհիմն է ընծայել զտիեզերս կանխագոյն ուրուագծի մեծի ուրումն ճարտարապետի, որոյ կամաց եւ հաճութեան պարտին տիեզերք համօրէն զիւրեանց գոյութիւն, այլ ամենայն ինչ է բացարձակ եւ հարկաւոր ծնունդ բնութեան տարերաց, յորոց եւ յօդեալ կայ:

Հետազօտութիւնք գիտնոց կը գտնեն ի նիւթն ոչ միայն բաւականութիւն յօրինելու ինչ որ յօրինեալ է, այլ եւ կ'ըսեն թէ նոյն իսկ յօրինուածք կ'ընծայեցունեն ոչ այլ ինչ բայց միայն նիւթ եւ նորա համագոյ եւ համաբուն զօրութիւնը: Գիտութիւնը տուած է իւր վճիռ զնիւթոյ իբրեւ անջնջելի, մինչդեռ անբաւական լինելով սահմանել սկզբնական նիւթը, եւ ոչ իսկ յղանալ գաղափար ինչ զպայմանաց որ տուին ծագումն նիւթոյ՝ կ'անուանէ զնիւթն անսկիզբն եւ վախճան:

Արդ չիք դժուարութիւն ըմբռնելոյ զնիւթն իբրեւ յաւիտենական յօրինիչ տիեզերաց. նիւթն է որ կ'երեւի ամենայն ուրեք իբրեւ հիմն գոյութեան: Չէ մարթ զմտաւ ածել ի տիեզերս դատարկութիւն, սպառումն, չքութիւն գոյութեան, միով բանիւ՝ ոչինչ: Ընդհակառակն կը տեսնուի անդուլ անդադար շարժումն կամ յուզումն եւ փոփոխութիւն, բայց եւ այս շարժմունք են յառաջացումն, բարձրացումն եւ յօրինուածութիւն: Այն զոր կը համարիմք մահ՝ է լոկ անցումն կենսական սկզբան ի միջէ վիճակէ յայլ որ լաւագոյն եւս նպաստ լինի պահպանութեան եւ հանապազորդութեան կենաց:

Կեանքը կ'ապրի մահուամբ: Ինչ որ է մահ միումն, է կեանք այլում: Աշխարհ կը կորուսանէ մահուամբ ոչինչ: Մեք կը ծագիմք ի նիւթոյ, կը սնանիմք նովաւ եւ կը դառնամք ի նոյն: Կեանքն է շար իմն քայքայման եւ անդրէն յօրինման, այնպէս որ ծնանելով ուրուք ոչինչ գայ ի գոյ որ չգոյր արդէն ըստ տարերացն, եւ մահուամբ կը ջնջուի ոչինչ որ էր երբեմն: Մարդ կը վարէ յառաջ իւր կեանքը որչափ գործարանք նորա ունին պատշա-

ճութիւն առնլոյ սնունդ կերակրով, զօրութիւն՝ արտաքին պարագաներէ, ինչպէս ի լուսոյ, յօդոյ, տեղէ եւ ժամանակէ եւ այլ եւ այլ նիւթեղէն նպաստից։ Արդարեւ հարկ է խոստովանել թէ գիտութիւնը շատ բան չգիտեր զնիւթոյ, բայց ինչ որ գիտէ՝ կը նպաստէ ի տալ հաւատալ թէ նիւթն միայն բաւական է ի մեկնել զամենայն ինչ որ կ'երեւի տիեզերաց մէջ, եւ թէ չկայ այլ ինչ քան զայն զորմէ ունիմք աւելի ծանօթութիւն եւ կամ զորոյ գոյութենէն ունիմք ապացոյց։ Ապա չէ բանաւոր որոնել այլ պատճառ տիեզերաց, մինչ պատճառն որում ծանօթ եմք՝ է բաւական մեկնելու ամէն երեւոյթ։

* * *

Նպատակ մեր չէ աստ մտանել ի քննութիւն նիւթականութեան իբրեւ փիլիսոփայական տեսութեան զնիւթոյ, այլ առնուլ ի քնին մասն ինչ միայն նիւթականութեան այն տեսութենէն որ է զարարչութենէ։ Ինչ որ ըսինք վերագոյնն զնիւթականութենէ՝ յայտնի կը ցուցնէ թէ նիւթականութիւնն ըստ էութեան է նոյն ընդ բնականութեան, այնու զի եւ սա կ'ընծայէ համօրէն տիեզերաց գոյութիւնը նիւթական զօրութեան։ Բնականութեան խտիրն ի նիւթականութենէ յայսմ է, զի նա չուրանար յայտ յանդիման իմացական արարչի գոյութիւնը, մինչ նիւթականութիւնը կ'ուրանայ զայս՝ դնելով զտիեզերս բղխումն եւ յօրինուած նիւթոյ քան զոր այլ զօրութիւն չգիտեր։ Ապա ըստ նիւթականութեան նիւթն է արարիչ եւ ոչ իմացականութիւնը։ Այս տեսութիւնը կ'ստիպէ զմեզ մտանել ի խնդիր սա հինգ կէտերուն. Նախ՝

թէ բանաւորագոյն է համարել ստեղծիչ զիմացականութիւն քան զնիւթ. Երկրորդ՝ թէ նիւթն է ընդ իմացականութեամբ, ոչ թէ իմացականութիւնն ընդ նիւթով. Երրորդ՝ թէ նիւթն ըստ էութեան ունի յօրինուածոյ կերպարանք. Չորրորդ՝ թէ նիւթն՝ է սկզբնաւոր. Հինգերորդ՝ թէ ունիմք մեր խղճէն վկայութիւն զԱրարչէն։

Ի հանդէս առաջին խնդրոյն՝ ունիմք նախ տիեզերաց մէջ տեսնուած ծրագրի միութիւնը եւ յերիւրուածը, որ չկարէ լինել բայց միայն արդիւնք իմացական մտաց. Անհատք եւ անբաժինք նիւթոյ, կ'ըսէ Ֆլինթ, են արդարեւ անթիւ անհամար, բայց տիեզերք է մի, եւ մի միայն հոյակապ դրութիւն յօդուածոյ, եւ սոյն այս սքանչելի միութիւնն որ կը նշմարուի յանհուն պէսպիսութեան անդ՝ է բուն եւ սեպհական իսկութիւն այն դրութեան։ Կը մնայ սակայն մեկնել թէ տիեզերք ի՞նչպէս եղաւ տիեզերք, եւ ուստի՞ է մանաւանդ այն միութիւնն ընդ անհուն պէսպիսութեամբ։ Մեր միտքը չդադարիր հարցունելէ թէ ո՞վ յղացաւ այնչափ անբաւ իրաց առ իրեարս պատշաճութեան գաղափարը, կարգեց հաստատեց նոցա օրինաց ծրագիրը, եւ ած զայն յարդիւնս, եւ կը պահէ զամենայն անվրէպ եւ անփոփոխ ի հաւասարակշռութեան։ Ո՞վ ստեղծեց միտքը եւ չքեղացոյց զնա այնպիսի չնաշխարհիկ կարողութիւններով յորոց անմասն է նիւթն։ Թող ընդունուի թէ նիւթն է ինքնակայ, եւ թէ անհատք եւ անբաժինք նորա, ինչպէս նաեւ յատկութիւնք եւ զօրութիւնք որ կը սատարեն նոցա, են անփոփոխ, անվթար եւ յաւիտենական, կը մնայ տակաւին առանց պատասխանւոյ

կարգն եւ յերկրուած որ կը տեսնուի ընդհանուր, եւ որ կը պահանջէ խորհուրդ որ ի վեր եւ անդր է քան որ եւ իցէ գործունէութիւն զոր մարթ է ընծայել անհատից եւ անբաժնից նիւթոյ։ Ի մեկնել զայս կարեւոր խնդիր, հարկ է կամ ըսել թէ անհատք եւ անբաժինք նիւթոյ ունին նաեւ կարողութիւն խորհելոյ, կամ տալ զամենայն դիպուածոյ, եւ կամ դնել էութիւն իմն մտաւոր եւ բանաւոր, ամենազօր եւ ամենարուեստ որմէ են այն կարգ եւ յերկրուած։ Չէ արդարեւ բանաւոր ընծայելով անհատից եւ անբաժնից կարողութիւն խորհելոյ՝ դնել թէ, սոքա գալով ի մի վայր որպէս թէ ի խորհուրդ՝ յղացան տիեզերաց գաղափարը, գծեցին ծրագիրն ըստ օրինակին զոր կը տեսնեմք։ Չէ այս սակայն այնչափ անբանաւոր որչափ կարծիք որ կը համարի զամենայն դիպաց արդասիք։ Այս ոչ միայն ինքնին անտեղի է, այլեւ չհարթեր ամենեւին արարչութեան խնդրոյն դժուարութիւնը։ Եթէ լինէր հնար ընդունել թէ Հոմերոսի վիպասան երգէն մասն մի յօրինեցաւ դիպուածով, դժուարին էր տակաւին ընդունել թէ՝ տիեզերաց նուագաւոր յօրինուածն եւս է գործ նոյնպիսի դիպուածոյ. թող սակայն հազարք հազարաց մարդկան բիւրաւոր դարեր նետեն այբուբենի նշանագիրները, չկարէ յօրինուիլ Հոմերի Եղիականին մի միայն տողն անգամ, թող թէ ամբողջ երգը. որչափ եւս առաւել տիեզերաց անհուն դաշնակութեան համար անդէպ է խորհել անգամ թէ է դիպուածոյ գործ։ Եթէ կարգող, կապող, ի միութիւն, ի կարգ եւ ի պատշաճութիւն բերող միտք չանցնէր ի գլուխ գործոյն, ինչ մի հանդոյն եւ հաւասար տիեզերաց ոչ

կու գար յարդիւնս եւ ոչ իսկ կը պահուէր։ Որեւիցէ թուով եւ համարով անհատք եւ անբաժինք թէեւ լինին յաւիտենական, եւ ունենան որեւիցէ չափով եւ աստիճանաւ բնական կամ մեքենական զօրութիւն զոր երբէք հնար է ընծայել նիւթոյ, չեն ձեռնհաս ըմբռնել իմացական պատճառի եւ յօրինչի տեղը։

Նիւթոյ մասունք, իւրեանց նախադոյն ձեւին մէջ անգամ, որպէս զի շարժին, կցին, առ իրեարս պատշաճին եւ բերուին ի մի կարգաւոր դրութիւն, ունին պէտս իմացականի իմիք որ ի վեր եւ արտաքոյ է նիւթոյ. նիւթն ինքնին անձեռնհաս է ընել այն բաներուն եւ ոչ մին։ Բայց ոչ այնպէս իմացականութիւնը. նա մանաւանդ չէ անդէպ ասել թէ ինչ որ նիւթը ձեռնհաս է ընել՝ զնոյն ընել եւս աւելի ձեռնհաս է իմացականութիւնը։ Ապա շատ աւելի բանաւոր է իմացական իմն էութիւն, Աստուած, դնել սկիզբն եւ առաջին պատճառ ամենայնի, քան նիւթը, մանաւանդ երբ խնդիրն է զմտաւորէ եւ զհոգեւորէ։ Քանզի կամ հարկ է դնել թէ նիւթն է որ կու տայ ծագումն իմացականութեան, եւ կամ ընդունել թէ իմացականութիւնն է որ տուաւ ծագումն նիւթոյ։ Չիք տարակոյս թէ այս վերջինն է բանաւորագոյն։

Բայց ունիմք նաեւ արարչութեան կէտը, որ է մեր այս խնդրոյն վերաբերեալ կարեւորագոյն կէտերէն մին։ Լուխս կ'ըսէ, Արարչութիւն դնելով միայն կը մեկնուի տիեզերաց ծագումը։ Երբ կ'ըսեմք յեղումն, կամ պարտիմք հասկնալ թէ տիեզերք արարած է, կամ պարտիմք հասկնալ թէ է ինքնակաց։ Յեղման ջատագովք պարտին ընդու-

նել զմին յերկուց աստի, արարչութիւն կամ ոչ արարչութիւն, զի սոքա են միմեանց հակառակ, եւ չկայ միջին ինչ, ի զուր է ջանալ մուծանել միջին ինչ, Անգիտելի, քանզի մինչեւ չընդունուի թէ Անգիտելին այն բաւական է ի ստեղծել, չկարէ համարուիլ սկզբնատու իմիք։ Ամէն ջան մեկնելոյ տիեզերաց առնուլն անգամ ձեւ եւ կերպարան, կամ յեղմամբ նորին իսկ Անգիտելւոյն եւ կամ առ ի նմանէ յեղմամբ, է ի հարկէ համակ ցնորական։ Գիտցուած իրիք եւ գիտցուած իմեքէ յեղուլն միայն կարէ ունենալ նշանակութիւն ինչ։ Ջէ մարթ մեզ ըմբռնել ընդ յեղմամբ ինչ որ չէ բնութեամբ սահմանաւոր եւ յօդուածոյ (*)։ Արդ՝ ոչինչ կարէ յեղիլ սահմանաւոր եւ յօդուածոյ գոյութենէ եթէ չէ նախ մուծեալ ի նմա։ Եւ որ ինչ կու տայ իմիք սահման եւ կազմութիւն՝ պարտի լինել կատարեալ քան զնա։ Սխա՛լ է կարծել թէ որ ինչ լաւ է եւ գեղեցիկ՝ չէր նոյնպիսի ի սկզբան կամ ի պատճառի անդ իւրում։ Սերմը կ'ելնէ ինախորդէ որ է հասուն, ինքն չէ նախորդ, այլ՝ ծընունդ քան զինքն նախագունի որ է կատարեալ։ Բնական լուսով իսկ յայտնի է թէ գէթ այնչափ ինչ իրօք պարտի գտնուիլ ի պատճառին՝ որչափ ինչ կայ իրօք յարդեան, քանզի ուստի՞ կարէ առնուլ արդիւնքն ինչ որ ունի, եթէ ոչ իւր պատճառէն, եւ ինչպէս պատճառն կարէ տալ արդեան ինչ որ չունի։ Ապա՝ ոչ միայն ինչ որ է չկրնար ելնել յայնմանէ որ չէ, այլ եւ յայնմանէ որ չէ քան զնա կատարեալ։ Այլով բանիւ, այն որ ունի յինքեան

(*) Նոյն բան է զանմանէ, չէ հնար ըմբռնել աճումն կամ յաճման ինչ մի որ չէ սահմանաւոր և բնութեամբ յօդուածոյ։

աւելի ինչ՝ չկարէ լինել արդիւնք այնր որ պակաս է այնու։

Կան որ կ'ըսեն, Տուր ժամանակ, եւ հանեմք ամենայն ինչ գրեթէ յոչնչէ։ Տուր մեզ, կը թուին ասել, աննշան ինչ մանրահատ զօրութեան, թէեւ իցէ այն գրեթէ զրոյ, այսինքն՝ այնչափ աննշան որ տալ կամ չտալ զնա նոյն կրնայ համարուիլ. դիր, կ'ըսեն, ունել նմա նաեւ աննշան ինչ միտումն աճման, թէեւ յանհունս ծածկեալ եւ թաղեալ, կարեմք ցուցանել թէ այն դոյզն ընչէն լինի աշխարհ առանց ամենեւին առնլոյ ուն մի որ իցէ արժանի ուշադրութեան, եւ ոչ մանաւանդ որ ունենայ դոյզն իսկ նշմարանս խորհրդոյ կամ նպատակի։ Այսպէս փաստաբանելն ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ չնորհուկս առնել մարդկային երեւակայութեան անկարութեանը, որով մեծութիւններ որ անդր են քան զըմբռնումն մտաց՝ կը դրուին չգոյութեան կարգը, եւ անդէն կը բերուի ի հաւասարութիւն աճելի չնչենագոյն մանրահատից գումարած մի իրր թէ սա ձեւով. «Ըստ պատճառին՝ = ոչինչ, ըստ արդեան՝ = ամենայն ինչ։ Կարօտ էք, ինչպէս յայտնի է, միեւնոյն պատճառի, չէ փոյթ թէ իցէ այն ամփոփ ի միում վայրկենի, կամ ցիր եւ տարած յամբաւութեան դարուց. միայն թէ յիմաստասիրելն դիւրին է գողութիւն ի տարածելոյն քան յամփոփէն։ Արդարեւ փիլիսոփայի անարժան հնարք է այսպէս առնուլ գաղտագողի խուն ինչ պատճառ, դնել զայն ի բաղադրեալ չահու ամբաւ ժամանակ, եւ ապա ուրանալ պարտքը։

Խորհէ զամ մի. անվախճան յեղումն, յաւիտենական գործել, անսահման պատճառութիւն, եւ սակայն արդիւնք այսպէս սահմանաւոր։ Բնու-

թիւնը կը գործէր անդստին ի յաւիտենից, եւ դեռ նոր հանեց երկայնաբաղուկ կապիկը որ ծնաւ պռոգնաթը, ինչպէս պրոգնաթն՝ ստորաքնակ մարդը։ Ո՞ւր մնաց մեր յառաջադիմութեան վարդապետութիւնը։ Ինչպէս ստոյգ է ուսողութիւնը, այնպէս ստուգիւ պարտ էր ամենայնի, զոր ունիմք արդ՝ յեղուլ դարձեալ եւ դարձեալ. ամենայն ինչ, եւ աւելի քան որ ցարդ բղխած է, պարտ էր լինել բղխեալ անթիւ եւ անհամար դարեր յառաջ։ Յաւիտենական յեղումն որ միշտ ի յառաջադէմն կ՚երթայ՝ պարտ էր ցուցանել յաւիտենական արդիւնք։ Յո՞ր բարձրութիւն, յորպիսի՜ ստուարութիւն, յի՜նչ անհուն զանգուած պարտ էին հասած գտնուիլ յեղեալք. արդիւնքը պարտ էր անցանել զանցանել քան զոր մարթ է մեր մտաց յղանալ։ Ի՞նչ է ազնուագոյնն եւ կատարեալն յարդիւնս յեղման. բնական մարդն, այնպէս խոնարհ, այնպէս թշուառ. մարդ՝ յեղեալ ի կապկինն ամպակերպէ, մարդ՝ որ գայ խաւարէ եւ այնպէս վաղ պիտի դառնայ ի խաւար։ Ամենայն ինչ կու գայ այն զզուելի վարդապետութենէն, «յետնագոյնն նախագոյն՝» վարդապետութիւնն՝ որ է խորհելու բնական եղանակին յետս ընդդէմը։ Բնութիւն՝ նախ, կ՚ըսէ, նիւթ՝ նախ, անզննելի ամպային ոչնչութիւն՝ նախ, խոնարհագոյն եւ անկատարագոյնն՝ նախ, կեանք, խորհուրդ, բան, գաղափար՝ նոցա կրտսերագոյն արդիւնք, վասն որոյ եւ Աստուած՝ յետին արդիւնք, եթէ բնաւ գոյ Աստուած, կամ ինչ մի որում այսպիսի ինչ անուն տալ է հնար։ Եւ կը պահանջուի մենէ ընդունել զայս, եւ այսպէս ընդունելը կը կոչեն մեծ, մերժելն՝ ընդհակառակն կարճմտութիւն, եւ

ճնշումն հոգւոյ՝ աստուածային Յայտնութիւնը որ կը դնէ զԱստուած նախ, բանը՝ նախ, գաղափարը՝ նախ, կատարեալը՝ նախ, իսկ զանկատարն եւ ըզսահմանաւոր, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, շեղումն ի նմանէ։ Բնականը կ՚ըսէ, ի սկզբանէ էր ամպակերպն եւ ամենայն ինչ էր յամպակերպն, եւ ամենայն ինչ յեղաւ իւրովի ամպակերպէն իբրեւ ի միօջէ միայնոյ աղբերէ, նոյն իսկ կեանք, խորհուրդ, իրագէտ խիղճ, գաղափար, Բանն իսկ։ Մինչ Յայտնութիւնը կ՚ըսէ, «Ի սկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն. ամենայն ինչ նովաւ եղեւ, եւ նովաւ կեանք էր.» Նովաւ եւ ոչ ի շարժմանց, կամ ի մասնկանց, կամ համաղերս զօրութիւններէ, կամ ներդերու ձօձմանէ, ոչ ամպակերպից անհատ անբաժինեըուն շարուելէն, այլ ի կենաց անտի Բանին, յաւիտենական Բանին. «եւ կեանքն էր լոյս մարդկան», այսինքն՝ միտք, բան, իրագէտ խիղճ, եւ այս լոյսն է որ կը լուսաւորէ «զամենայն մարդ,» ամէն բանաւոր էութիւն, «որ գալոց է յաշխարհ։»

Գամք այժմ երկրորդ խնդրոյն, այսինքն թէ նիւթն է ընդ իմացականութեամբ։ Հոբքինս կ՚ըսէ, Առաջին օրէնք նիւթոյ է օրէնք անգործութեան։ Այսինքն թէ նիւթը կը տեւէ ի դադարման կամ ի շարժման յորում է առանց փոփոխութեան, մինչեւ փոփոխութիւնը ծագի յիմէքէ որ արտաքոյ է նորա։ Ճշմարիտ է թէ մարմինք են ի շարժման, բայց այս չէ ընդդէմ օրինաց անգործութեան, քանզի մարմինք կան միան շարժուն որպէս զիարդ են, եթէ չկրեն ազդումն արտաքին զօրութենէ։ Ըստ այսմ նիւթն չկարէ լինել պատճառ, բայց միայն իբրեւ

արդիւնք, այսինքն իբրեւ երկրորդ պատճառ, քանզի բուն խտիրն ի մէջ առաջին եւ երկրորդ պատճառի այն է, զի երկրորդ պատճառն է նախ արդիւնք, եւ իբրեւ արդիւնք՝ է ի հարկէ առեալ զիւր որպիսութիւն առաջին պատճառէն. ապա այս հիմնական օրինաց հակառակ լինէր դնել թէ նիւթն է ինքնաբուխ կամ բուն պատճառ։ Նիւթն, իբրեւ լոկ երկրորդ պատճառ կամ արդիւնք, չկարէ ունել գործ կամաւոր. մտաց միայն յատուկ է այս, գործել կամաւ։ Էական խտիր ի մէջ մտաց եւ նիւթոյ է զի մին է ինքնին գործող, եւ միւսն՝ ոչ։ Միտքը կը գործէ ի ներքուստ իւր ուրոյն զօրութեամբ, ոչ թէ կը գործէ լոկ արտաքուստ տրուած ազդեցութեամբ։ Դարձեալ՝ նիւթն պարտի գործել միեւնոյն աստիճանաւ զօրութեան, ցորչափ պարագայք են նոյն։ Այլ զմտաց գիտեմք թէ չէ այսպէս. կարեմ վարել գաւազանս այս ինչ կամ այն ինչ աստիճանաւ զօրութեան առանց լինելոյ կախեալ յայս ինչ կամ յայն ինչ օրինաց կամ արտաքին ինչ զօրութենէ։ Մտաց այս կարողութեան ազդաւ, այսինքն՝ շարժում ծընուցանելու, եւ զօրութիւնը ոչ միայն ուղղելու, այլ եւ նորա չափն աճեցունելու կամ նուազեցունելու ազդաւ է որ կը գտնեմք բաւական պատճառ դնելու միտքն յայլ իմն կարգի, տարբեր ի նիւթոյ։ Կոչէ նիւթը զօրութիւն՝ եթէ կամիս, թէպէտեւ, թէ է՞ մարթ զօրութեան լինել առանց իրիք որոյ է զօրութիւն՝ չեմ հասկնար. բայց կոչէ զու այնպէս, եւ այն ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ զօրութիւն որ կարէ ծնուցանել ոչինչ, կարէ ուղղել ոչինչ, կարէ ամոքել ոչինչ, բայց միայն երբ ինքն

եւս է ամոքեալ. որ չունի ոչ իւրովի եւ ոչ կամաւ գործել, եւ չկարէ լինել եւ ո՛չ մի ինչ մօք բուն պատճառ։ Տալ սկիզբն, լինել պատճառ, ամոքել եւ լինել ուղղիչ՝ անկ են մտաց։ Միտքն, համառօտիւ, է պատճառ բուն իսկ իւր գործերուն, եւ կը գործէ բանիւ։ Նիւթն չէ պատճառ իւր գործերուն, կամ մանաւանդ շարժումներուն, եւ կը գործէ ի պատճառաց որ չեն բան։ Գիտութիւնն իսկ կը վկայէ այսմ։ Որ եւ իցէ նիւթ, ըստ գիտութեան, է ի բնէ առանց արդեան, եւ կը մնայ այնպիսի յաւիտեան, եթէ չդրուի ի հաղորդութեան ընդ այլս միջոցաւ, ձեւով, քիմիական խնամութեամբ, զանգուածոյ համեմատութեամբ, իբրեւ մասն այլոյ մասին, իբրեւ մասն առ ամբողջ եւ իբրեւ ամբողջ առ մասն. այսպէս միայն հնար է նիւթոյ գալ ի գործել, եւ ածել ինչ յարդիւնս։ Արդ՝ դրուիլն նիւթոյ ի հաղորդութեան ընդ այլս առ ի լինել արդիւնաբեր, է գործ մտաց։ Չէ մարթ ուրեմն համարել թէ նիւթն է ինքնօրէն վարիչ ուր դոյ յօրինուած, որպիսի է տիեզերք, այլ թէ է վարեալ։

Ֆլինթ կըսէ, «Տիեզերք է դրութիւն իմն որ կը բովանդակէ ընդ իւրեւ ուրիշ դրութիւններ որ յօդեալ են ի բազում մասանց եւ կը կազմեն ամբողջութիւններ որոց իւրաքանչիւրն ունի զիւր առանձին կէտ նպատակի, եւ են կարգեալ ի ծառայել ընդարձակագոյն նպատակի։ Այս ամենայն դրութիւնք կ՚ընծայեն սակայն յօրինեալ իրիք կերպարան։ Ցամենայնի կը տեսնուի սահմանաւորութիւն իմն, վարումն օրինօք, եւ արդարեւ մեքենական օրինօք։ Իւրաքանչիւր դրութիւն կախեալ է զայլոց, ինչպէս

մի մասն միոյ մեքենայի կախեալ է զայլոց մասանց: Ցորչափ տիեզերք է ընդ մեքենական օրինօք, է մեքենայ միայն, զօրութիւն մեքենական. ոչ է բացարձակ եւ ոչ ստեղծիչ, այլ զօրութիւն ստեղծեալ եւ վարեալ: Ամբաւ են թուով եւ ազգաւ իրք եւ գործք նոցա ի բնութեան, եւ սակայն ամենեքին յօդեալք ի միմեանց, պատշաճեալք առ միմեանս, կախեալք զիրերաց: Ամենայն ինչ ունի ի կշիռ զայլ ինչ, կ'երթայ նմա ընդ առաջ, եւ կ'օգնէ նմա: Չիք ինչ որ կը շարժի իւրով արձակ զօրութեամբ, յանձնէ եւ վասն իւր: Չիք ինչ որ կ'ապրի եւ կը մեռնի վասն իւր: Ամենայն ինչ որ կայ՝ կը ցուցանէ թէ ունի կախումն բանաւոր իմն կարգչէ եւ վարչէ որոյ մասն ծնունդ է, որ գոյր մինչ ինքն չէր ի միջի, եւ որ է ուրոյն եւ որիշ ի նմանէ եւ յամենայնէ, եւ ամբաւ առաւելութեամբ գեր ի վերոյ քան զամենայն:»

Եթէ այսպէս ամենայն իրք ի բնութեան են պատշաճեալք առ իրեարս եւ մի առ միով կարգեալք, ապա են բղխեալք եւ երկրորդականք, եւ իբրեւ այսպիսի՝ են ընդ վարչութեամբ բուն պատճառի: Բուն պատճառ այն է որ է ինքնօրէն, միահեծան, որ կը բովանդակէ յինքեան զլրումն ամենայնի որ կայ ի տիեզերս, եւ տիեզերք համօրէն պարտի լինել յայտարար նորա, իբրեւ արարչագործ բանի որ յղացաւ եւ գծեց տիեզերաց ծրագիրը, ած զնա յարդիւնս, եւ կը վարէ եւ կը պահէ անվթար:

Երրորդ, գիտունք կ'ըսեն թէ գոյութիւնն յարմար կազմեալ եւ յօրինեալ է տիեզերք՝ է յօդեալ յետին եւ յանհունս նուրբ անբաժանելի մասանց

նիւթոյ: Կ'ըսեն նաեւ թէ այն ժամանակէն հետէ յորմէ սկսաւ բնութիւնը, բնական օրէնք կամ բնական ընթացք չածին ի յայտ եւ ոչ փոքր ինչ այլայլութիւն կամ պէսպիսութիւն ի յատկութեան անհատից եւ անբաժնից: Ուստի եւ չեմք կարող, ինչպէս զնոյնութիւն յատկութեանց, նոյնպէս զգոյութիւն մասնկանց նիւթոյ, ընծայել ազդեցութեան որ եւ իցէ բնական պատճառի: Հերշէլ կ'ըսէ, Որպիսութեան կատարեալ նոյնութիւնը զոր իւր տեսակին մէջ ունի իւրաքանչիւր մասնիկ՝ կու տայ նմա էական բնութիւն ձեռակերտեալ իրի, եւ կը ցուցանէ թէ չէ նա յաւիտենական եւ ինքնագոյ: Եւ ահա սոսկ գիտնական ճանապարհաւ կու գամք մօտ յայն կէտ ուր գիտութիւնը կ'առնու զկայ: Մասնկունք են վերջապէս վասն մեր գոց տուփեր:

Քլարք Մաքսուէլ կ'ըսէ, «Երկու ինչ կայ զոր գիտութիւնը կը նպաստէ մեզ նշմարել, մին թէ մասնկունք են չինուածք, եւ, երկրորդ, թէ չեն չինուած որ եւ իցէ ընթացիւք զոր բնական օրէնք կոչել սովոր եմք»: Նիւթոյ վերջին կազմութեան վերայ գիտնոց մեծագոյն մասին համամիտ ոք չունի Մաքսուէլլի այս խօսքին հակառակ տալու պատասխան: Անհատք եւ անբաժինք եւ մասնկունք նիւթոյ են այնպիսի բնութեան տէր, այնպէս պատշաճեալ միմեանց եւ տիեզերաց համօրէն, ինչպէս պարտէին լինել, որպէս զի գար տիեզերք ի գոյ: Բայց այս պատշաճութիւն նոցա ի կազմել զչինուած տիեզերաց է ապացոյց թէ նոքա բերուած են ի պատշաճութիւն. եւ որովհետեւ չէր հնար թէ բնական զօրութիւնք գործէին անոնց վերայ մինչ չէին նոքա ի գոյութեան, հարկ է լինել

նոցա ստեղծեալ գերբնական զօրութենէ որ ունեցաւ ի տեսութեան խորում այն բազմապիսի պիտանութիւններն որոց պիտի ծառայէին նոքա։ Ամէն անհատ եւ անբաժին նիւթոյ, ամէն մասնիկ, մինչեւ ի յետին իսկ որպիսութեան խորում, կը կրէ դրոշմ գերբնական զօրութեան եւ իմաստութեան։

Հուսկ վերջին դրութիւն զէութենէ նիւթոյ է դրութիւն Սըր Ուիլեէմ Թոմսընի, այն է դրութիւնը որ կը կոչուի «պտոյտ անհատից եւ անբաժնից։» Այս դրութիւնը չգար ամենեւին հակառակ գաղափարին ստեղծագործութեան, նա կը բովանդակէ իսկ զայն յինքեան։ Թոմսընի կարծիքն է թէ անհատք եւ անբաժինք նիւթոյ են օղակք պտուտեալք յեթեր, թաւալող մասն կատարեալ ինչ հեղանիւթոյ որ կը լնու բովանդակ միջոցը։ Բայց կատարեալ հեղանիւթ չտար ինքնին գաղափար ինքնակացութեան, եւ ոչ իսկ խռովլի թաւալման իւր որեւիցէ մասին մէջ։ Թաւալումն պարտի առնուլ սկիզբն, եւ դամ մի առեալ սկիզբն յայնմ որ է հեղուկ կատարեալ, կամ հեղուկ որ չէ նշաւակ ոչ շփման եւ ոչ ճնշման, կը խաղայ յառաջ յաւիտեան։ Բայց չկարէ առնուլ սկիզբն ինքնին ի բնէ։ Յայսպիսի հեղուկ չիք ինչ որում հնար է ընծայել ծագումն եւ դադարումն թաւալման. ուստի եւ ի դրութեան որ կը դնէ անհատից եւ անբաժնից պտոյտ՝ չէ հնար գտնել ինչ որում ընծայուի ծնունդ կամ եղծումն անհատի եւ անբաժնի նիւթոյ։ Ծագումն եւ դադարումն թաւալման ի հեղուկս ընծայելի է նոցա անկատարութեան, ներքին շփման, մածականութեան։ Ծագումն կամ դադարումն թաւալման ի կատարեալ հեղուկ պարտի լինել արդիւնք ազդեցու-

թեան իրիք ի վեր քան զբնութիւն. այլով բանիւ, իւրաքանչիւր անհատ եւ անբաժին որ ի պտուտել է՝ կը պարտի իւր թաւալումը որով լինի ուրոյն անհատ՝ գերբնական իմն մղման։

Արդարեւ շատ քիչ բան գիտեմք զհուսկ վերջին բնութենէ նիւթոյ, եւ ինչ որ գիտեմք՝ անկատար է յոյժ։ Բայց ինչ որ բանաւորապէս կարեմք ըմբռնել զնմանէ՝ կու տայ մեզ հետեւցունել թէ նիւթն չէ ինքնակաց, այլ է արարած։ Որչափ յառաջ կը մղուին հետազօտութիւնք, այնչափ առաւել կը տեսնուի այս, քանզի նիւթոյ հուսկ վերջին յօդիչք կը գտնուին սքանչելապէս յարմարեալք յառնուլ անթիւ անհամար ձեւեր, եւ ի յօդել անհամար իրեր, ինչպէս՝ զօդ, զցամաք, զծով, զաստեղալից երկինս, ամենայնիւ որ է ի նոսա եւ առ նոսա։

Արդ՝ հետազօտութիւնք արդէն ցուցած են մեզ բաւական պատճառ հաւատալոյ թէ քիմիական անհատք եւ անբաժինք անդամ են բազմամասն կազմութիւնք։ Անհատն եւ անբաժին զուտ երկաթոյ հաւանականապէս է աւելի բազմամասն դրութիւն քան զդրութիւն մոլորակաց իւրեանց արբանեկօք։ Իւրաքանչիւր յօդիչ քիմիական անհատի եւ անբաժնի կուգայ հիւ ի միլիոներորդ մասին քթթելոյ ական, յորում հետզհետէ եւ միանգամայն է ընդ ազդեցութեամբ այլ բազում յօդչաց, կամ թերեւս կը բաղխի իսկ նոցա։ Այս մասանց իւրաքանչիւրն, ինչպէս գեղեցիկ կ՚ըսէ Հերշէլ, միշտ ի լուծել է տարրերական հաւասարութիւններ, որ եթէ զըրուէին կարգաւ, գրուածը կը պատէր թերեւս զերկիրս իբրեւ գօտի։ Արդ այս ամենայն ի՞նչ կը նշանակէ, եթէ ոչ սա թէ, ամէն հուսկ վերջին

անհատ եւ անբաժին նիւթոյ լի է մինչեւ ի խոր անդր իւր հանդիսիւք իմաստութեան եւ զօրութեան Աստուծոյ, եւ թէ իւրաքանչիւր մասնիկ փոշւոյ կամ կաթիլ ջրոյ խճողեալ է աստուածային բանին ազդեցութեան հետովք, որ թերեւս ոչ ինչ ընդհատ սքանչելի են քան զորս աստեղագիտութիւնն կ'ընծայեցուցանէ ի կազմութեան երկնից եւ ի շարժման երկնային մարմնոց։ Այսպէս ուրեմն իւրաքանչիւր անհատ եւ անբաժին նիւթոյ իբր մատամբ կու տայ նայել յետս կոյս անդր քան զինքն յամենածնոյց կամսն Աստուծոյ, եւ կը մերժէ զպատիւ երկրպագութեան նոցա որ կամին իմն դնել զնա ի տեղի Աստուծոյ։

Զորրորդ, կարգ, դրութիւն, իրաց առ միմեանս մեքենական պատշաճութիւն, կը ցուցանեն սկիզբն առնուլ ի պատճառէ։ Ժամանակիս բնագիտաց հմտագոյնք եւս կը հաստատեն ի ձեռն գիտութեան թէ տիեզերք ունեցաւ սկիզբն ի ժամանակի։ Սըր Թոմըսն բռնելով հիմն Ֆուրիէրի դրութիւնն զջերմութենէ, «Կարեմք, կըսէ, երթալ զհետ սպառման ջերմութեան որ լինի հաղորդմամբ եւ ճառագայթմամբ՝ յանհունս հեռաւոր (*) ժամանակ յորում ա-

(*) Երբ այսինչ Թուով որոշ պատճառք կան ի գործել, եւ նոցա գործելոյն օրէնք են ծանօթ, հնար է հաշուել թէ ինչ պիտի լինի արդիւնք նոցա միացեալ գործոյն այս ինչ կամ այն ինչ ժամանակ յապագային։ Եւ ոչ միայն այս, այլ և երթալով յետ կոյս, հնար է ստուգել թէ ինչ էր նոցա գործոյն վիճակը այս կամ այն ժամանակ յանցելումն ։ Օրինակք ստացելոցս կը տեսնուին ի հաշուի շարժման երկնային մարմնոց։ Այսպէս գտնուեցաւ մոլորակն Նեպտոն։ Այսպէս նաև մարդկային ազգին երկրի վերայ տակաւ բազմանալէն կարէ ապացուցուիլ թէ կար ժամանակ յորում մի զոյգ միայն էր մարդկան։

մենայն ինչ լիցի միօրինակ ցուրտ․ բայց չեմք կարող նոյն սկզբամբ երթալ զհետ ջերմութեան տիեզերաց յանհուն հեռաւորութեան յանցելումն։ Ժխտական արժողութիւն ժամանակի թուաբանական ձեւով կու տայ արժէք անհնարին․ եւ այս կը ցուցանէ թէ եղաւ սկզբնական բաշխումն ջերմութեան, որ չէր կրնար անկիլ յարդիւնս, ըստ ծանօթ օրինաց բնութեան, որեւիցէ կանխագոյն բաշխմանէ։ Կան ուրիշ օրինակներ յորս զօրութեան ցրուման դիտողութիւնը կը ցուցանէ մեզ թէ իրաց այժմու կարգին հնութիւնն ունի սահման։ Եթէ ինչ որ ըսուեցաւ ուղիղ է, բնական գիտութիւնն կ'ուսուցանէ ուրեմն թէ եղած է ստեղծումն, եւ թէ բնութեան այժմու դրութեան եւ օրինաց սկզբան կրնայ ընծայուիլ փոքր ի շատէ հաւանական ժամանակ յանցելումն։ Բնագիտաց մէջ հռչակաւորագոյնք կը պաշտպանեն այս տեսութիւնը, ոչ ոք ջրած է զայն իբրեւ սխալ։ Զարգացումն յոր հասած է նիւթական աշխարհս՝ չցուցաներ յաւիտենական ժամանակ իւր պատմութեան մէջ։

Արժան է աստ խօսել համառօտիւ թէ ինչ է հուսկ վերջին էութիւն նիւթոյ։ Գիտունք կ'ըսեն․ Գիտեմք նիւթոյ յատկութիւններն այնպէս որոշ մին-

Սոյն օրինակ կրնայ ճշդագոյն ալճէպրայական հաշուով ցուցուիլ թէ պատճառք որ այժմ ի գործել են՝ պիտի սպառին հեռաւոր ապագայի մէջ․ բոլոր ջերմութիւնը որ կայ արեգակնային դրութեան մէջ՝ պիտի սպառի նոյնպէս հաղորդմամբ եւ ճառագայթմամբ, եւ պիտի տիրէ ընդհանուր անհնարին ցուրտ, մահաբեր կենաց ։ Բայց այս տակաւ սպառման ընթացքը յետս յետս դարձունելով չես կրնար տանել յառաջ յաւիտեան, այլ պարտիս զտեղի առնուլ ուրեք, կամ որ նոյն է, դնել սկիզբն ։

չեւ կարող լինել արկանել զնոսա ընդ հաշուով համարողութեան եւ ստանալ ստոյգ արդիւնք։ Բայց անդէտ եմք նիւթոյ էութեան, այսինքն թէ ինչ է նիւթն ինքնին իւրովի։ Ով որ հետազօտած չէ զայս՝ կը կարծէ թէ նիւթոյ էութիւնը ճանչնալ եւ մեկնել շատ դիւրին է. չէ սակայն այնպէս. գաղտնեաց գաղտնիք է նիւթոյ բուն որպիսութեան խնդիրը։ Ուստի ընծայելով նիւթոյ արարչագործ զօրութիւն, չեմք գար աւելի մօտ ի խելամտել արարչութեան գաղտնեաց։ Ոմանք ի փիլիսոփայից որ մտած են բնական գիտութեան խորը՝ կ'ըսեն թէ, նիւթն ինքնին ըստ էութեան է զօրութիւն, եւ այնպիսի զօրութիւն որ է կամք։ Այսպէս բովանդակ նիւթեղէն աշխարհ ոչ միայն կախեալ է այն զօրութենէն, այլ եւ չիք եւ չկարէ լինել ինչ արտաքոյ Նորա։ Բնագէտք, ինչպէս Պոսքովիչ եւ Ֆարատէյ եկած են հուսկ ուրեմն սա հետեւութեան, թէ յոդինչք նիւթոյ չեն անհատ անբաժին մասունք, թէեւ յանհունս մանր, այլ լոկ կեդրոն զօրութեան, եւ որովհետեւ զօրութեամբ կ'իմացուի գոյացութիւն ինչ, ապա ոգի է ուր չկայ նիւթ։ Ահա փիլիսոփայք, եւ աւելի մանրաքնինք եւ մանրախոյզք, չկրնալով թափանցել նիւթոյ հուսկ վերջին բնութեան, կ'անուանեն զնա կեդրոն զօրութեան։ Այլք եւս աւելի յառաջ երթալով կ'անուանեն զայն «կամք զօրութիւն,» եւ որոյ փորձը, կ'ըսեն, թէպէտ անհամեմատ փոքր, ունիմք յանձինս։ Քանզի ի՞նչ է, կ'ըսեն, զօրութիւն եթէ ոչ ճնշումն եւ ընդդիմութիւն, եւ սոքա կու տան մեզ գաղափար անձնաւորութեան, զի զօրութիւն այս առմամբ է գործ կամաց։ Եւ

արդ գիտութիւնն որ ըստ օրէ կը մօտենայ, իբրեւ աղբեր զօրութեան, այն հին աւուրց հաւատոյ. «Ասաց եւ եղեւ, հրամայեաց եւ հաստատեցան։»

Պարտ է խոստովանել սակայն թէ չէ հնար մեզ գալ յայնպիսի հաւատս որ տայ մեզ ճանչել զաղերս մեր ընդ Արարչին՝ հիմնելով մեր փաստերն ի վերայ արդեանց գիտութեան եւ ոչ իսկ վկայութեան Նորա։ Այնպիսի հաւատք կը ծնանի ի մեզ, վասն զի ունիմք ի ներքս մեր խիղճ որ է մեր բարոյական բնութեան ձայնը, եւ որ է մեծագոյն վկայն էութեան եւ բարոյական հանգամանաց Արարչին, որ պիտի կոչէ զմեզ տալ համար։ Խիղճն կը կանգնի ի մեզ ոչ միայն իբրեւ վկայ, այլ եւ իբրեւ յաստուածուստ կարգեալ դատաւոր զոր կզգամք մեզ մօտ՝ ամէն բարոյական գործոյ, կամեցողութեան եւ խորհրդոյ առթիւ։ Արդարեւ տիեզերաց մէջ յայտ յանդիման կը տեսնուի ամէնարուեստ յօրինչի հետք, եւ մեր բարոյական բնութիւնն իսկ կու տայ մեզ նշմարել կարգ բարոյական, օրէնք եւ գործ բարոյական, զգացումն բարոյական. խղճիւ է սակայն որ կարող եմք այն յօրինչին արդարութեան եւ բարութեան վերայ կազմել ճիշդ եւ որոշ գաղափար։ Թէ գոյ Աստուած եւ թէ հոգի մարդոյ է անմահ, այս, «Կ'ըսէ Սըր Ուիլեէմ Համիլթըն,» կը ցուցուի ոչ այլ ուստեք այնպէս հաւաստեաւ, որպէս ի բարոյական բնութենէ մարդոյ։ «Խիղճն է,» ասէ Նեւմըն, «սկիզբն որմէ կը ծնանի կրօնք։» Խիղճն է եւ ոչ մեծասքանչ տեսիլ բնութեան որ կը մուծանէ եւ կը բնակեցուցանէ ի միտս եւ ի սիրտ մարդոյ զԱստուած։ Չիք կենդանի եւ գործունեայ հաւատք յԱստուած՝ որ չէ սկիզբն առեալ ի խղճէ։ Ոչ եթէ խորհելով կամ փաստաբանելով

զառաջին պատճառէ, կամ հիանալով ընդ իմաստութիւնն որ կը տեսնուի ի տիեզերս, լինի միայն եւ ազդեցիկ ի մեզ խոկումն զԱստուծոյ, ոչ եթէ խորհուրդ կամ զգացումն թելադրեալ ի բնական ինչ կամ ընկերական կամ ի բարոյական կարգէ կու տայ մեզ զգալ հաւաստեաւ թէ մօտ է մեզ Աստուած, զայս ինչ կամ զայն ինչ կամի զմէնջ, եւ մեք ունիմք բազմապատիկ պարտս առ նա, այլ առողջ եւ լուրջ խիղճ մտաց է որ առնէ զայս ամենայն։ Չասեմք թէ արտաքին բնական իրաց թելադրութիւնք անօգուտ են եւ չտանին զմեզ առ Աստուած, զի եթէ կարգն որ կ'երեւի ի բնութեան չէ բաւական ի ցուցանել խորհուրդ եւ նպատակ, ուստի եւ տէր խորհրդոյ եւ նպատակի, ապա եւ ոչ բարոյականն է բաւական։ Բոլոր կարողութիւնք մարդոյ, եւ նորա բնութեան իւրաքանչիւր օրէնք են վկայ զԱրարչէն, եւ պարտիմք խելամուտ լինել ամենայնի զոր կ'ուսուցանեն մեզ։ Բայց հոս մեր դիտաւորութիւնն է խօսել առանձինն զվկայութենէ խղճին կամ մեր ներքին զգացմանց զԱրարչէն։ Ինչ մեկնութիւն ալ տայ հոգեբանութիւնն մեր կարողութեանց ծագման վերայ, սա ստոյգ է թէ ունիմք բարոյական բնութիւն, եւ այս թող ունենայ ստացեալ իւր կարողութիւններն այս ինչ կամ այն ինչ օրինակաւ կամ պայմանաւ, պարտիմք ընդունել թէ այն կարողութիւնք են միշտ արդիւնք բնութենակից մեր բարոյական բնութեան։ Արդարեւ հնար է կարողութիւնները որ կը տեսնուին ի մեզ՝ մշակել կամ թողուլ անպտուղ, չէ հնար սակայն նորեր ստեղծել կամ հիները ջնջել · հնար է արկանել զնոսա ի կիր բարւոք կամ չարա-

չար, բայց ոչ տալ միում ի նոցանէ պաշտօն կամ փոխել զայն։

Արդ, ասէ Ֆլինթ, «Գոյ ի ներքս ի մեզ խիղճ, իբրեւ դատումն եւ զգացումն բարոյական, եւ զայս գիտէ եւ կը զգայ ամենայն ոք։ Է իբրեւ իրագէտ գիտութիւն բարոյական օրինաց, իբրեւ յայտարար կանոնաց պարտուց, եւ իբրեւ զգացումն համարատուութեան։ Երբ կու տայ վճիռ թէ այս ինչ գործ արդար է, կու տայ՝ յեցեալ յօրէնս ինչ զոր կ'ընդունի իբրեւ վերին իշխանութիւն։ Երբ, ընդ հակառակն, կը վճռէ թէ այն ինչ գործ անիրաւ է, կը վճռէ այնպէս, վասն զի կը գտնէ զայն այս ինչ ընկալեալ օրինաց հակառակ, կամ ոչ ըստ ամենայնի համաձայն այնմ։ Կը կանգնի դատաւոր իրաւարար մեր գործերուն, եւ իբրեւ այնպիսի կ'արդարացունէ կամ կը դատապարտէ զնոսա, կը հաստատէ կամ կը մերժէ, կը պատժէ կամ կը վարձատրէ։ Կը խօսի միշտ իշխանական ձայնիւ զոր կարեմք անտես առնել փոքր ի շատէ, որոյ օրինաւորութիւնը չեմք կարող սակայն սպառսպուռ ժխտել։ Կ'ելնէ վարել իշխանութիւն մեր մարմնոյն եւ հոգւոյն, մեր մտաց եւ սրտին, մեր բովանդակ կարողութեանց, զգացմանց եւ ախորժակաց վերայ, եւ նորա ճոխութիւնը կ'ընդունուի գէթ լռելեայն ի նոցունց իսկ որոց շահը կը պահանջէր մերժել զայն։ Ոչ իբրեւ միահեծան տէր, իբրեւ բացարձակ օրէնսդիր կ'իշխէ մեր վերայ, այլ իշխանութիւնը զոր կը վարէ ի մեզ՝ է ի ձեռն օրինաց որոյ ճոխութիւնը ճանչուած է մենէ։ Միով բանիւ խղճին գործն է մեկնել եւ մերձեցունել օրէնքը որ արդէն կայ, ոչ թէ ստեղծել յինքենէ

նոր օրէնք․ չխօսիր յուրմէ, այլ կը խօսի իբրեւ կարգեալ յայլմէ, իբրեւ պատգամաւոր։ Կան որ կ'ըսեն թէ մարդն է որ կը դնէ խղճին օրէնքը կամ թէ կամքն իսկ է այն օրէնքը։ Գիտել պարտ է սակայն թէ կամք անջատ ի բանէ եւ ի խղճէ է լոկ զօրութիւն, ոչ բուն կամք։ Կամքն ունի բանական օրէնք կից ընդ բանին, եւ բարոյական օրէնք՝ կից ընդ խղճին։ Խիղճն կը պահանջէ վարել կամքս զօրութեամբ օրինաց իրիք որ չէ յայտնութիւն իմ կամացս, եւ չկարէ լինել այլ ինչ եթէ ոչ յայտնութիւն այլոյ ուրուք կամաց, որ յաճախ կուգայ հակառակ իմ կամացս, բայց կ'երեւի իբրեւ յայտնութիւն կամաց որ է լաւագոյն քան զիմն, եւ կը պահանջէ ինէ անվրէպ եւ կատարեալ հնազանդութիւն։ Կուգայ առ իս եւ կը խօսի ինձ առ ոչ ինչ գրելով իմ կամքս․ երբ իմ կամքս կ'ըմբոստանայ եւ կը ջանայ հեղձուցանել նորա ձայնը։ Նա կը զգուշացունէ, կ'սպառնայ, կը դատապարտէ, եւ կը պատժէ զիս հակառակ իմ կամացս, եւ կը պաշարէ զիս ամէն կողմանէ իշխանութեամբ իմն, իբրեւ փոխանորդ կատարեալ, բարի եւ սուրբ կամաց որ ունի բացարձակ իրաւունս իշխելոյ յիմ վերայ, սանձելոյ իմ կարողութիւններս եւ տիրելոյ նոցա եւ որ կը քննէ զիս եւ գիտէ զիս։ Արդ ո՞րն է այս կատարեալ իշխանական, գերագոյն կամքը զորոյ զփորձ ունի ամէն խիղճ, յետին սխալականն անգամ։ Որո՞, եթէ ոչ Աստուծոյ։ Տուր խղճին զինչ անուն եւ կամիս, օրէնք կամ այլ որեւիցէ յորջորջումն, հոգին ինքնին իրագէտ է թէ ունի բարոյական կախումն, զոր որ եւ իցէ բարոյական արարած չկարէ թօթափել յանձնէ, եւ զոր խիղճը կու տայ մեզ զգալ ամէն անգամ

որ կը վարի ի գործ, եւ կը յայտնէ զինքն ազգի ազգի օրինակաւ մարդուս սրտին եւ վարուց մէջ։ Յայսմ ամենայնէ կը հետեւցունեմք թէ կայ ոք յորմէ կախեալ եմք ի բարոյականս, թէ ունիմք սուրբ Արարիչ եւ Դատաւոր որոյ հետ ունիմք գործ եւ յարաբերութիւն։ Մարդկային բանն չլինիր գոհ լոկ անուամբ․ մարդ գիտէ արդեամբ թէ է ընդ օրինօք ինչ պարտականութեան, է գիտակ իւրոյ պատասխանատուութեան, ունի խիղճ որ ոչ թէ կու տայ խրատ, այլ հրաման ընել զայն ինչ որ է ըստ իրաւանց, եւ խորշել յայնմանէ որ է անիրաւ։ Մարդկային բանն նկատելով զայս ամենայն՝ կը գտնէ այս ամենայն անմեկնելի, այս իրագէտ գիտութիւնը՝ պատիր եւ ցնորք, այս խիղճը՝ սուտ վկայ, եթէ չիք սուրբ Աստուած, բարոյական Վարիչ։

Բայց խիղճն յայտարար է ոչ միայն օրինաց, այլ եւ նպատակի։ Գոյութիւն խղճին ինքնին է ապացոյց նպատակի։ Չէ աւելի ստոյգ թէ աչքը տրուած է ի տեսանել, քան որչափ ստոյգ է թէ խիղճը դրուած է որպէս զի գործածեմք մեր կարողութիւնները բարւոք եւ օգտիւ։ Միթէ հնա՞ր է խորհել թէ այլ ոք բաց յարդար Աստուծոյ կարէր տալ մեզ պարգեւ այսպիսի կարողութիւն։ Միթէ իմաստուն այլ անարդար Աստուած կ'ընէ՞ր զմեզ արհամարհող ամենայնի որ համաձայն է հանգամանաց իւրոյ բնութեան։ Միթէ քան զինքն լա՞ւ կը ստեղծէր զմեզ։ Ստուգիւ նպատակը զոր խիղճը կը յայտնէ՝ չէ մեր, ինչպէս օրէնքը զոր կը ցուցանէ՝ չէ օրէնք մեր կամաց։ Նպատակը որ կը յայտնուի մեզ խղճիւ եւ բուն մեր նպատակը

են, ինչպէս գիտեմք սաէպ փորձիւ, դէմ ընդդէմ հակառակ միմեանց։ Մեր հոգին կը տառապի սոցա ընդ միմեանս մաքառելէն։ Բայց այս մաքառման ամէն ձեւոյն մէջ կ'զգամք թէ նպատակը զոր հարկ է թողուլ՝ է մերը, եւ նպատակը որում չեմք հաճ եւ հաւան՝ է ընդունելին եւ արժանին հնազանդութեան։ Այսու եւս խիղճը կը խօսի մեզ զարդարէն Աստուծոյ, քանզի կը խօսի մեզ յանուն Նորա։ Եթէ հետեւութիւն յարդեանց ի պատճառն, կամ, եթէ ի նպատակէ յիմացական պատճառ կը զօրէ, կը զօրէ յայամ եւս, եւ յիրաւի է մեզ հաւատալ թէ առաջին պատճառ խղճի մտաց, է արդար իմն էութիւն։

Դարձեալ՝ ամէն զգացումն իրաւանց եւ անիրաւութեան, որ կ'ընթանայ զոյգ ընդ զգացման պարտուց ինչպէս նաեւ ճանաչել զարժանիս եւ զանարժանութիւն, խայթ խղճի եւ հաճութիւն ներքին, յոյս բարոյական եւ երկիւղ, ամէնքը կը միաբանին ցուցանել մեզ զմի միայն Սուրբ Աստուած։ Յայամ ամենայնէ կը հետեւի ինքնին թէ մարդ է անձն, որ ունի աղերս ոչ միայն ընդ իրաց եւ օրինաց, այլ եւ ընդ Անձի որ է օրինաւոր եւ արդար դատաւոր նորա։ Անաստուածն իսկ, երբ կը տառապի ծածուկ մեղաց համար անգամ, կամ, երբ կր վայելէ ներքին խաղաղութիւնը որում սիրտ նորա միայն է գիտակ, կը տխրի կամ ուրախ է իբրեւ առաջի բարձրագոյն ուրումն, որ է Աստուածն զոր կ'ուրանայ։ Ոչ տրամութիւն եւ ոչ հաճութիւն նորա ունին նշակութիւն, եթէ հոգի նորա ունի առաջի իւր լոկ օրէնք կամ վերացեալ ինչ բնութիւն առանց անձ-

նաւորութեան։ Երկոքին եւս կը ցուցանեն թէ գիտակ է նա, թէ ունի ճանաչումն անձնաւորութեան իրիք որ է բարոյական հանդամանաց տէր։ Եթէ մարդիկ չզգային թէ են պատասխանատու իրենց չար խորհրդոց, բանից եւ գործոց համար ումեմն որ է բարձր քան զինքեանս եւ քան զայլ ամենայն արարածս ստեղծականս իբրեւ զնոսա, յայտնի է թէ ճանաչումն մեղաց եւ երկիւղ պատուհասի պիտի չլինէին այնպիսի՝ որպիսի փորձը եւ պատմութիւնը կը վկայեն թէ են։ Մինթէ աղօթք, ապաշխարութիւն, զոհք կը տիրէ՞ն այնպէս ընդհանուր, եթէ մարդ զգար միայն թէ անցանելն զօրէնօք է լոկ անցանել զօրէնօք, եւ թէ չիք յետոյ կուսէ օրինաց ումն զորոյ արդարութիւնը պարտ է հաճեցուցանել, եւ որոյ բարկութեան կարեւոր հարկ է դառնալ օրինազանցէն պաղատաւոր աղերսիւք. միթէ կը տեսնուէ՞ր սրտին մէջ այնպիսի սաստիկ մարտ ոչինչ ընդհատ յայնմանէ զոր կը նկարագրեն Սոփոկլէս եւ Շէյքսփիր։ Եթէ չգոյր Աստուած, չէր զարթնուր երկիւղ նորա ոճրագործութեամբ իսկ։ Անաստուածն չէ կարող պաշտպանել մեղաց ահեղ տագնապին դէմ զոճրագործն որ կը խռովի մտօք, զոր կը զարհուրեցունեն խուճապք դատաստանի եւ արդարութեան որ ահաւորագոյն են քան զմարդկեղէնս։ Երբ մարդ հաճեալ է առ սէր հեշտութեան տանել ցաւոց զոր լոկ բնական օրինաց բեկումը կը բերէ, եւ երբ միտքը կ'ընէ զնա անկասկած յերկիւղէ օրինաց կամ հասարակաց մեղադրութեան, տակաւին կ'երկնչի, եւ կ'երկնչի մանաւանդ երբ է առանձին, եւ խիղճ նորա չէ խօթացեալ եւ գրեթէ մեռեալ։ Տօքթօր

Նիւմէն կ՚ըսէ, «Անշունչ իրք չեն կարող շարժել ի մեզ զգացումն սիրոյ, երկիւղի, պատկառանաց, ամօթոյ, այլովքն հանդերձ, որքա անձնաւորի եւ շնչաւորի հետ ունին աղերս։» Արդ, եթէ կը զգամք, եւ ստոյգ է թէ կը զգամք, ամօթ, երկիւղ, խայթ, երբ կը մեղանչեմք ընդդէմ ձայնի խղճին, այս կը ցուցանէ թէ կայ ոմն անձնաւոր եւ բանաւոր որում եմք պատասխանատու, որմէ կը պատկառիմք, որոյ պատուհասէն կ՚երկնչիմք։ Եթէ, երբ չար կը գործեմք, կը զգամք երկիւղ, տագնապ, տրտմութիւն նման այնց զորս կը զգամք երբ կը վշտացունեմք զմայր. եթէ, երբ կը գործեմք բարիս, կը վայելեմք խղճի այն խաղաղութիւնը, եւ սրտի այն մեղմ եւ հաճոյական խնդութիւնը զոր կզգամք, երբ կ՚ընդունիմք գովեստ ի հօրէ, նշան է թէ ունիմք մեր առջեւ զոք առ որ են սէր եւ յարգանք մեր, որոյ ժպիտը կ՚ընէ զմեզ գոհ, զորմէ կաթոգի եմք, առ որ կ՚ուղղուին մեր մաղթանք եւ որոյ ցասումը կը տագնապէ զմեզ եւ կ՚ընէ նկուն։ Այս զգացմունք ի մեզ գրեթէ կը բնադատեն զմեզ ճանչնալ իմացական իմն էութիւն, պատճառ կամ շարժիչ այն զգացմանց։ Չեմք զգար սէր առ քար կամ առ փայտ, եւ ոչ ամօթ՝ ձիոյ կամ շան առջեւ։ Չունիմք խայթ խղճի կամ ապաշաւ երբ կը գործեմք հակառակ օրինաց որ լոկ բնական է, կան սակայն ի մեզ նաեւ զգացմունք զորս կը յուզէ խիղճը, ինչպէս փարանումն, տագնապ, երկիւղ, անձկութիւն, դատապարտել զանձն։ Միւս կողմանէ նոյն խիղճը կ՚ազդէ մեզ խորին խաղաղութիւն, զգացումն ապահովութեան, զիջումն առաջի բարձրագոյն կամաց, յոյս որոյ

նմանը որեւիցէ զգալի կամ երկրաւոր ինչ չէ կարող երբէք ծնուցանել։ Անօրէնը կը փախչի ուստի չիք զնա հալածող։ Ընդէ՞ր, եւ ուստի՞ է նմա այս երկիւղ։ Ո՞վ է զոր կը տեսնէ յառանձնութեան, ի խաւարի, ի ծածուկս սրտին։ Եթէ այն յորոյ երեսաց կու գան առ նա այս յոյզք՝ չէ բնական եւ աշխարհային, ապա է գերբնական եւ աստուածային։ Խղճի այս ամենայն երեւոյթք իբրեւ հրամանք, կը նպաստեն ի տպաւորել ի միտս զպատկեր գերագոյն ուրումն Վարչի եւ Դատաւորի որ է սուրբ, արդար, հզօր, ամենատես, դատող եւ վարձահատոյց։

Պարզագոյն բարոյական փաստ ի հանդէս Արարչի է, հետեւցունել ի գոյութենէ բարոյական օրինաց զգոյութիւն օրէնսդրի։ Չեն ընդհատ յայսմանէ ապացուցանելու այն եղանակք որոց հիմն են շարժութիւնք կամ յոյզք որ կ՚երթան առաքինութեան եւ յանցաւորութեան հետ զոյգ եւ կից։ Այս են ուղղակի եղանակք ի հանդէս բերելու ինչ որ Ջոլմէս կը կոչէ «խղճի աստուածաբանութիւն, եւ որ ունի ոչ միայն աւելի ընդարձակ, այլ եւ աւելի գործնական ազդեցութիւն, քան աստուածաբանութիւնն իբրեւ գրութիւն ուսման։»

Րէյմօնտ կըսէ, «Մարդ է պատասխանատու. ոչ կարէ վարձատրել զանձն եւ ոչ պատժել. հարկ է ուրեմն թէ իցէ ընդ գերագոյն իմն էութեամբ որ վարձատրէ զնա եւ պատժէ. ապա թէ ոչ հարկ էր նկատել մարդկային կեանքը քաւոս իմն առանց բանաւոր նպատակի, եւս առաւել զաշխարհ համօրէն որ հպատակ է մարդոյ եւ է վասն նորա՝ նոյնպէս քաւոս առանց բանաւոր նպատակի։

Արտաքին աշխարհ սակայն կը տեսնուի թէ է բովանդակ լի կարգօք եւ միաբանութեամբք· ի՞նչպէս հնար է ուրեմն դնել թէ բարոյականն իցէ անկարգ եւ անկանոն։ Որպէս աչք են պատշաճ եւ համեմատ իրաց որ կը տեսնուին, ականջք՝ իրաց որ կը լսուին, միտք՝ իրաց որ կ'իմացուին, այսպէս հարկ է թէ եւ խիղճն իցէ պատշաճ եւ համեմատ վճռատուին որոյ է վճիռ, պատշաճ եւ համեմատ հատուցանողին որոյ է ազդարար։» «Բուն եւ գլխաւոր զգացմունք», կ'ըսէ Ապերտինի գլխաւորն Բիրի, «պարտին ունենալ իւրեանց համաձայնը, կամ այլով բանիւ, ինչ մի որ հաճեցունէ զնոսա, եւ որ գտնուի յիրաց բնութեան։ Ապա փափաք մեր եւս բարձրագոյն եւ միայուն երջանկութեան, միայուն իբր զյաւիտենականութիւն, ունի հիմն որ ոչ այլ ինչ կարէ լինել բայց Աստուած, ամենակալ, ամենագէտ, ճշմարիտ, արդար, բարերար, յաւիտենական, յորոյ վերայ կարեմք դնել մեր վստահութիւնը ողջ բովանդակ։»

Ուէյս կ'ըսէ, «Արարչի գոյութեան բարձրագոյն փաստն է նպատակի գոյութեան փաստը, այսինքն սա՝ թէ մարդկային բարոյական կարողութիւնք են դիպան եւ պատշաճ միջեանց ի բարձրացուցանել զմարդ ի ծայր բարոյական կատարելութեան։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ԹԷ ՕՐԷՆՔ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾ ԵՆ ԱՐԱՐՉԻ ԵՒ ՈՉ ԱՐԱՐԻՉ

Չիք տարակոյս թէ կայ միահեծան իմն վարչութիւն ի տիեզերս, խնդիր է սակայն թէ այս միահեծան վարչութիւնն սկիզբն կամ օրէ՞նք ինչ է, թէ վարիչ անձին ուրուք գործ։ Են որ կը պնդեն թէ է սկիզբն կամ օրէնք, քանզի բնական գործոց ընթացքն ունի կերպարան գործելոյ անբան եւ անզգայ զօրութեան քան զգայուն կամ անձնաւոր էութեան։ Այն անփոփոխ եւ անողոք միօրինակութիւնը զոր կը տեսնեմք ի բնութեան, նման է անբան զօրութեան գնացից։

Առանց մտանելոյ աստ ի քննութիւն բարոյական հանդամանաց արարչի, տեսնեմք նախ՝ թէ օրինաց գոյութիւնն իմացական արարչի գոյութեա՞ն թէ չգոյութեան է նշանակ։ Երկրորդ՝ թէ Քրիստոնէութիւնն ունի՞ ինչ ասել զայսմանէ։

Թէ անսահման իմն եւ անընդհատ օրէնք կը տիրէ ի տիեզերս, կ'ըսէ Բիպօտի, է ճշմարտութիւն որ ի հնումն ճանչցուած էր ընդ աղօտ եւ անկատար, այլ այժմ է ծանօթ սկիզբն եւ հիմն ամէն առողջ փիլիսոփայութեան թէ՛ զբնութենէ եւ թէ՛ զմտաց։ Սկեպտականք, այսինքն նոքա որ չեն ընդունիր յայտնութիւն, յեցեալ յանվրէպ իշխանութիւն օրինաց ի տիեզերս՝ պարծանօք կը դնեն չանձնաւոր օրէնքը փոխանակ Աստուծոյ իբրեւ իշխող տիեզերաց, ուստի եւ նոքա որ կ'ընդունին կրօնք՝ կը վարանին ընդունել այնպիսի տիե-

զերական օրինաց անվրէպ իշխանութիւն։ Բայց այսպիսի ընդհանուր իշխանական օրէնք ընդունելէ չհետեւիր անաստուածութիւն, այլ մանաւանդ հակառակը։ Օրէնք կը բովանդակէ իր մէջ միտք, կամք եւ գործադիր զօրութիւն, եւ այս չկարէ համարուիլ անբան նիւթոյ սեպհականութիւն։ Օրէնք իբրեւ լոկ մտումն չէ օրէնք։ Մտումը չէ կարող սանձել զինք, կրնայ սանձուիլ միայն յայլմէ մտմանէ որ է արտաքոյ նորա, եւ սանձուիլ ոչ մի կէտէ այլ ամէն կէտէ։ Արդ կը տեսնեմք ի բնութեան անթիւ անհամար մտումներ որ չեն համազգի, եւ ոչ բղխեալ մի ընդհանուր նիւթական աղբերէ. կը գործեն միմեանց վերայ մին միւսին հուպ անհամար կէտերէ, սակայն կը սանձուին ի միմեանց եւ կը դնեն ի չափու զմիմեանս կանոնաւ եւ կարգաւ. միով բանիւ, են զօրութիւնք ճշգիւ կշռեալք, ամենայնիւ կանոնաւորք ի գործել, այնպէս որ անոնց արդիւնքը չտեսնուիր ըստ էութեան փոխեալ եւ այլայլեալ պատմական ժամանակի մէջ, այլ կարեմք հաշուել ինչ որ լինելոց են նոքա ապառնի ժամանակ։ Եթէ աշխարհ էր առանց Աստուծոյ, բուսական եւ շնչաւոր զօրութիւնք լինէին ի հարկէ միմեանց ընդդէմ եւ ընդ միմեանս կռուողք։ Ուստի՞ է սակայն զի օրէնք եւ զօրութիւնք բուսոց եւ շնչաւորաց են դիպան միմեանց եւ հաւասարակշիռք, եթէ չիք այլ բանաւոր էութիւն բաց ի մարդոյ։ Միտք միայն կարէր դնել չափը եւ սահմանը զոր կը տեսնեմք ի համօրէն բնութեան։ Օրէնքն, ըստ արդի փիլիսոփայութեան, է զօրութիւն որ կը սանձէ, կ'ածէ ի միաբանութիւն հակառակ մտումները։ Ապա, եթէ չիք մի Աստուած, կան բազում աստուածք, այնչափ աստ-

ուածք՝ որչափ կան զօրութիւնք, երկնային զօրութիւնք, արեգակնային զօրութիւնք, աստղային զօրութիւնք, ուստի եւ բազմաստուածութիւնն անհամեմատ աւելի բանաւոր է քան անաստուածութիւնը։ Բազմաստուածութիւնը գէթ կը յանդի ի միութիւն ինչ, քանզի աստուածք իսկ պարտին գործել միութեամբ։ Յունական դիցաբանութիւնը խոստովանեցաւ զայս, դնելով աստուածոց ժողով յՈղիմպոս եւ Զեւս ոմն, հայր աստուածոց. վարդապետութիւն՝ գրեթէ հաւասար միաստուածութեան վարդապետութեան։

Ահա այսպէս միահեծան տէրութիւն օրինաց կը նշանակէ աստուածութիւն. աստուածութիւն՝ որ ունի միութիւն ի խորհուրդս եւ ի վարչութեան։ Նկատելով խնդիրն հակառակէն, այսինքն աստուծոյ գոյութեան գաղափարէն, կը տեսնեմք զի օրինաց միահեծան տէրութիւնն է արդիւնք սեպհականութեան անսահմանին Աստուծոյ։ Յաշխարհի որ ստեղծեալ է եւ կը վարի յԱստուծոյ՝ չկայ ըստ քմաց գործել, եւ ոչ յետոյ ուրեմն զմտաւ ածեալ խորհուրդ, վասն զի չկայ փորձիւ ուսանելոյ պէտք. չկայ հարկ միջամտելու՝ կանխաւ չտեսնուած պատահարի պատճառաւ. այս ամենայն կը ցուցանէ սահմանաւորութիւն եւ թերակատարութիւն, մինչ ամենակալն ի գործ կը դնէ հարկաւ ամենագիտութեան խորհուրդներ։ Ամենագրաւ տեսչութիւնը կը վարէ հարկաւ համօրէն տիեզերաց տնտեսութիւնը կատարեալ նախագիտութեամբ. ոչ թէ փոփոխական կամք, այլ անշարժ եւ անփոփոխ իմաստութիւն պարտի իշխել ընթացից դիպաց, մեծ եւ փոքր շարժմանց աշխարհաց, տէրութեանց բախ-

տին եւ առանձին մարդոց վիճակին, ճնճղկին անգամ թռչելուն եւ անկանելուն։ Արդ, այսոքիկ եւ ոչ աւելի բովանդակեալ կան ի վարդապետութեան օրինաց միահեծան տէրութեան։

Տարուինի դրութեան ջերմ պաշտպանք կը կարծեն թէ, գտնելով չար իմն օրինաց որոց բնութեան մէջ կայ լինել պատճառ յարդիւնս գալոյ պատճառաւորաց, կը գտնեն տիեզերաց արարիչը։ Կայ, կ'ըսեն, միտումն իմն օրինաց որովք կը կազմուի ի հարկէ մոլորակաց դրութիւնը։ Ամպակերպն որ է գոյացութիւն անձեւ եւ անկազմ, յեղման օրինօք յառաջ երթալով կ'առնու ձեւ եւ կազմութիւն մոլորակի։ Այն օրէնքը կու տայ նմա ծնուցանել ինչ որ մեր երկիրը ծնուցած է նոյն օրինաց բերմամբ։ Չէ այս սակայն ճշմարիտ, քանզի եթէ Աստուած չըսէ ամպակերպին, «Եղիցի լոյս,» ստուգիւ է յաւիտեանս խաւար։ Եթէ կարէիր եւս գտնել ամպակերպին մասերուն յատկութիւնները, եւ նոցա միմեանց բուն եւ առաջին պատճառը, եւ մեկնել թէ ինչ է ծանրութեան օրէնք, տակաւին ինչ մի կատարել տալու համար ամպակերպին, պարտէիր ընդունել թէ հարկաւոր էր կանխաւ պատրաստիչ տեսչութիւն, որ իմացականութեան միայն գործ է։ Թող ընդունիմք թէ արեգակնային դրութիւնն յառաջ եկած է ամպակերպէ, ո՞վ որոշեց իւրաքանչիւր գնդի զանգուածոյն մեծութիւնը, խտութեան եւ լուծութեան աստիճանը, հակման չափը։ Եթէ անհատք եւ անբաժինք զանգուածոյ համրուած չէին եւ իւրաքանչիւրոյ ծանրութիւնը կշռուած չէր, եթէ յօդիչ մասանց համեմատութիւնը որոշեալ չէր, ամ-

պակերպէն կարգաւորեալ ինչ չէր կրնար ծագել։

Օրինաց գոյութիւնը կը պահանջէ ինքեան պատշաճաւոր եւ համագոյ պայմաններ. ոչ մի օրէնք կը գործէ ինքնուրոյն. զորօրինակ, կայ քիմիական օրէնք, վասն զի կան տարերք որ ունին զօրութիւն ձգման, խնամութեան, այլովքն հանդերձ։ Օրինաց դիպողական ճշդութենէ յառաջ կուգան արգասիք։ Ի գործ շարժեալ իրաց բնութիւնը, թուական համեմատութիւն, ձեւոյ, դրից եւ ժամանակի պատշաճութիւն, եւ այլ բազում պարագայից ի մի վայր գալն հարկաւոր է բերելու յառաջ որեւիցէ արգասիք, թէեւ փոքրագոյն։ Եթէ յարդիւնս ածողք հակառակ կուգան միմեանց, եթէ մատակարարութիւնը չէ պատեհ, անկարգութիւն կը ծագի, նա մանաւանդ արկած, զի իրք օրինօք կը գործեն։ Զիք արկած, չիք ձախողանք, եւ ոչ մի տեսարան շփոթութեան յաշխարհի որ չիցէ արդիւնք գործօն միջնորդաց որ կը գործեն օրինաց ճիշդ համաձայնութեամբ։ Օրէնք ծանրութեան կրնար տիրել նիւթին իւրաքանչիւր մասանց, եւ սակայն բաղխումն, շփոթութիւն եւ մահ տիրէր արեգակնային դրութեան մէջ ծայրէ ի ծայր. եթէ մասնաւոր տնօրինութեամբ չապահովուէր միաբանութիւնը եւ հաւասարակշռութիւնը, կարէր նիւթն ունենալ այժմու ամէն էական օրէնք եւ յատկութիւն, եւ սակայն մնալ յաւիտեանս յաւիտենից իւր նախնի անձեւ դատարկութեան մէջ։ Ուր չկայ գաղափարող եւ տեսչութիւն կատարող իմացականութիւն, հոն դիպուածոց հաւանականութիւնն ամբաւ առաւելութեամբ խառնակութեան կողմն է եւ հակառակ աշխարհաշինութեան։ Ճէվօ կ'ըսէ, «Դիր անթիւ անհամար անհատ

եւ անբաժիններ յանսահման միջոցի, եւ թող ամօքին նոքա յանհունս, թող ունենան յաւիտենական եւ հզօր յատկութիւններ եւ սեպհական զօրութիւններ· հարկաւ եղաւ ժամանակ որ անթիւ անհամար հնարաւոր մատակարարութեանց եղանակներէն մին ընտրուեցաւ, ուստի եւ գոյացաւ այս գեղեցիկ եւ կարգաւորեալ տիեզերք։ Եւ հարկ է յիշել որ միայն ի բանաւոր ընտրութենէ հնար էր գալ յառաջ կարգաւորութեան։»

Մարթ է զմտաւ ածել բնական օրինաց մէջ բաւականութիւն որով կարգաւորեալ դրութիւնք տեւեն եւ գործունէութիւն նոցա երթայ յառաջ, բայց որպէս զի այս դրութիւնք կազմուին, կը պահանջուի միջամտութիւն արարչի։ Ընդունիմք թէ ազգ մարդկան կարէ տեւել ամբաւ դարերու մէջ անցման օրինօք· եթէ ազգ մարդկան ջնջուի միանգամ, չկայ ի համօրէն բնութեան զօրութիւն ծանօթ որով կարենայ միւսանգամ առնուլ սկիզբն։ Ինքնին յայտնի է թէ այն որ է սկիզբն եւ պատճառ գործուածոյ տիեզերաց, նա ինքն է օրէնսդիր նորա, զի օրէնք ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ այն գործուածոյն արուած ընթացք զոր կը տեսնեմք։ Նշմարելի է մանաւանդ ի կարգի ընթացից օրինաց ի վեր քան զամենայն դիտումն յօգտակար վախճան· կը տեսնուի յամենայնի կանխաւ պատրաստել խնամք ընդդէմ արկածից, մանաւանդ ի կազմածս կենսաւորաց։ Գեղեցկութիւն եւ օգտակարութիւն յառաջ բերելու բազմադիմի եւ բազմօրինակ խնամածութիւն յայտնի է ամենայն ուրեք յընթացս բնութեան, խնամածութիւն՝ զոր չէ հնար համարել ի հարկէ արդիւնք որ եւ իցէ ծանօթ օրինաց։

Հուսկ ուրեմն, չէ մեզ հնար համարել զարարչագործութիւնն իբրեւ գործ անբան զօրութեան, որ ած ի գոյ էակներ որպէսզի յետոյ ապառէ զնոսա։ Ստուգիւ այս չտար այն գաղափարին պատկերը որ մեր մտաց մէջ կը ծնանի, երբ ուշի ուշով կը դիտեմք ինչ որ մեր մտաց առջեւ կու գայ ի խորհել մեր զարարչագործութենէ աշխարհի, մանաւանդ մեր էութեան վերայ։ Անհնար է խորհել զԱրարիչն իբրեւ ոչ իրագէտ, եւ առանց զգացման սիրոյ։ Եթէ դնեմք զԱրարիչն սխալխի, կը դնեմք զնա զուրկ անձնաւորութենէ, ուստի եւ ոչ Աստուած։

Արդարեւ գործունէութեան օրինակն եւ ընթացք որ կը կոչուին բնական օրէնք՝ են ի յայտարարաց սեպհականութեանցն Աստուծոյ, եւ չեն արհամարհելի· չէ սակայն ուղիղ առնլով աստուածային սեպհականութեանց խոնարհագոյնը՝ զԱստուածութիւնը դնել յայնմ, իբր թէ անտես առնելով այն բարձրագոյն սեպհականութիւնները զորս կ'անուանեմք բանական, բարոյական եւ հոգեւոր։ Նա որ տուաւ մեզ սիրտ, իմացումն եւ կամք՝ պարտի ունենալ զնոսին ամբաւ առաւելութեամբ, եւ որ ունի զայս ամենայն՝ ունի կարողութիւն ստեղծելոյ նաեւ խոնարհագոյն գոյութիւններ։ Չարլս Քինկ կ'ըսէ, «Յետ երկար հետազօտութեան տեսած եմ թէ օրէնք ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ կամք գերբնականին։ Բնութիւն չէ այլ ինչ բայց անուն արդեան որոյ բուն պատճառն է Աստուած։»

Քրիստոնէութիւնը կը յայտնէ մեզ զամենախնամն Աստուած իբրեւ ամենակալ, ամենուրեք, անփոփոխ, ամենատես, ամենատէր, որպէս եւ ամենողորմ, ամենասուրբ եւ արդար։ Քրիստոնէական տեսութեամբ

այս են սեպհականութիւնք Հաստչին եւ Վարչին տիեզերաց։ Աստուածային անփոփոխ բնութիւնը Քրիստոնէական հանգանակին մէջ կը բռնէ զառաջին տեղին, եւ գիտութիւնը կը հաստատէ զնոյն։ Միթէ բացարձակ առաւելութեանց տէր էութեան վարչութեան մէջ կրնա՞յ պատահիլ ինչ՝ որ չէ կանխաւ տեսեալ։ կրնա՞յ տիեզերաց կարգչին միտքը ընկնել ինչ մի որ լաւագոյն է քան զայն զոր արդէն տեսած էր նա։ կրնա՞յ լինել փոփոխական կամք եւ անփոփոխ իմաստութիւն. ո՞չ ապաքէն բոլոր կայսեր եւ բոլոր ճնճղկի մի եւ նոյն են անփոփոխ իմաստութեամբ որոշեալ հաճութեան ներքեւ։ Եւ ահա օրինաց վերին իշխանութեան մաքուր գաղափարն աստ կու գայ յայտ։ Ամենիմաստ ճարտարապետին եւ օրէնսդրին նախագոյն ուրուագիծն պարտի լինել հարկաւ լաւագոյնն, որեւիցէ խոտորումն կամ փոփոխութիւն անոր՝ պարտի լինել նոյնպէս ի հարկէ յոռեգոյնն։

Բայց ինչպէս Քրիստոնէութիւնը, նոյնպէս գիտութիւնը կը յայտնէ մեզ զԱստուած տէր անփոփոխ արդարութեան եւ անհուն գթութեան, որ ղրկելով անձրեւ անխտիր ի վերայ բարւոյն եւ չարին, կը զարգացունէ զբարին՝ մինչ կը խափանէ ըզ չարն։ Քանզի դիտելի է թէ յաշխարհի աստ յամենայնի կայ յառաջացումն դէպ ի վախճան օգտակար, միտումն ի նպաստել կանգնման եւ զարգացման լաւագունին եւ խափանման վնասակարին։ Գիտութիւնը կը հաստատէ թէ ընդ անողոք միօրինակութեամբ բնական օրինաց՝ կայ գթութեան տեսչութիւն, որով, թէպէտ օրէնք ինքնին է անփոփոխ եւ անողոք, կը գործէ սակայն ի բարգաւաճանս հա-

մօրէն արարածոց։ Եւ ահա աստուածային անողոք արդարութիւնն էր որ բերաւ զԱստուածորդին յաշխարհ։ Եւ Աստուծոյ անփոփոխ սեպհականութեանց ապաւինելով՝ հաւատով կը սպասեմք գործոյն զոր պիտի կատարէ նորա անփոփոխ սէրը, եւ յայնժամ հաւատքը տեղի կու տայ տեսութեան, քանզի օրէնքը մեր դաստիարակն է եւ ոչ աւելի ինչ։

ԳԼՈՒԽ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԿԱՐԳ Ի ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՍ ԻՐԱՑ

Յորժամ մարդ կալով ի զնին տիեզերաց կը տեսնէ ամբաւութիւն իմն ի շարժման, առաջին խորհուրդը զոր կունենայ՝ այս է, թէ այս ամբաւութեան հարկ է ունենալ նպատակ ամբաւ։ Անթիւ անհամար արեգակունք իւրեանց մոլորակներով եւ մոլորակաց մոլորակներով, իբրեւ դրութիւնք յամբաւութեան դրութեանց, կը շողան յանեզր միջոցի անդ երկնից, եւ կը գործեն հիանալի փութով եւ անհամեմատ ճշդութեամբ։ Չէ անտեղի կարծել թէ այն հսկայ աշխարհները զորս կը տեսնեմք ի հաստատութեան երկնից, իբրեւ զմերն կը բովանդակեն յինքեանս մանր մանր աշխարհներ, որ թէպէտ յանհունս մանր, են սակայն այնպէս կատարեալ դրութիւններ ինչպէս մեծամեծները։ Այս ամենայն աշխարհք կամ դրութիւնք, մեծամեծք եւ փոքունք, կապեալ են միմեանց, կ՚ըսեն գիտունք, այնպէս սերտիւ, զի եթէ ի միում ի նոցանէ, եւս եւ ի փոքրագունին, պատահի փոքըր ինչ անկարգութիւն, բոլորը միանգամայն, կարի մեծամեծքն իսկ, կը կրեն հետեւութիւնը։ Այսպիսի յօրինուած կը ցուցանէ հարկաւ միութիւն նպատակի կամ ընդհանուր ուրուագծի։ Չէ ուրեմն զարմանալի այն զոր ըսինք թէ ով որ ուշի ուշով կը կենայ ի զնին տիեզերաց, չկրնար չզգալ թէ անհուն նպատակի գործ է այն՝ անսահման ուրուագծի իմիք համեմատ կազմեալ եւ յարդարեալ։ Ոչ դոյն

ապացոյց է այսմ տիեզերաց յարմարութիւնը լինելոյ ուսման նիւթ մեր մտաց։ Քննեմք զայս համառօտիւ։

Յայտնի իմն է թէ մեր միտքն ունի կարողութիւն կամ բաւականութիւն ուսումն ընելու ինքեան զբնութիւնն։ Բայց ի՞նչպէս կրնար միտքն ընել զայս, եթէ բնական աշխարհս չունենար յարմարութիւն լինելոյ նիւթ ուսման։ Արդ ունի՞ բնական աշխարհ այս յարմարութիւնը։ Այո՛, եւ այս անուրանալի է։ Բնութիւնը բացուած կը կենայ մարդուս առջեւ իբրեւ մեծ իմն մատեան ուսանելի։ Եւ այս զի՞րդ կամ ընդէ՞ր, վասն զի համօրէն տիեզերք յօրինեալ է ընդհանուր իմն եւ անվրէպ նպատակի եւ ուրուագծի համեմատ. Նորա մասերուն մէջ կան կարգ, աղերս եւ համեմատութիւն, անդադար յաջորդութիւն պատճառաց եւ արդեանց, այնպէս որ կրնամք բոլոր բնութիւնը իւր զօրութիւններով եւ երեւոյթներով բաժնել խումբերու, իբրեւ ուսման առանձին առանձին դրութիւններու, եւ այսպէս ընել զնոսա դիւրըմբռնելի մեր մտաց, առնուլ ի նոցանէ հրահանգ եւ ծառայեցունել զնոսա ի մեր պէտս։ Եւ այսպէս ըրած եմք իսկ։ Այսպէս հընարուած են այնչափ ազգի ազգի գիտութիւնք որովք կը լուսաւորուին միտք, եւ հոգին կը բարձրանայ մինչեւ յերկնաւորս։ Բնութեան յարմարութիւնն ի լինել ուսումն, եւ մեր մտաց բաւականութիւնն յուսանել զայն, սաստիկ փափաքը զոր կը գտնեմք ի մեզ խուզարկել զանծանօթն, եւ շահեկանութիւնը զոր կ՚ընդունիմք այս խուզարկութենէն, տարակոյս չեն թողուր մեզ թէ այս է մեր կոչումը, ուսանել բնութիւնը։ Եթէ իրաց բնութեան

մէջ չըլլնէր նպատակ եւ կարգ, ուստի եւ յարմարութիւն լինելոյ դրութիւն ուսանելի, մեր միտքը կ'ընկճէր ապաքէն վարանեալ արարչութեան անհուն տեսարանին առջեւ, եւ յայնժամ մարդ յիրաւի կ'ընտրէր անասնոց անբան տգիտութիւնը։ Թէ բնական իրք, ի շնորհս միօրինակութեան ուրուագծին որոյ համեմատ կազմուած են չարիւ, ձեւով, չափով եւ թուով, յարմար են ի բնէ լինել դրութիւն ուսման, ուստի եւ ըմբռնելի մեր մտաց, առ այս բերեմք համառօտիւ օրինակ գիտութեանց ծանօթագոյնները, զորօրինակ կենդանաբանութիւնը եւ բուսաբանութիւնը։ Ինչպէ՞ս հնար էր մեզ շընչաւորաց եւ տնկոց ամբաւ տեսակները բաժնել դաս դաս, եթէ իւրաքանչիւր տեսակ չունենար զիւրուրոյն ձեւ եւ չափ, եւ ինչպէ՞ս կրնայինք ածել բոլորը միանգամայն ի մի ընդհանուր դրութիւն, եթէ չէին նոքա ի բնէ իբրեւ հաւաքական ամբողջութիւն միոյ միայնոյ ընդհանուր նպատակի յարմար ձեւեալ եւ յերիւրեալ։ Նպատակի այս միութիւնն է որ դիւրին կ'ընէ մեզ այս բնական գիտութեանց իւրաքանչիւր մասամբ իբրեւ բանալեաւ մտնել յաջորդին մէջ, եւ այնպէս ոչ միայն բոլորին ուսումը դիւրին ընել մեզ, այլ եւ այն երկու մեծ թագաւորութեանց ծածուկ գանձերը գործածել ի պէտս մեր։ Ի՞նչպէս հնար էր մեզ ունենալ քիմիական ուսումն, այսինքն տարերաց զօդման եւ խնամութեան օրինաց գիտութիւնը, եթէ այն զօդման եւ խնամութեան մէջ չտիրէր ձեւոյ եւ թուոյ անվրէպ համեմատութիւն։ Գալով աստեղագիտութեան, գո՞յր մեզ հնար չափել անհուն միջոցը որ կայ ի մէջ մեր եւ աստեղաց, գիտնալ

մոլորակաց շրջանը, հեռաւորութիւնը, զանգուածը, խաւարմանց ժամանակները, գիսաւորաց դարձը, յայտնել աներեւոյթ աշխարհներ, եթէ այս զարմանալի գիտողութիւնները չէին կախեալ թիւերու եւ հաշիւներու, ձեւերու եւ անկիւններու անխախտ ճշդութենէ. համառօտիւ, չկայ գիտութիւն ուր չտիրէ կարգի, չափոյ եւ թուոյ համեմատութիւն։ Այսպէս ահա բովանդակ տիեզերք է տեսանելի մեր աչաց, զննելի՝ մեր զգայարանաց, եւ ըմբռնելի՝ մեր մտաց։ Յիրաւի է ուրեմն ըսել թէ յօրինուածք երկնից եւ երկրի, ինչպէս նաեւ մեր կազմութիւնը, կը հրաւիրեն զմեզ ուսանել Արարչին ձեռաց գործերը։

Արդարեւ ի կալ մարդոյ ի զնին տիեզերաց, կը տեսնէ նաեւ ընդհանուր իմն մրցումն։ Գործերու ընթացքն ի բնութեան է ընթացք մաքառման միմեանց հակառակորդ զօրութեանց։ Այս արդարեւ ճշմարիտ է։ Բարւոքումն եւ վատթարացումն կ'երթան իրարու այնպէս կից որ դոյզն խոտորումն ի միոջէն է անկումն ի միւսն։ Կէտ մի է որ կուտայ իրաց կենալ կանգուն. միտումն այն կէտէն յայս կոյս կամ յայն կոյս՝ կը բերէ գլորումն, ուստի եւ կորուստ։ Իրաց այս ընթացքը չէ նշան սակայն թերութեան, է մանաւանդ կարգադրութիւն ոչ զուրկ անսահման զօրութենէ եւ իմաստութենէ։ Հակառակորդ զօրութեանց այն պայքարն յօրինիչ է մանաւանդ քան քայքայիչ. ծնանել բարւոքումն մրցման ճանապարհաւ։

Ո՞չ ապաքէն սորա փորձը կ'ընծայեցունէ մեզ ողջոյն մարդկային կեանքը։ Ի՞նչպէս կը շինուիմք եւ կը զարգանամք, ո՞չ ապաքէն մրցմամբ։ Ունիմք

ի պատրաստի կարողութիւններ, պաշարեալ եմք տակաւին տկարութիւններով։ Առանց ի կիր արկանելոյ մեծ բանական զօրութիւն՝ տկարագոյնն եմք շնչաւորաց։ Պիտոյք մեր բազում են եւ հայթայթումն նոցա՝ ծանր։ Արդարեւ պաշարք ի վայելս մեր պատրաստ կան ի բնութեան եւ ունիմք բաւականութիւն վայելելոյ ի նոսա, բայց դոդ ամենայն ուրեք գրուած է. «Քրտամբ երեսաց քոց։» Բնութիւնը կը թուի պահած իւր ազնուագոյն պարգեւները նոցա որ կը համարձակին կորզել զնոսա նորա ափէն։ Ինչ որ ըսուած է երկնաւոր պարգեւաց համար, կրնամք ըսել նաեւ երկրաւորաց համար. «Բռունք յափշտակեն զնոսա։» Ինչպէս յաջողութիւնք, նոյնպէս ձախողութիւնք խթան են տանել զմեզ ի հրահանգս մարտի։ Պարտ է մեզ ելանել յասպարէզ, լինել դիմագրաւ վտանգաց եւ կորստեան։ Յաղթութիւն մեր գին է մեր արեան։ Որչափ մեծ է յաղթանակը որ առաջի կայ, այնչափ սաստիկ է մարտը։ Արդարեւ որչափ կը մղիմք այնչափ աւելի զօրութեամբ կ'երթամք յառաջ, բայց որչափ կ'երթամք յառաջ, այնչափ կ'ընդարձակի մղման ասպարէզը։ Այս է ահա մեր կոչումը, եւ ոչ կոչումը միայն, այլ եւ մեր հաճոյքը։ Կը սիրեմք տանել, բայց կը սիրեմք ստանալ մեր առանձին ճգամբք։ Պատրաստ պարգեւներ չեն տար համ մեր ճաշակին։ Ո՛րչափ գեր ի վերոյ է մրցմամբ ստացուածը քան պատրաստ ժառանգուածը։

Բնութիւնն համօրէն որ շուրջ զմեօք՝ է հիանալի գեղեցկութեամբ։ Բայց ո՞ր միտք աւելի յարմար է նկատել այն վսեմ տեսարանը, ո՞չ ապա-

քէն այն որ աւելի յառաջադէմ է մտաւոր մրցման ասպարիզին մէջ։ Մարդկային արդի ընկերութիւնն, որ անտարակոյս կատարելագոյն է քան անցեալ դարերունը, ո՞չ ապաքէն արդիւնք է անցեալ եւ արդի բուռն ճգանց, եւ այս ասպարիզին մէջ պիտի տեւէ միշտ։ Այս ասպարիզին մէջ զկայ առնուլ, կամ դարձուցանել նմա թիկունս, չկարէ ունենալ ուրիշ արդիւնք բայց կործանումն ի բարբարոսութիւն։

Չէ պարտ մոռանալ սակայն թէ մարդկային ճիգը չէ ամենեւին բացարձակ։ Բնական զօրութեանց վերայ մեր իշխանութիւնը ո՛րչափ սահմանաւոր է, եւ որպիսի՜ պարագաներէ կամք պաշարեալ որ կը զգացունեն մեզ միշտ մեր տկարութիւնը։ Մեր կախումը գերագոյն էութենէ լինի մեզ զգալի անտի մանաւանդ, զի օրէնք որոց գիտութեամբ միայն հնար էր մեզ լինել անկախ՝ գեր ի վերոյ են քան զմեզ եւ չեմք կարող նուաճել զնոսա։ Իրք, որպէս երկնային մարմինք, որոց օրինաց ունիմք տեղեկութիւն, մինչեւ գուշակել ճշդիւ ինչ որ կարէ պատահել ի նոսա յետ հազարամեայ ժամանակի, չեն ընդ մերով ազդեցութեամբ։ Ջնջել, շարժել, կշռել այն վիթխարի մարմինները կարող եմք, բայց վարել ի նոսա իշխանութիւն՝ ոչ, մինչ իրք, որ անկանէին ապաքէն ընդ մերով իշխանութեամբ, եթէ լինէինք հմուտ օրինաց նոցա այնպէս ինչպէս եմք առաջնոցն, չեն մեզ ըստ ամենայնի ծանօթ։

Կարեմք ծանուցանել այժմէն ինչ որ պիտի պատահի աստեղաց աշխարհ, բայց ոչ ինչ՝ որ պիտի պատահի մեր անձին կամ ընկերութեան։ Ինչ որ

կ'անկանի ընդ կանխագիտութեամբ մարդոյ՝ ար-
տաքոյ է կարողութեան նորա, եւ ինչ որ կ'անկանի
ընդ կարողութեամբ մարդոյ՝ է արտաքոյ կանխա-
գիտութեան նորա. այլով բանիւ, կանխագի-
տութիւնը կը պակսի ըստ առաւելլոյ կարողու-
թեան: Կարեմք ճշդիւ ըսել թէ որչափ արագ կը
թաւալի երկիր զառանցիւքն, այլ տալ նմա ճեպել
կամ յապաղել, այս արտաքոյ է մեր կարողու-
թեան: Ջեռնհաս եմք արկանել ընդ պէսպէս
փորձիւք զօդ զոր կը ծծեմք, բայց կանխել եւ ը-
սել թէ յոր կողմ պիտի չնչէ՝ ի վեր է քան զձեռն-
հասութիւն մեր: Ճշմարիտ է ուրեմն թէ ուր կ'ա-
ռաւելու կանխագիտութիւն, հոն կը նուազի կարո-
ղութիւն, եւ յետս ընդդէմ: Թէ մարդ չունի բա-
ցարձակ իշխանութիւն, այլ է կախեալ գերագոյն
զօրութենէ, ո՞վ աւելի գիտէ զայս, որչափ այն
որ երկնային մարմնոց շաւիղը կրնայ գծել, եւ
կշռել նոցա վիթխարի զանգուածը. որ գիտէ թէ
անմասն է ունենալ որեւիցէ ազդեցութիւն ի նո-
սա: Անթիւ անհամար դէպք որ, թէպէտ փոքր
եւ չնչին, ունին սակայն մեր կենաց վերայ հզօր
ազդեցութիւն, կ'ուղղուէին ապաքէն, եթէ անա-
կընկալ պարագաներ չունայնացունէին մեր ճար-
տարմտութեան արդիւնքը, եւ այս առ պակա-
սութեան մեր գիտութեան: Որչափ աւելի ի բարձ-
րութեան նկատեմք ընկերութիւնը, այնչափ աւելի
բազում կ'երեւին կնճիւք, եւ այնչափ յայտնի կը
տեսնուի մարդկային իմաստութեան փոքրկութիւ-
նը, եւ կը զգացուի թէ տնտեսութիւնը որ կայ՝
չէ վարելի մարդոյ կանխագէտ իմաստութեամբ:

Ի՞նչ կը նշանակէ այս ամենայն զոր կ'ուսանիմք

բնութեան մատենէն: Սա թէ Արարիչն ունի նպա-
տակ հրահանգելոյ զմեզ իւր ձեռաց գործերով,
այսինքն թէ դրած է զմեզ յասպարիզի մրցման,
կ'օրհնէ զմեզ ըստ չափոյ առաւելութեան մեր
ճգանց. ուստի եւ կարգած է զմեզ լինել յօրինիչ
մեր բախտին. միով բանիւ թէ եմք պաշարեալ
պարագաներէ որ կը զգացունեն մեզ թէ չեմք
բացարձակ, այլ ընդ օրինօք բնութեան յորոց
կախեալ է մեր բնական կեանքը: Ընդէ՞ր չհաւա-
տամք թէ նոյն օրէնք մրցման կը տիրէ նաեւ յիրս
բարոյական կարգի այնպէս՝ որպէս ի բնականին,
այսինքն թէ բարոյական կարգն եւս ունի արդ-
եամբ նպատակ հրահանգելոյ զմեզ յուսումն այլ
իմն ազդ հմտութեանց, եւ թէ՝ ունիմք կոչումն մրցե-
լոյ յայսմ բարոյական կարգի եւս, եւ այնպէս լի-
նել յօրինիչ նաեւ մեր բարոյական բնութեան:
Սոքա ճշմարիտ են, ճշմարիտ է սակայն նաեւ թէ
մրցումն ի բարոյական աշխարհի չէ այնպէս պարզ
եւ դիւրին որպէս ի բնականին, այնու զի այնպիսի
անհարթութիւնք կամ չփոթութիւնք կը տիրեն
այս վերջնոյն մէջ, մինչեւ թուել բերել մեղադ-
րութիւն բարոյական աշխարհի վարչին: Ի պա-
տասխանի այսմ չէ մեզ կամք յուզել աստ աստ-
ուածաբանական խնդիրներ զվարչութենէ բարո-
յական աշխարհի, այլ թելադրել միայն խորհուրդ-
ներ որ կարեն տալ մեզ որչափ հնար է ունենալ
ուղիղ միտս այս վարչութեան վերայ:

Մեր առաջին թելադրութիւնն է խրատել
չհամարել տալ վճիռ բարոյական աշխարհի վար-
չութեան դէմ, եւ հանել ձախող հետեւութիւն-
ներ: Եթէ բարոյական օրէնքը որ անկեալ է ի մեզ՝ է

կատարեալ, որպէս աստ Ժօզէֆ Թուք, եւ կը վկայէ մեր խիղճը եւս, կարեմք ասել թէ նաեւ բանը, ապա հարկ է թէ այն օրինաց օրէնսդիրն եւս իցէ կատարեալ, քանզի չէ ուղիղ մտաց կարծել թէ օրէնքը կարէ լինել կատարեալ քան զօրէնսդիրն։ Արդ, եթէ բարոյական օրէնքը որ ի մեզ՝ է կատարեալ, եւ օրէնսդիրն եւս հարկաւ կատարեալ, ապա ընդ շփոթութեամբք որ կ'երեւին մեզ ի բարոյական աշխարհի՝ գոյ խորհուրդ իմն յոր ըստ ամենայնի թափանցել չէ տուեալ մեզ։

Գտնելով այսպէս բարոյական օրինաց եւ այն օրինաց հաստչին կատարելութիւնը եւ մեր տգիտութիւնը կամ ապիկարութիւնն ի թափանցել շփոթութեանց որ կ'երեւին ի բարոյական աշխարհի, գամք յայն որ առաւել յայտնի է մեզ, այսինքն ի սերտ կապակցութիւն որ կայ ի մէջ բնականին եւ բարոյականին։ Այս կապակցութեամբ է որ բնական երեւոյթք կ'ընեն բարոյական ազդեցութիւն, եւ բարոյականք կ'ունենան բնական արդասիս, եւ այս է մեր երկրորդ թելադրութիւնը որմէ կը հետեւին ուրիշ թելադրութիւնք զորս գտնեմք կարգաւ, եւ որ թերեւս կարեն նպաստել փոքր ի շատէ ի լուսաւորութիւն գաղտնեաց յոր ըսինք թէ անկարող եմք թափանցել ըստ ամենայնի։

Թէ կայ բարոյական աշխարհ, ինչպէս կայ բնական, յայտնի է ի վկայութենէ մարդկային մտաց որ ամէն բնական արդեանց վերայ կը տեսնէ բարոյական ազդեցութիւն։ Եթէ կայ, ինչպէս բնական, նոյնպէս բարոյական աշխարհ, ապա զօրինակ բնական աշխարհը կազմեալ է Արարչէն, որպէս տեսանք, ի լինել մեզ ուսուցիչ բնական

ճշմարտութեանց եւ նպաստել մեզ ի յօրինել մեր երկրաւոր բախտը, նոյնպէս չէ անդէպ դնել բարոյական աշխարհը կազմուած նոյն Արարչէն ի լինել մեզ վարդապետ ի բարոյականս, եւ տալ մեզ առիթ յօրինելոյ բարոյական իմն բնութիւն ի մեզ առ որ ոչինչ ընդհատ պատշաճեալ է բնական աշխարհն ի նպաստել։ Եւ ոչ այսչափ միայն, երկոցունց, իբրեւ միոյ Արարչի գործոց, հարկ է ունենալ սերտ կապակցութիւն ընդ միմեանս։ Բնութեան ամէն զուարթ ինչպէս նաեւ ահաւոր երեւոյթք, մեր աշխարհային յաջողութիւնք եւ օրհնութիւնք, ձախողանք եւ թշուառութիւն, են միջոցք ի դաստիարակել զմեզ ի բարոյական ճշմարտութիւնս, ինչպէս ի յետս կացուցանել զմեզ ի բարոյական եղծմանց։ Միւս կողմանէ յայտնի է նոյնպէս թէ բարոյական գործք ունին մեծ եւ գրեթէ բացարձակ ազդեցութիւն մարդուն բնական վիճակին վերայ։ Բարոյական գործոց բնութեան մէջ կայ, եթէ բարի են այն գործք, նպաստել զարգացման, եւ, եթէ չար են, կործանել, եւ այս է փորձով վկայեալ եւ գրեթէ ընդհանուր հաւատք մարդկութեան։ Ո՞վ չգիտեր թէ բարեգործութիւնը կը բերէ ընդ իւր երջանկութիւն, եւ չարութիւնը թշուառութիւն եւ աղէտ։ Գիտեմք թէ միամիտ եւ անխարդախ վարքն է լաւագոյն կանոն կելոյ առողջ եւ բարենշան յընկերութեան յորում կը ծնանի, կ'ապրի եւ կը մեռնի մարդ, զորին հակառակն իմացիր կեղծաւորութեան եւ նենգութեան համար։ Ո՞վ չգիտեր թէ մարդասիրութիւնն է ընդհանուր գովելի, եւ անձնասիրութիւնն համակ պարսաւելի. Թէ ուղղութիւնն բնապէս կու տայ

տանել վստահութիւն եւ յաջողութիւն ընտանեկան, քաղաքական եւ ընկերական գործս, մինչ որ եւ իցէ թիւրութիւն կը գործէ հակառակը։ Մարդասիրութիւն, գթութիւն, բարերարութիւն կու տան մեզ դիւրութիւն եւ անդորրութիւն, առողջութիւն եւ հանգիստ. ընդհակառակն՝ չարամտութիւն, անգթութիւն, վնասակարութիւն կը թշուառացունեն եւ կը կործանեն ոչ անհատներ միայն, այլ եւ ամբողջ ընտանիք եւ քաղաքներ։ Հաւատարիմն է շինող, եւ մատնիչն՝ աւերող. բարին ի բնէ կու տայ մեզ զուարթութիւն, ինչպէս չարն՝ ի բնէ տխրութիւն։ Քաղցրութիւնն է մխիթարիչ, ներողութիւնն՝ սփոփիչ, մինչ բարկութիւն եւ վրէժխնդրութիւն կը դառնացունեն եւ կը խաւարեցունեն կեանքը։ Միով բանիւ առաքինական գործք յօգուտ եւ ի բարգաւաճումն են առաքինի անձին եւ նորայոց, ինչպէս մոլեկան գործք կը կործանեն տուներ եւ կը բերեն մահ անգամ։ Արդարեւ մեր ներքին դատումը, որպէս եւ բնական աշխարհն, է ի նպաստ բարւոյն եւ ընդդէմ չարին։ Ինչ որ բարւոյն եւ առաքինութեան համար ըսուեցաւ առ հասարակ, կրնայ ըսուիլ նաեւ, գրեթէ նոյն չափով եւ զօրութեամբ, չարին եւ մոլութեան համար։ Միթէ նուա՞զ հրապոյր ունի անիրաւութիւնը եւ զրկանքը քան զարդարութիւն եւ զմարդասիրութիւն. միթէ պակա՞ս են թուով դաւանողք պէսպէս ապօրինաւոր հաճոյից եւ հեշտութեանց քան զհաւատարիմ աշակերտս զգաստութեան եւ ժուժկալութեան։ Միով բանիւ, մեր ներքին դատումը եւ բնական աշխարհ որչափ են ի նպաստ բարի յօժարութեանց, նոյնչափ են

գրգռիչ չարաչար միտմանց, եւ բանական կարողութիւնք իսկ մարդոյ ոչինչ ընդհատ քան զբնականն կու տան վարել նմա զարդիւնս բնական օրինաց ի դիւրութիւն գործելոյ զչարն, երբ կը գտնէ զայն հեշտալի եւ նպաստաւոր ի լրումն իւր ցանկութեանց, ախորժակաց եւ միտմանց։

Այս նկարագրէն կը հետեւի մեր երրորդ թելադրութիւնը, այսինքն թէ այն երկու հակառակ սկզբունք, բարին եւ չար, առաքինութիւնն եւ մոլութիւն, են վասն մեր պատճառք մեծի իմն եւ ոխերիմ մրցութեան մեր բարոյական կենաց մէջ։ Արդարեւ կեանք մարդոյ ի բուսոյ բարուց կազմութեան իւրոյ է ասպարէզ իմն կռուոյ հակառակ զօրութեանց ընդ միմեանս, սիրոյ եւ ատելութեան, արդարութեան եւ անիրաւութեան, զգաստութեան եւ անառակութեան, եւ այլ անթիւ հակառակորդաց զորս առաքինութիւն եւ մոլութիւն կոչել սովոր եմք, եւ որոց գոյութեան իրազէտ է մեր բարոյական բնութիւնն, եւ չեմք կարող գործել մին առանց նուաճելոյ միւսը, ինչպէս տեսանք ի վերոյ։ Մեր կենաց ասպարէզն, ինչպէս ի բնականին որ ցուցուեցաւ վերագոյնն, նոյնպէս ի բարոյականին, է ուղիղ գիծ որոյ երկուստեք կան կործանումն եւ կորուստ։ Մրցմամբ է որ մարդ կ՚երթայ այն ուղղութեան վերայ. այս է բարոյական իմն հարկ վասն մարդոյ, քանզի այս մրցմամբ միայն հնար է մարդոյ կազմել իւր բարձրագոյն բարոյական բնութիւնը։ Ի՞նչ է որ կ՚ուսուցանէ մեզ թէ գոն ի մեզ հակառակ զգացմունք, ինչպէս ըսինք, սիրոյ եւ ատելութեան, արդարութեան եւ անիրաւութեան, զգաստութեան եւ անառակութեան, այլովքն հան-

դերձ, եթէ ոչ մրցումը։ Մրցմամբ գիտենք թէ բաւական եմք միոյն, եւ նշաւակ միւսումն։ Ոչ ոք գիտէ համեստութեան, անձնուրացութեան, բարեկամութեան, անյիշաչարութեան լաւութիւնը, եւ հպարտութեան, անձնասիրութեան, նախանձու, վրէժխնդրութեան վատթարութիւնն այնպէս՝ ինչպէս նա որ այս երկու հակառակաց մէջ կեցած է ախոյեան. եւ ոչ ոք կարող եղած է զհետ երթալ առաջիններուն եւ զգուշանալ կամ պրծել վերջիններէն այնպէս քաջ, ինչպէս նա որ աւելի քաջ գիտցած է մրցել, եւ ի՞նչ է մրցելն, եթէ ոչ դատել եւ որոշել։ Պաշարեալ եմք, ինչպէս ըսինք, երկուստեք վտանգէ որ կը ստիպէ զմեզ առնել անդուլ անդադար ընտրութիւն ի մէջ երկուց հակառակ սկզբանց։ Եւ թէ ի՞նչ կը ցուցնէ այս մրցումը, տեսնենք, եւ հոս կը սկսի մեր չորրորդ եւ վերջին թելադրութիւնը։

Մրցումը զոր յիշեցինք եւ որոյ փորձը գիտենք քաջ, կը ցուցանէ թէ ունիմք անձնիշխան բնութիւն, առանց որոյ անհնարին էր մեզ մրցել, այն է դատել, որոշել կամ ընտրել, ուստի եւ անհնարին յօրինել ի մեզ բարձրագոյն բարոյական բնութիւն։ Հարկ էր անձնիշխան մարդոյ ի բուսոյ բարուց լինել պաշարեալ այն հակառակորդ զօրութիւններէն զորս յիշեցինք։ Ինչպէս ի բնականին հարկ էր մարդոյ լինել նշաւակ խստութեանց բնական օրինաց, հողմոց, մրրկաց, կայծականց, հեղեղաց, սովոյ, սրածութեան եւ ուրիշ բնական անհարթութեանց, որպէս զի մրցէր մարդ, եւ մրցելովն կրթուէր եւ զարգացունէր իւր բնական կեանքը, նոյնպէս հարկ էր ի բարոյականին լինել նշաւակ

բարոյական անհարթութեանց. հարկ էր նմա տեսնել թէ մոլութիւնն ունի հրապոյրք, եւ առաքինութիւնն է մատնեալ արհամարհանաց եւ ծաղու. հարկ էր ընկերութեան յորում կը ծնանի եւ կը սնանի մարդ՝ ընծայել փորձութիւններ. հարկ էր սովորութեան իւր հզօր ազդեցութիւնը գործել ի նմա. հարկ էր ակարութեան ճնշել զնա. հարկ էր լինել այսր ամենայնի, որպէս զի ունենար մարդ առիթ ընտրելոյ բարին եւ խոտորելոյ ի չարէն, եւ այնպէս յօրինել իւր բարոյական բնութիւնը։ Ահա արդիւնք անձնիշխանութեան։ Ամէն որոշումն ի բարին կու տայ ի մեզ ոյժ բարւոյն, ինչպէս ամէն որոշումն ի չարն՝ կու տայ ոյժ չարին։ Որչափ աւելի մուտ կու տամք միոյն կամ միւսումն, այնչափ մեր բարոյական ծանրութեան կեդրոնը կը հակի յայն կողմն, եւ որչափ կը յառաջանամք ի միումն, այնչափ կը հեռանամք ի միւսմէն, եւ մարդ հուսկ ուրեմն կը հասնի յայնպիսի պայման ուր կամ բարի է եւ կամ չար, քանզի մեր անձնիշխան գործերը լինին մեզ բնութիւն, եւ այս գործերով կը յօրինեմք մեր բարքը որ է մերն, եւ այնչափ ճշմարտիւ մերն, որչափ մեք եմք մերն, ինչպէս նաեւ օրհնութիւնք զորս կը վայելեմք՝ արգասիք են մեր բարուց, մեր մրցանակը, մեր պսակը։

Թէ ընդէ՞ր հարկ էր ակար արարածոյ որպիսի է մարդ՝ լինել այսպէս անձնիշխան տէր իւր գործերուն, բացարձակ ընտրող ի մէջ բարւոյն եւ չարի, եւ այնպէս լինել յօրինիչ իւր բարոյական բնութեան, առ այս կը պատասխանեմք մեր բանին վկայութեամբ, թէ մարդ առանց անձնիշխանութեան լինէր իբրեւ լոկ խորհող մեքենայ եւ ոչ

աւելի ինչ, եւ բանականութիւնն առանց անձնիշխանութեան, այսինքն առանց ազատ ընտրութեան ի գործել, աննշան իմն է։ Զիք տարակոյս թէ կամաւ եւ ընտրութեամբ ստացեալ բարութիւնը գեր ի վերոյ է քան ընդաբոյս անմեղութիւնը, եւ միայն արժանաւոր գովութեան եւ վարձուց, Այս տեսութիւնն, ըստ մեզ, է զօրաւորագոյն պատասխան այն հարցման թէ ընդէր Արարիչը չըրաւ զմարդ ի հարկէ գործող զբարին միայն, եւ եթող մեր բարոյական բնութեան մէջ բարւոյն հետ սպրդել նաեւ չարին, ուստի եւ գտանել մուտ բարոյական անհարթութեանց եւ նոյնին կից թշուառութեանց եւ աղետից։ Ինչպէս բնական աշխարհս է անհուն մատեան ուր կը սորվի մարդ տիեզերաց ամենիմաստ Արարչին կարգադրութիւնն 'ի դարման բնական պիտոյից եւ զարգացման իւրոյ բանաւոր արարածոյն, նոյնպէս բարոյական աշխարհ է միւս եւս մեծ մատեան ուր մարդ, ըստ կարգադրութեան նոյն ամենիմաստ Արարչին, պիտի ուսանի իւր բարոյական պիտոյից եւ զարգացման պայմանները, որպէս զի իւր անձնիշխան բնութեան օրինօք մրցելով իւր բարոյական բնութեան սպառնացող սկզբանց դէմ, յօրինէ ինքեան բարձրագոյն իմն բարոյականութիւն։ Այսոքիկ են խորհուրդք հաւատացելոյն, այսպէս կը տեսնէ նա, այսպէս կը զգայ։ Հաւատացեալը խորհելով այսպէս չտարակուսիր այնչափ Արարչին իմաստութենէն եւ բարութենէն բարոյական անհարթութեանց մէջ յորոց պատեալ եւ պաշարեալ կայ, որչափ փիլիսոփան չտարակուսիր տեսնելով բնական աշխարհի անհարթութիւնները, քանզի տեսնելով

թէ այն է բնութեան օրինաց կարգը, կը զգայ թէ իւր գործը միայն մրցել է ըստ չափոյ եւ ըստ բաւականութեան իւր կարողութեանց։ Բայց հաւատացեալը տեսնելով սոյն այս օրէնքն, ինչպէս ըսինք, նաեւ ի բարոյական կարգի, չկենար հոն, համարելով զայն հարկ իւր վաղանցուկ կենաց համար, այլ կ'երթայ եւս յառաջ իւր խորհուրդներուն մէջ, որ հոս փոխուելով բարոյականէն՝ լինին կրօնական, ուստի կը մնայ մեզ սակաւիկ մի եւս խօսելով հաւատացելոյն այս կարգի խորհրդոց վերայ որ այնչափ աւելի կարեւոր են որչափ աւելի ուղղեալ ի բարձրագոյն եւ չնաշխարհիկ վիճակ, տամք վախճան մեր գործոյն։

Տեսանք թէ մարդ անձնիշխան արարած է, եւ այս ի բնութենէ իւրոյ իմացական էութեան։ եւ այս անձնիշխանութեամբ է որ, իբրեւ բարձրագոյն բարոյական արարած, ունի բարոյական կեանք որ ըստ հանդամանաց իւր գործերուն է կրկին, բարի կամ չար։ Ինչ է այս կարգադրութեան նպատակը, ընդէ՞ր անձնիշխան լինել հարկ էր մարդոյ եւ յօրինել իւր բարոյական բնութիւնը։ Այս հարցման պատասխանը ոչ այլ ուրեք հնար է մեզ գտանել բայց միայն յաստուածային յայտնութեան որ կ'ուսուցանէ մեզ թէ այս կարգադրութիւնը միակ եւ յարմարագոյն է ի պատրաստել զմարդ նոր իմն եւ չքնաղ կենաց, այնպիսի կենաց ուր է մարդ բարձրացեալ ի մերձաւորութիւն արարչին, մերձաւորութիւն՝ զոր աստուածաշունչ գիրք ուրեք կը կոչեն որդեգրութիւն Աստուծոյ։ Եթէ մարդ սահմանեալ է յայն աստուածամերձ վիճակ, ապա պարտի փոխուիլ ի պատկեր Աստու-

ծոյ յոր ստեղծեալ իսկ է ըստ Գրոյն։ Եթէ արդարութեան եւ սրբութեան օրէնքն է համարելի, որպէս ասէ Ճօզէֆ Բուք, յայտարար սրբութեան եւ արդարութեան աստուածային կամաց, այսինքն թէ Աստուած սուրբ եւ արդար է յէութեան իւրում, ապա հարկ է զի արդարութեան եւ սրբութեան սէրը լինի տիրող սկիզբն ի մարդն որ պիտի համբառնայ ի մերձաւորութիւն նորա եւ համարուի ի մարդոյ նախատպատիւ։ Այս սեպհականութեամբ միայն լինի մարդ յարմար որդեգրութեան Ամենասրբոյն։ Աստուած ի բուսոյ բարուց իւրոց հակառակ է չարին, եւ մեղաւորն՝ բարեկամ չարին, ինչպէս կարող է ապա սա լինել հաղորդ օրհնութեանց որ կը բղխեն աստուածային բնութենէն։ Չէ պարտ մոռանալ թէ հարկ է որ Արարիչն գործէ վասն բարւոյն ի պահպանութիւն բարոյականին եւ յերջանկութիւն բարոյական արարածոց։ Պարտ է յիշել սակայն թէ Արարիչն չէ կարող գործել ի նպաստ բարւոյն՝ առանց գործելոյ ընդդէմ չարին, քանզի ի նպաստ բարւոյն գործել է գործել ընդդէմ չարին։ Չարին եւ բարւոյն այս հակառակ բնութենէն յայտնի կ՚տեսնուի չարագործին եւ Ամենասրբոյն յարաբերութեան բնութիւնը։ Արդ որպէս զի լինի մարդ որդեգիր Ամենասրբոյն հարկ է որ բարութիւնը լինի նորա էութեան մասը, ստանայ բնութիւն սուրբ, որ է արդիւնք ազգ ինչ կամաւոր գործոց, զորս սովորութիւնը կը զետեղէ մարդուն մէջ իբրեւ մասն նորա էութեան։

Բայց անձնիշխան արարածը որ կարէ ընտրել զբարին՝ կարէ ընտրել նաեւ զչարն, եւ, ինչպէս

ընտրելով զբարին կ՚արժանանայ որդեգրութեան Աստուծոյ, նոյնպէս ընտրելով զչարն՝ կարէ արժանանալ որդեգրութեան դիւին։ Այս կարեւոր արդիւնք է մարդոյն անձնիշխանութեան, եւ ինքն իսկ Արարիչն չէ կարող արգելուլ զմարդ յանկանելոյ ի մեղս եւ ի թշուառութիւն որ մեղաց հետեւանքն է, քանզի Աստուած չէ կարող արգելուլ զմարդ ընտրելէ զչարն առանց եղծանելոյ նորա բարոյական բնութիւնը, եւ ոչ իսպառ պահել զնա զերծ ի ծանրագոյն արդեանց չարին՝ առանց եղծանելոյ զօրէնս արդարութեան եւ սրբութեան որ յաւիտենական են։ Ի զուր է մէջ բերել մարդկային տկարութիւնը եւ սխալականութիւնը, քանզի ընտրել զչարն չէ սխալումն եւ ոչ արդիւնք տկարութեան, այլ գործ կամաւոր, ապա թէ ոչ մարդ մեղանչելով չէր զգար խայթ խղճի։ Մեղքն է գործ պատժապարտութեան, քանզի է գործ ընտրութեան, գործ խորհրդոյ։ Ոչ ոք կը գործէ չար առանց նախ ընելու խղճին, «Լուէ», եւ աստուածային հրամանին որ կըսէ, «Մի առնիցես», «Արարից։» Եթէ այս է ընտրել չարը, ապա յիրաւի չկրնար մեղաւորին ներել գթութեան օրէնքն՝ առանց առաւել եւս վատթարացուցանելոյ զնա։ Ապա մեղաց հետեւանքն արդար է եւ է իրաց բնութենէն։ Չարագործութիւնը մեր կազմութեան օրինօք կը կատարէ ի մեզ գործ մի որ արդարեւ ահաւոր է։

Սուրբ գրոց մէջ նշանաւոր ճշմարտութիւն է սա պատգամը, «Կնուլ մեղաց չամը,» եւ կը ցուցանէ բարոյական բնութեան հասնելն ի յետին ծայր ապականութեան։ Այս մարդկային կենաց մէջ կայ վիճակ յորում անհնար է Արարչին ողորմել

չարագործին եւ պարգեւել նմա օրհնութիւն։ Ինքն Ամենակալն չէ կարող տալ օրհնութիւններ կամ արգելուլ պատուհասը որ բնական արդասիք են բարուց։ Իրաց բնութեան մէջ սրբութիւն եւ երջանկութիւն են անբաժին, չարութիւն եւ թշը-ուառութիւն՝ նոյնպէս։ Արդարութեան եւ սրբու-թեան յաւիտենական օրէնքը կը պահանջէ որ ա-ռանց սրբութեան չընդունուի օրհնութիւն։ Ու-րեմն չիք օրհնութիւն ուր չիք նմանութիւն Ամե-նասրբոյն, եւ որք միանգամ կը հեռանան Ամե-նասուրբէն՝ նոյն չափով կը հեռանան օրհնութենէ եւ երջանկութենէ։ Երբ կը մեղանչեմք արդարու-թեան օրինաց դէմ, հարկաւ կը խնդրեմք խոյս տալ յերեսաց Ամենասրբոյն։ Երբ աստուածային հրա-մանին այսպէս կը պատասխանեմք, «Չկամիմ առ-նել», կը ճգնիմք լռեցունել մեր խղճին ձայնը· երբ կը գործեմք ընդդէմ օրինաց սրբութեան, կը ջանամք արտաքսել ի մտաց բարոյականի խոր-հուրդը որ կը պատկանի Աստուածայնոյն։ Եւ այսպէս մերժելով ինչ որ կարգեալ է առաջնորդել զմեզ ի բարին՝ կը բառնամք ի միջոյ չար միտմանց խափանարարը, եւ բուն այս մարտն է որ կը հեղ-ձուցանէ աստուածային ձայնը, եւ հակառակ ազ-դեցութեամբ կը զօրացունէ ի մեզ յոռի միտում-ներ, ուստի եւ սովորութեամբ կը սնանի ի մեզ անյագ ախորժակ առ մոլեկանն, եւ ընդդէմ ար-դարութեան եւ սրբութեան ատելութիւն, որով մարդ չզգար հաճութիւն ի գործել զբարին, այլ ի գործել զչարն, եւ այսպէս բարւոքումն լինի անհնարին։ Իրաց բնական բերմամբ ամենայն ինչ հակառակ է չարին, եւ ինչ որ համեմատ է իրաց

յաւիտենական օրինաց է համեմատ արդարու-թեան։ Սովորութեան օրէնքը բնական է, այս հետեւանքը եւս է բնական եւ արդար։

Ո՛վ կարէ տանել արդարութեան անողոք խըս-տութեան որ մեր կամութեան օրինօք կը դա-տապարտէ զմեզ։ Տկար եմք կազմածով, ակար եմք բնութեամբ, պաշարեալ եմք հակառակ ազ-դեցութիւններէ· արտաքուստ հրապուրանք, ներքուստ ախորժակներ եւ միտումներ։ Ուստի երբ կը զգայ մարդ թէ մեղապարտ է առաջի օ-րինաց արդարութեան, կը զգայ միանգամայն թէ իրաւունք ունի ակնկալելոյ գթութիւն ամենակալ Օրէնսդրէն։ Աշխարհիս կրօնական պատմութիւնն այս երկու զգացմանց գործնական ապացոյցն է։ Աշխարհն իւր երեւոյթներով պատշաճեալ է յուզել ի մեզ այս երկու հակառակորդ զգացումներն։ Արտաքին աշխարհն պատշաճեալ է տալ մեզ հրա-հանգ ի բարին իւր բարի եւ յոռի առիթներովն, եւ մեր ներքին կազմութիւնն սքանչելապէս յար-մարեալ է ի յօրինել ի մեզ բարձր, մնայուն եւ կարգացեալ չնաշխարհիկ բնութիւն, օժանդակու-թեամբ այն ամենայն միջոցաց յորոց պատեալ պա-շարեալ է զմեզ Արարիչն։ Բայց չկայ անտեսու-թիւն ի փրկել եւ յօրհնել զմեզ առանց մեր կա-մաց, կամ առանց մեր բուռն ճգանց։ Պօղոս ա-ռաքեալ կը կոչէ այս ճիգը, «Արեամբ չափ հակա-ռակ կալ մեղաց։» Ամէն օրհնութիւն արդասիք է մեր ճգանց, որ կը շարժի ի գործ մեր կամաց մղմամբ։ Ամենաբարին եւ ամենիմաստն գիտէ, հրահանգութեան չափը որ կարեւոր է ի յօրինել ի մեզ բարոյական բնութիւն որ իցէ մերն· գիտէ

կցուել մեր գործոց բարոյական արժանաւորութիւ-
նը, այսինքն թէ վարձուց թէ պատուհասի եմք
արժանի։ Նա է որ կարէ ճշդիւ կշռել մեր անձ-
նիշխանութեան եւ սխալականութեան իսկական
համեմատութիւնը։ Նա գիտէ քաջ մեր փորձու-
թեանց զօրութեան չափը, չափը՝ որ կարեւոր է
ի հրահանգութիւն, չափը՝ որում մեր բնութիւնը
կարող է տոկալ։ Գիտէ մեր առաքինութեանց ար-
ժանը, ընդունուած օգնութեան չափը եւ մեր կազ-
մութեան համեմատութիւնը որ բաւական է լինել
մեզ զօրավիգն եւ չլինել պատճառ մեղկութեան եւ
եղծանել մեր պսակին գինը։ Գիտէ մեր կամաց ա-
զատութեան առաւելութիւնը կամ նուազութիւ-
նը, քանզի այս բաներուն համեմատ է որ կ՚ընեմք
զմեզ համարատու, եւ մրցանակը լինի խրատամբ
ստացեալ պսակ։ Այս է իրաց ընթացքը ի բնա-
կանն, ի մտաւորն եւ ի հոգեւորն։ Բուռնք յա-
փըշտակեն․ եւ մեր կազմութիւնը կըսէ, «Ամէն․
եղիցի։» Այս ընթացքն համաձայն է իրաց յաւի-
տենական օրինաց, համաձայն է մեր բարոյական
դատման, համաձայն է մեր ըղձանաց։ Ջեմք գի-
տեր մեր կոչման բնութիւնը, չեմք գիտեր մեր
միտմանց բնութիւնը, արդարութեան եւ ողորմու-
թեան օրինաց եւ նորա հակառակորդ ընթացից
հետեւանքը։ Արարիչն այնպէս կազմած է զմարդ
որ չունի սահման նորա բաւականութիւնը։ Տուր
սովորութեան ժամանակ եւ կը գործէ գործ փա-
ռաւոր կամ ահաւոր։ Ոչ ոք գիտէ մեր կարողու-
թեանց ընդարձակութիւնը եւ բարոյական օրինաց
բնութիւնն այնպէս՝ ինչպէս Նա որ ի փրկել զմարդ
ի մեղաց եւ իշխանութենէ նորա՝ ղրկեց «զՈրդին

իւր ի նմանութիւն մարմնոյ մեղաց եւ վասն մե-
ղաց,» միանգամայն խոստացաւ ամէն աստուածա-
յին օգնութիւն, զաւակեցութիւն Հոգւոյն սրբոյ,
որ «բարեխօսէ վասն մեր անբարբառ հառաչա-
նօք։» Նուիրական գրոց մէջ զմարդ մեղաց գե-
րութենէ փրկելու գործն համարուած է այնպէս
կարեւոր՝ որ արդարեւ զարմանալի է։ Սէրը,
նպաստը որ կը մատուցուի Արարչին կողմանէ, չէ
նշան թուլութեան աստուածային բնութեան, այլ
խնդրոյն կարեւորութեանը։ Ինչպէս չեմք գիտեր
մեղաց բնութիւնը, նոյնպէս չեմք գիտեր ըստ ար-
ժանւոյն «Աստուծոյ կոչման յոյսը։» «Ոչ դադա-
րիմք,» կ՚ըսէ Պօղոս, «գոհանալ վասն ձեր յիշելով
զձեզ յաղօթս։ Զի Աստուած Տեառն մերոյ Յի-
սուսի Քրիստոսի, Հայրն փառաց, տացէ ձեզ զհոգին
իմաստութեան եւ յայտնութեան՝ գիտութեամբ
իւրով, լուսաւոր առնել զաչս սրտից ձեր ի գիտե-
լոյ մեզ զինչ է յոյս կոչման նորա, եւ զինչ մեծու-
թիւն փառաց ժառանգութեան նորա ի սուրբս,
եւ զինչ առաւելութիւն մեծութեան զօրութեան
նորա ի մեզ հաւատացեալս՝ ըստ յաջողութեան
կարողութեան իւրոյ զոր յաջողեաց ի Քրիստոս։»

Քրիստոնէութիւնը կու տայ մարդոյ արժանա-
ւորութիւն որ բարձր է յոյժ։ Տեառն մերոյ վեր-
ջին աւուրց խօսքերը կը թափեն մեր վերայ ճըշ-
մարտութեանց հեղեղ մի որ սքանչելի է ի պէտս
մարդկութեան վախճանին՝ որում չեմք կարող հա-
սու լինել լիովին․ «Զի ամենեքին մի լիցին, որպէս
դու, Հայր, յիս եւ ես ի քեզ, զի եւ նոքա ի մեզ
լիցին։» Սահմանաւորն հաղորդ աստուածային մի-
ութեան, որդի, ժառանգ, բարեկամ, մինչեւ ի

մնկրմութիւն։ «Ոչ կոչեմ զձեզ ծառայս զի ծառայն ոչ գիտէ զինչ առնէ տէրն նորա։» Արարածն հարկ է որ բարձրանայ ի վեր քան զբնութիւն, որպէս զի լինի հաղորդ աստուածային բնութեան, եւ ո՞վ կարող է ըսել թէ ինչպէս։

Բազմադիմի եւ բազմայօդ է յոյժ գործն որով Ամենակալն կը պատրաստէ զմարդ լինել երկնից քաղաքացի, հաղորդ աստուածային բնութեան, որդեգիր եւ ժառանգ աստուածային փառաց։ Եւ ո՞վ կարէ մանր պատմել ընթացքը որով անձնիշխան արարած մի կը պատրաստուի յայն վիճակ։ Աղքատութիւն, ձախողութիւն, տկարութիւն, նեղութիւն եւ տառապանք են չարիք, սակայն ունին իւրեանց շահաւոր արդիւնքը որով լինի մարդ վարժ եւ առոյգ ի կիրթ առաքինութեան։ Յաջողութիւն, հարստութիւն, առողջութիւն, խաղաղութիւն են մեծ օրհնութիւնք, բայց են յաճախ ի վախճանի առաւել ձախող քան առաջինները։ Չեմք գիտեր զմարդ լիովին, չեմք գիտեր վախճանը լիովին որոյ վասն կոչեցաւ նա ի գոյութիւն, չեմք գիտեր գործածուած միջոցներուն զօրութիւնը որ կարող լինիմք անոնց բաւականութեան կամ անբաւականութեան վերայ վճիռ արձակել։ Բնութիւնն հանօրէն կը վկայէ զԱմենակալէն իբրեւ արարչէ որ ողջութեամբ կը կատարէ իւր գործերը։ ի կարգի արարածոց կը տեսնեմք զմին կարող եւ բաւական պատրաստելոյ զանձն ի վիճակ չնաշխարհիկ որ պիտի լինի մրցանակ յաջողակութեան, եւ զմիւսն՝ ի վիճակ թշուառութեան ի պատիժ ձախողանաց եւ մեղկ անարժանութեան իւրոյ։ Թէ ընդէ՞ր ստեղծուելու էր այսպիսի արարած մի՝ ոչ ոք գի-

տէ, բայց ամենայն ինչ շուրջ զմեօք եւ ի ներքս ի մեզ կը վկայեն թէ այսպէս է, ուրեմն վասն մեր իմաստութիւն է ողջութեամբ նկատելով վիճակը որ արդեամբ է՝ վարել մեր կեանքն ինչպէս կը վայելէ արարածոյ որ կոչումն ընդունած է գործել իւր փրկութիւնն ահիւ եւ դողութեամբ։ Զի «Աստուած է,» կ՚ըսէ առաքեալ, «որ յաջողէ ի ձեզ զկամելն եւ զառնել։»

Արդարեւ կենաց ամէն օրհնութիւն կը պարգեւուի մեզ իբր փոխարէն մեր ճգանց։ Քրտամբ երեսաց քոց է անեղերական պատգամ, բայց պարտիմք ընդունել թէ մարդկային փրկութեան հարկ է լինել պարգեւ շնորհաց եւ ի՞նչ կարէ լինել այն որ յանչափս բարձր է քան զմարդկային կարողութիւն։ Բայց յիշել պարտիմք թէ նոյն եւ նման են երկրաւոր եւ մարմնաւոր օրհնութիւնք մեր. ո՞վ կարող է ստեղծել նոցա փոքրագոյնը։ Բայց ոչ ոք կարող է վայելել զնոսա առանց ճգնելոյ այնպէս որպէս թէ մեր իսկ զօրութեամբ կը ստեղծեմք։ Հարկ է որ մշակուի ի մեզ ինչ որ գեր ի վերոյ է, եւ խափանուի՝ ինչ որ ստորին, որպէս զի յօրինուի ի մեզ բարոյական բնութիւն գիտող երկնից թագաւորութեան։ «Որ յաղթէ՝ զգեցցի սպիտակս։ Սոքա որ զգեցեալ են հանդերձս սպիտակս՝ ո՞յք են, եւ ուստի՞ գան . . . ։ Սոքա են որ գան ի վըշտաց մեծաց, եւ լուային զպարկանելիս իւրեանց եւ սպիտակացուցին արեամբ Գառին։» Վիշտք եւ տառապանք ունին յինքեանս ազդեցութիւն յօրինել մարդկային բնութիւնը եւ բարձրացունել զնա ի պատշաճութիւն երկնային կենաց. բայց այս օգտակար ազդեցութիւնք չեն բաւական առանձինն առ մեզ

ժամանել յայն վիճակ զոր կատարել յանձն առաւ Աստուածորդին։ Բազմամասն է մարդ եւ մարդկային բնութիւնը, եւ բազում են միջոցք որով կը զտուի ի նմա ստորինը եւ կը պատրաստուի նա այն գերագունին։ Ի՛նչ հզօր յեղափոխութիւն, ի՛նչ հնոցներու պէտք, որպէս զի յառաջ գայ այն բարքը որ ունի ի բնէ սրբութեան սէր, որոյ միտումը սուրբ է, որ ծանօթ է մեղաց բնութեան, հեշտութեան եւ ամենայն հատուցմանց մեղաց։ Միայն Ամենակարողին ձեռքը կրնայ կացուցանել այնպիսի կարեւոր վախճան։ Կ'ըսուի թէ, եթէ երկնից երեսը լինէր սակաւիկ մի աւելի պայծառ կամ ջերմ, եւ կամ, եթէ երկիրը չլինէր այսչափ յարմար ընդունելոյ երկնից ցօղը, կամ հողը չլինէր այսպէս պարարտ, բոյսք կը ցամաքէին։ Եթէ օդն ունենար սակաւ ինչ աւելի կամ պակաս կենսական տարր, շնչաւորք կը ջնջուէին։ Նմանապէս, եթէ լինէր սակաւ ինչ աւելի թշուառութիւն կամ յաջողութիւն, պիտի սխալուէին մարդիկ կեալ այնպէս, որ արագ արագ պիտի հասնէր մարդկային ազգին սպառումը։ Եթէ Արարիչն աւելի կամ պակաս օրհնութիւն եւ ձեռնտուութիւն պարգեւէր, մեր բնութիւնը չէր յօրինուեր արժանի որդեգրութեան, եւ չէինք ժամանէր յայն բարոյական վիճակ որ կը պահանջուի երկնային քաղաքացւոյ համար։ Աշխարհս լի է մեղօք, բայց այնպիսի հաւասարակշռութեան մէջ՝ որ միշտ կը յառաջանայ։ Աստուածային յայտնութիւնը կը վկայէ թէ բիւրք բիւրուց են, ամէն ազգէ եւ լեզուէ, որք զարդարեալ են յաղթութեան պսակներով Ամենակալին գահին շուրջը։ Աստուածային օրէնք կատարեալ

են, եւ են յայտարար աստուածային սեպհականութեանց կատարելութեան, ուստի եւ Ամենակալին վարչութիւնը կատարեալ է, եւ վախճանը պարտի լինել կատարեալ ի յաջողութիւն։ Բնական կեանքը չէ հնար վարել ըստ փիլիսոփայական տեսութեանց․ չպարտիմք ջանալ կաշկանդել բարոյականը փիլիսոփայական տեսութիւններով որք անբաւական են յագեցունել մեր հոգւոյն ցանկութիւնները։ Նուիրական մատեանին մէջ նշանաւոր ճշմարտութիւն է թէ պիտի գայ օր վերջին դատաստանի, յորում ամենայն ինչ պիտի գտնէ լուծումն։ Յորժամ պիտի տեսնեն փրկեալք թէ «ամենայն ինչ յաջողեալ է նոցա ի բարին» շնորհօք ամենակալ Վարչին, ուստի եւ դնեն իւրեանց պսակըն ընդ ոտիւք Աստուծոյ, իբրեւ պարգեւ նորա, եւ տան իւրեանց փրկութեան փառքը նմա որ կը նստի ոսկեղերայ վարչութեան գահուն վերայ։ Մինչ դատապարտեալն պիտի տեսնէ թէ արդար էր Վարիչն, թէ ամենայն ինչ զոր չարիս կը համարէր՝ կարէր լինել օրհնութիւն, թէ առիթք զորոց դժգոհ էր՝ էին առիթք մղելոյ զնա հասանել մրցանակին, եւ թէ նոքին իսկ էին առիթք որոց վասն փրկեալք կ'օրհնեն մրցանակին Տուիչը։ Մեր ներքին կարողութիւնք եւ ազդեցութիւնք, արտաքին երեւոյթք եւ նոցա ազդեցութիւնք կը վկայեն թէ կոչուած եմք մրցման, կազմուած եմք վասն մրցման, կը զարգանամք մրցմամբ, կ'ստանամք կեանս, վարձ, պսակ՝ մրցմամբ, կը կորնչիմք՝ դանդաղելով, դանդաղելով։ Այսպէս է մեր աստի կեանքը, յօժար ի դանդաղել եւ կը կըրէ դանդաղանաց տոյժը։ Ով որ կը ճգնի օգնել

յամենայնէ՝ կ՚օրհնուի յաջողութեամբ։

Ուստի մրցիմք ամենայն զօրութեամբ մերով զի վայելեսցուք զարքայութիւն երկնից, ոչ որպէս յաներեւոյթս, այնպէս մրցիմք ոչ որպէս զհողմս ինչ կոծելով, ընթանալ յասպարիզին ամենեքին ընթանան, բայց մի ոք առնու զյաղթութեան պսակն. այնպէս ընթացուք զի հասանիցեմք այնմ։

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

Հրեշտակաց ողջոյնը 6

Մահագոյժ 9

Ապագայ կեանքը ենթադրութիւն չէ, այլ իրականութիւն 13

Գլ. Ա. Խորհուրդք հաւատացելոյ զհանդերձելոյն. 17

Գլ. Բ. Հաւատք իբրեւ սկիզբն 39

Գլ. Գ. Քրիստոնէական հաւատք 47

Գլ. Դ. Կրօնք 61

Գլ. Ե. Բանաւորականութիւն 75

Գլ. Զ. Դրականութիւն 92

Գլ. Է. Արարած եւ բոյս բարուց ըստ վարդապետութեան բնականաց 125

Գլ. Ը. Ծագումն եւ զարգացումն մարդոյ ըստ գերբնականաց 135

Գլ. Թ. Նիւթականութիւն 168

Գլ. Ժ. Թէ օրէնք բնութեան գործ են Արարչի եւ ոչ Արարիչ 197

Գլ. ԺԱ. Կարգ ի բարոյական ընթացս իրաց . 206

596

0026965

5-96

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0026965

Арм.
2-21662